गं. ४/७

॥ अथ बृहदारण्यकोपनिषत्खंडार्थप्रारंभः ॥

 श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ कल्याणगुणपूर्णायदोषदूरायविष्णवे । नमःश्री
 प्राणनाथायभक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ प्रणम्यश्रीमदानंदतीर्थादिगुरुशेखरान् । काण्वोपनिषदोर्थानांसंग्रहःक्रियतेमया । अस्या
उपनिषदोब्रह्मसूर्ययाज्ञवल्क्यकण्वाःक्रमादृषयः । लक्ष्मीशोदेवता । वाक्यरूपत्वान्नच्छंदोन्वेषणं । अस्या उपनिषदोध्याया

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐउषावाअश्वस्य मेध्यस्यशिरः सूर्यश्चक्षु र्वातःप्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सरआत्माऽश्वस्यमेध्यस्य द्यौःपृष्ठ मंतरिक्षमुदरं पृथिवीपाजस्यं दिशः पार्श्वे अवांतरदिशःप(र्शव)रिशव ऋतवोंऽगानि मासाश्चा र्धमासाश्चपर्वाण्य होरात्राणिप्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभोमाꣳसान्यु वध्यꣳसिकताः सिंध वोगुदा यकृच्चक्लोमानश्चपर्वता ओषधयश्चवनस्पतयश्चलोमान्यु द्यन्पूर्वार्धो निम्लोचन्जघनार्धो यद्विजृंभतेतद्विद्योतते यद्विधूनुतेतत्स्तनयति यन्मेहतितद्वर्षति वागेवास्यवाक् ॥ १ ॥

ष्टात्मकत्वेपिपूर्वाध्यायद्वयस्यविद्याधिकारार्थं अश्वमेधकर्मनिरूपणपरत्वेन तदव्याख्याय कर्मणाशुद्धांतःकरणस्यब्रह्मस्वरूपंनिरूपयितुंप्रवृत्तं तृतीयाध्यायादिग्रंथसंदर्भंव्याचख्यौभगवान्भाष्यकारः । तथाहि । आदौपूर्वप्रकृताश्वमेधयागीयाश्व ॥ १ ॥
निष्ठां ब्रह्मविद्यामाह । उषावाइत्यादिनाखंडद्वयेन । यागीयाश्वेहिउच्चैश्श्रवाः तत्राश्वरूपोब्रह्मा तत्रचतद्रूपोहरिःसन्निहितः ।

तत्रसन्निहितयोरश्वरूपयोर्ब्रह्मविष्णवोरंगेषुजगदाश्रित्यास्तीतिशिरःप्रभृत्युत्तमांगक्रमेणाह ॥ उषावाइति । मेध्यस्यमेधश
ब्दितयागार्हस्य अश्वस्य तत्रसंनिहिताश्वरूपब्रह्मगतस्याश्वरूपस्याश्वनाम्नोहरेः शिरः उषाः उषोदेवीततोजाता । तदाश्रि
त्यतिष्ठतीत्यर्थः । शिरइत्यादिप्रथमापंचमीसप्तम्योरर्थेध्येया । तथातृतीयार्थेचतुर्थ्यर्थेषष्ठ्यर्थेचज्ञेया । उषाःशिरसासत्ताप्रती
तिप्रवृत्तिमतीति । उषाःशिरसेतदुपास्त्यर्था । अंगेषुयथाश्रयभावइतिसूत्रात् । उषाःशिरसस्तत्स्वामिकेति । एवमग्रेऽपिध्येयं ।
वैशब्दःप्रसिद्ध्यर्थः । सूर्यश्चक्षुः अश्वस्यमेध्यस्येतिसर्वत्रानुषज्यते । तदर्थःप्राग्वत् । सूर्योमंडलाभिमानीदेवश्चक्षुषोजातस्तत्र
तिष्ठतीत्यादिरर्थः । एवमग्रेऽपि । वातोवाय्वभिमानी प्राणः । वैश्वानरनामाग्निः व्यात्तंविवृतमुखं । संवत्सरःसंवत्सरा
भिमानीब्रह्मा अश्वस्यमेध्यस्यात्मासर्वदेहः । प्राक्तनस्यैवसर्वत्रानुषंगसंभवेपुनरश्वस्यमेध्यस्येत्युक्तिःकस्यचिदश्वस्यैवंमहिमा
न किंतुसर्वस्यापियागीयाश्वस्येतिद्योतनाय । द्यौःद्युलोकाभिमानी पृष्ठं । अंतरिक्षं अंतरिक्षाभिमानीविघ्नेशसूनुरुदरं ।
पृथिवी पृथिव्यभिमानिनी पाजस्यंपादाः । दिशो दिगभिमानिनश्चत्वारः पार्श्वे । पूर्वापरविभागेनैकपार्श्वस्यद्वित्वेन
पार्श्वद्वयस्यचतुष्ट्वात् पार्श्वेभ्योजातास्तानाश्रित्यतिष्ठंतिचेत्येवमादिरर्थः । अवांतरदिशः कोणमानिनः । परिशवः प
रिशवशब्दितपार्श्वस्थास्थिपुच्छानि । ऋतवः वसंतादिषड्तुमानिनः अंगानिशिरःपादमूलचतुष्टयपुच्छभेदेनषडंगानि ।
मासाअर्धमासाश्च मासपक्षाभिमानिनः । पर्वाणि प्रधानसंधयोऽवांतरसंधयः । अहोरात्रमानिनः प्रतिष्ठापादाः । नक्ष

त्राणिनक्षत्राभिमानिनः अस्थीनि । नभःआकाशाभिमानीविघ्नेशः मांसानि । सिकताःसिकताभिमानिनःउवध्यंपुरीषं । मे ध्याश्वगतभगवदुदरस्थमितियोज्यं । उवध्याश्रितपृथिवीदेव्यांसिकताभिमानिनस्तिष्ठंतीत्यादिरर्थोध्येयः । पृथिव्याः पादा श्रयत्वोक्तावपिउवध्याश्रयत्वंनविरुद्धंऐश्वर्याद्बहुरूपत्वाच्च । सिंधवोनदीमानिनः गुदाःआंत्राणि । पर्वताः पर्वताभिमानि नोदेवाः । यकृच्चक्लोमानश्चयकृत्क्लोमशब्दितमांसविशेषाः ओषधयश्चवनस्पतयश्च तदभिमानिनोदेवाःलोमानि । उद्यन् उदयंगतोरविःपूर्वार्धःनाभेःपूर्वभागः । निम्लोचन् अस्तंगच्छन्जघनार्धःनाभेरधोभागः । यत्विद्योततेयोविद्युदभिमानी तत्स विजृंभते । मेध्याश्वस्यविजृंभणंऔदरवायुवशेनमुखव्यादानंविजृंभणं । यत्तच्छब्दयोर्व्यत्यासेनयोजना । यत्स्तनय ति मेघगर्जनाभिमानीयः तत्सः विधूनुतेगात्रंकंपयते । गात्रकंपनाश्रितइत्यादिरर्थः । यद्वर्षति वर्षाभिमानीयः तत् सः मेहतिमूत्रयति । मूत्रणाश्रितइत्यादिः । वागेव प्रसिद्धवागभिमानिदेवएव । अस्यमेध्याश्वस्थस्यहरेःवाक् ततोजा तातामाश्रित्यतिष्ठतीतिज्ञेयं । एवंशिरःप्रभृतिप्रथमांतशब्दानां उषाःशिरोब्रह्मनामेत्यादिभाष्योक्तस्मृत्यासप्तम्यर्थादिपर त्वमुपेत्यउषोदेवीप्रभृतिदेवानांमेध्याश्वगतहरेश्शिरःप्रभृत्यंगाश्रितत्वादिरूपएकार्थोऽस्यखंडस्योक्तः । ईशांगवाचिनोवास्युरि त्यादिस्मृत्यनुरोधेनमेध्याश्वगतस्यहरेश्शिरःप्रकाशरूपत्वादुषाइत्युच्यते । चक्षुःसूरिप्राप्यत्वादिहेतुनासूर्यइत्युच्यतइत्यादि रूपेणयोगवृत्त्याउषस्सूर्यवातवैश्वानराग्निसंवत्सरादिशब्दानांशिरःप्रभृतिभगवदवयववाचिपरत्वेनान्योप्यर्थोध्येयः । अस्मि

न्पक्षेयथाश्रुतमेवसामानाधिकरण्यं ॥ ३ ॥ १ ॥ १ ॥ मेध्याश्वनिष्ठभगवत्संबंधिविद्याविशेषमाह ॥ अहरिति । अश्वमेधी यमेध्याश्वस्यपूर्वापरदेशौहोमयोग्यौमहिमशब्दितौ । तदभिमान्युक्तिपूर्वंतयोर्जन्मकारणाद्याहात्रखंडे । अश्वंपुरस्तान्मेध्या श्वस्यपुरोभागोमहिमनामा अहःअहरभिमानिमन्मथाभिमन्यमानः अन्वजायतआसीदित्यर्थः वैप्रसिद्धिद्योतकः । तस्य महिमाभिमानिनोऽहश्शब्दितस्यमन्मथस्य । पूर्वे अनादौ । मुख्येइतिवा । समुद्रे सम्यग्गुणैरुद्रिक्तत्वादुत्कृष्टत्वाद्धेतोस्समुद्र

अहर्वाअश्वंपुरस्तान्महिमान्वजायत तस्यपूर्वेसमुद्रेयोनी रात्रिरेनंपश्चान्महिमान्वजायत तस्या परेसमुद्रेयोनि रेतौवाअश्वंमहिमानावभितःसंबभूवतु र्हयोभूत्वादेवानवह द्वाजीगंधर्वा नर्वा ऽसुरा नश्वोमनुष्या न्समुद्रएवास्यबंधुः समुद्रोयोनिः ॥ २॥ ॥ इतिप्रथममश्वब्राह्मणं ॥३॥१॥

नामकेहरौ योनिरुत्पत्तिः । एनं अस्याश्वस्य पश्चात्पश्चाद्भागो महिमनामारात्रिः रात्रिदेवतारत्यभिमन्यमानः अन्वजायत अभवत् । तस्यपश्चाद्भागाभिमानिनोरात्रिदैवतस्यअपरेअमुख्येसमुद्रेसमुद्रिक्तेअमुख्यसमुद्रेकवतिचतुर्मुखे योनिरुत्पत्तिः । विक्षिप्योक्तंबुद्ध्यारोहायसंगृह्याह ॥ एताविति । एतौमहिमानौमहिमशब्दितावश्वदेहपूर्वोत्तरभागौ अहोरात्रशब्दितमन्मथरत्यभिमन्यमानौ अश्वमभितःअश्वदेहस्यपूर्वापरदेशेसंबभूवतुःवैइति । नकेवलंभगवान्अश्वरूपी मेध्याश्वेतिष्ठतिकिंतुदेवादिवाहकेष्वपिस्थित्वातत्तत्कर्मकर्तृतयातत्तन्नामावर्ततइत्याह ॥ हयोभूत्वेति । हत्वाशत्रून्याती

तिव्युत्पत्त्याहयनामासन्हयरूपीदेवाश्वेषुतेषांशत्रुहननायआविष्टस्सन्देवानवहत्। नित्यंयुद्धकर्तृत्वहेतुनावाजिनामासन्।वाजिरूपीगंधर्वाश्वेषुस्थित्वागंधर्वानवहत्। देवप्रेष्यतयागंधर्वाणांसर्वदायुद्धरतत्वात्तदश्वावाजिनःवाजंयुद्धमस्यास्तीतिवाजी। अतिगतिमत्त्वहेतुनाअर्वनामासन्असुराश्वेषुस्थित्वाअसुरानवहत्। तेषामश्वाअतिगतिमंतः। ईषदाशुगमनहेतुनाअश्वनामासन्मनुष्याश्वेषुस्थित्वामनुष्यानवहत्। ईषद्गतिमंतोहिमनुष्याश्वाः। अस्यशत्रुहननादिव्यापारेकस्सहायःनानाविधरूपजनक

नैवेहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अशनायाहिमृत्यु स्तन्मनोकुरुतात्मन्वीस्यामिति सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायंतार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्कत्वं कꣳहवा अस्मैभवतियएवमेतदर्कस्यार्कत्वंवेद ॥ १ ॥

श्चकइत्यतआह॥ समुद्रएवेति। समुद्रेकहेतुनासमुद्रनामाहरिरेवास्यहरेःबंधुः। समुद्रएवास्ययोनिःकारणं। स्वस्मादेवस्वयंनानारूपाण्याविर्भावयतिऐश्वर्यातिशयादितिभावः ॥ इतिप्रथममश्वब्राह्मणं। ३ ॥ १ ॥ २ ॥ प्रकृताश्वमेधयज्ञोभगवदाराधनत्वेनब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितइतिसोकामयतमेध्यमिति तंसंवत्सरस्यपरस्तादात्मनआलभत इत्यादिनावक्तुंतदुपयुक्तांकांचनकथामाह॥ नैवेहेति। इहअवकाशेअग्रेविश्वजनेःप्राक्प्रलयइतियावत्। किंचनवस्तुनैवासीत्। प्रकृत्यादेःकारणजातस्यसत्त्वान्नैवकिंचनासीदित्युक्तिःकथमित्यतआह ॥ मृत्युनैवेति। अश्यतेभुज्यतइत्यशंआहारभूतंजगत्नय

तिप्रेरयतीतिअशनाया तयाअशनायया मृत्युना सर्वसंहारकेणहरिणा इदंसर्वंनित्यजातमावृतमासीत् । अभिभूतं सुप्तशक्तिकमासीत् । तदधीनमेवासीत् । नस्वतंत्रं अतोनासीदित्युक्तिरितिभावः। तथाहिश्रुत्यंतरं नान्यत्किंचनमिषदिति। जगन्नेतृत्वस्यश्रीतत्वादौसत्त्वेपिमुख्यतोमृत्युनामाहरिरेवनेतेतिसएवात्रग्राह्यइतिभावेनाह ॥ **अशनायाहिमृत्युरिति** । हिशब्दः एकः पुरस्ताद्यइदंबभूवयतोबभूवभुवनस्यगोपाः । यमप्येति भुवनंसांपरायेसनोहरिर्घृतमिहायुषेत्तुदेवइत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिद्योतकः । ततस्तस्मात्स्वस्मादन्यस्याभावात् । मनोकुरुत ऐच्छत् । अप्सृष्ट्यर्थमितिशेषः । इच्छाप्रकारमाह ॥ **आत्मन्वीति** । आत्मवान्जगदाख्यगौणदेहवान्स्यांभवेयमिति विश्वसृजंविरिंचंसृष्ट्वातद्वारास्वाधीनंजगत्सृजेयं ततः प्रागपस्सृजेयमित्यैच्छदितितात्पर्यार्थः । अपांप्राणिसुखहेतुत्वात्पूजासाधनत्वाच्चादौतत्सृष्टिमाह ॥ **सइति** । समृत्युना माहरिः । अप्सृष्ट्यर्थमात्मानमर्चन्नचरत् । तस्यार्चतःस्वात्मानंपूजयतस्सकाशादापोजायंत । अर्चतोजातत्वादुदकस्यार्कना मान्वर्थत्वेनप्राप्तमित्याहवेदपुरुषः॥ **अर्चतोवैमइति** । अर्चतस्स्वात्मानंपूजयतः । मेमदंतर्यामिणोहरेस्सकाशात् । कंसुख हेतुतयाकंपदवाच्यमुदकंअभूदितियत्तदेवार्कस्यार्कपदवाच्यस्यार्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं । अनेननिमित्तेनोदकस्यार्कनामप्राप्तमि तिप्रसिद्धिद्योतकोवैशब्दः । तात्पर्यज्ञापनायैतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ **कमिति** । योधिकारीएवं विष्णुजातत्व पूजासाधनत्व सुखसाधनत्वप्रकारेणैतदर्कत्वं अर्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं अर्कस्य अर्कपदवाच्यस्योदकस्यवेद अस्मैकं सुखंभवतिहवाइति ।

अर्चतोजातंकमर्कमितिव्युत्पत्तिः। निरुक्तिबलादरित्येतावतएवोपपदस्यशेषः ॥३॥२॥१॥ अर्कनाम्नस्सूर्येप्रसिद्धत्वात्तद्बलादपू
शब्दोपितत्परएवकिंनस्यादितिशंकामपाकर्तुंप्रागुक्तमपामर्कनामत्वमनुवदंस्ताभ्यःपृथिवीसृष्ट्यादिकमाह॥ आपोवाअर्कइ
ति। वैशब्दोवधारणे । आपएवात्रार्कोनादित्यइतिलोकरूढितोपिवाचनिकयोगस्यनिरवकाशतयाप्राबल्येनापामेवार्कनाम अ
र्चतोवैमइतिप्रागुक्तनिरुक्तिबलादितिभावः। उक्तंहिकंपनादित्यत्ररूढितोपिवाचनिकयोगस्यप्राबल्यं । तद्यदपां तत्तासां

आपोवाअर्कस्तद्यदपाᳪशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्यश्रांतस्यतप्तस्यते
जोरसोनिरवर्ततााग्निः ॥ २ ॥

सत्रेधात्मानंव्यकुरुतादित्यंतृतीयंवायुंतृतीयᳪअग्निंतृतीयं सएषप्राणस्त्रेधाविहितस्तस्यप्राची
दिक्शिरोसौचासौचेर्मौ वथास्यप्रतीचीदिक्पुच्छमसौचासौचसक्थ्यौदक्षिणाचोदीचीचपार्श्वे
द्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरमियमुरस्सएषोप्सुप्रतिष्ठितो यत्रक्कचैतितदेवप्रतितिष्ठत्येवंविद्वान् ॥ ३ ॥

अपां यत्शरः यःशरः मंडआसीत् तत्सशरः समहन्यतनिबिडोभवत् । सा विधेयापेक्षयास्त्रीलिंगनिर्देशः । संहतःशरः
पृथिव्यभवत् । तस्यांपृथिव्यांश्वेतद्वीपे अश्राम्यत्शिश्ये । मृत्युरित्यनुषंगः । अग्निर्मेस्यादित्यतपच्चेतिशेषः । तस्यश्रांत
स्यतप्तस्य अग्निर्मेस्यादितिचिंतयत स्तेजोरस स्तेजसस्सामर्थ्यस्यरसः जगत्सामर्थ्यसारभूतोबलदेवतारूपोग्निः अग्रजत्वा
दग्रणीत्वादंगिनांनेतृत्वाद्वाअग्निनामामुख्यवायुः निरवर्तत उदपद्यतेति ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥ तस्याग्निनाम्नोवायोर्महिमान

माह ॥ **सइति** । सोग्निनामावायुः । आत्मानंत्रेधाव्यकुरुत व्यभजत् । आदित्यंतृतीयंवायुंतृतीयमग्निंतृतीयमिति । त्रयाणांमध्येएकैकस्येतरद्वयापेक्षयातृतीयत्वमस्तीतिसर्वरूपाणांसमत्वसिद्धयेतृतीयंतृतीयमित्येवोक्तं । प्रथमंद्वितीयंतृतीयमित्युक्तौरूपाणांतरतमभावःप्रतीयेत । प्राणिनामायुरादाययातीतिव्युत्पत्त्याआदित्यनामकंजगत्प्रकाशकत्वेनादित्यस्थंरूपमेकं सर्वप्राणिशरीरगंसज्जगत्पालकंवायुरूपमेकं । प्रागुक्तनिरुक्त्याअग्निनामकंअग्निस्थंसर्वयज्ञप्रवर्तकंरूपमेकंचेतित्रेधाव्यकुरुतेत्यर्थः । प्राङ्निरवर्ततताग्निरित्युक्त्याअग्नेरेवत्रिरूपतेतिभ्रमनिरासायोक्तमेवरूपांतरविवक्षयान्वाह ॥ **सएषप्राणस्त्रेधाविहितइति** । प्राणोमुख्यवायुस्सचकूर्मरूपेणजगद्धारकःसन्नप्स्वास्तइति तस्यस्थितिमाह ॥ **तस्येति** । कूर्मरूपेणस्थितस्यवायोः प्राचीदिक्शिरः । प्रथमासप्तम्यर्थे । प्राच्यांदिशिशिरस्तिष्ठतीत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ **असौचासौचेर्मौ** । ईर्मौ पादौ । असौचासौचआग्नेय्यैशान्यौदिशौ । अथेत्यर्थांतरे पश्चिमदिगवस्थितांगानिवच्मीत्यर्थः । अस्यकूर्मरूपस्यवायोःपुच्छं प्रतीचीदिक् । अस्यसक्थ्यौपादौअसौचासौचनैर्ऋतवायव्यदिशौ । अस्यपार्श्वे दक्षिणाचोदीचीच । द्यौःद्युलोकःपृष्ठं । कूर्मदेहस्योर्ध्वभागे अस्योदरमंतरिक्षं । आकाशमुदरेस्तीत्यर्थः । अस्यउरःवक्षः । अधोभागइतियावत् । इयं पृथिवी कूर्मरूपस्यउरः प्रभृत्यधोभागाश्रिताइत्यर्थः । सोयंवायुकूर्मःकुत्रतिष्ठतीत्यतआह ॥ **सएषोप्सुप्रतिष्ठितइति** । अंडोदकेप्रतिष्ठितइत्यर्थः । यद्यप्ययंकूर्मरूपोवायुःपंचाशत्कोटिविस्तीर्णायाःपृथिव्याःनिखिलमपिप्रदेशमभिव्याप्यतामुरस्संश्लिष्टांकृत्वातस्याउपरितिष्ठति । अतएवतावत्परिमाणकूर्मदेहस्योपरिभागोद्युलोकपर्यंतमास्तइतिद्युलोकाधारत्वंपृष्ठस्यांतरिक्षाश्रयत्वंमध्यभागस्यो

दरशब्दितस्ययुक्तं । तथापिवायवीयकूर्मदेहस्याप्रतिघत्वात्शिरोबाहुपादपुच्छपार्श्वानांलक्षयोजनघनीभूतभूखंडपार्श्वेषुअनु प्रविश्यातिरिच्यांडोदपर्यंतंगत्वातदुदकेअवस्थितत्वादप्सुप्रतिष्ठितइत्युक्तं । वायुकूर्मादिज्ञानिनःफलमाह ॥ यत्रेति । यएवंविद्वान् वायोरादित्यादिरूपत्रयंकूर्मरूपंचोक्तप्रकारेणजानन् यत्रक्वचयस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे एतिगच्छतितिष्ठासाचेत्तदेव तत्रैवप्रतितिष्ठतिसंस्थितिमान्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ वायुरेवब्रह्माभवतीतिज्ञापयितुंवायूत्पत्तिंपूर्वमुक्त्वाब्रह्मणःसृ

सोकामयतद्वितीयोमआत्माजायेतेति समनसावाचंमिथुनꣳसमभवदशनायांमृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्ससंवत्सरोभव न्नहपुराततःसंवत्सरआस तमेतावंतंकालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमे तावतःकालस्यपरस्तादसृजततंजातमभिव्याददात्सभाणमकरोत्सैववागभवत् ॥ ४ ॥

ष्टिविषयामश्वमेधकरणेसाक्षादुपयुक्तांकथामाह ॥ **सोकामयतेति** । ब्रह्मणोश्वमेधकर्तृत्वेनतदुत्पत्तिकथायाअश्वमेधकृता वादरजननायउपयोगवत् । वायूत्पत्त्युक्तेरपिअश्वमेधादौसएवोद्गानदक्षोनान्यइत्यथहेममासन्यमित्यादिनोपयोगोव्यक्तइति ज्ञेयं । आत्माविरिंचःमेद्वितीयोजायेतेतिसमृत्युरकामयत । स मृत्युः मनसा स्वेच्छया । वाचं श्रीदेवीं । मिथुनंयथाभवतितथा समभवत् । सइतितच्छब्दार्थंव्यनक्ति ॥ **अशनायांमृत्युरिति** । बिंदुराधिक्यार्थे । सर्वाशननेतृत्वेनअशनायेति । तत् तत्रदेव्यां यद्रेतःस्थापितमासीत् । स रेतः । विधेयापेक्षयापुल्लिंगत्वं । संवत्सरोभवत् सम्यक्वत्सभूतान्देवान्रमयतीतिव्युत्प त्यासंवत्सरनामाब्रह्मा अभवत् रमतेर्ड्मंताड्डुः । कियत्कालंदेवीगर्भंदधारेत्यतोवत्सरपर्यंतमित्याह ॥ **नहपुरेति** । ततः विरिंचोत्पत्तेःपुरापूर्वंसंवत्सरःनासह नाभूत्किल । कोर्थइत्यतोव्यनक्ति ॥ **तमिति** । तंविरिंचंयावान्द्वादशमासात्मासं वत्सरःएतावंतंकालमबिभःउदरेधृतवतीदेवी । तमेतावतःकालस्यसंवत्सरस्यपरस्तात्पश्चात्असृजतअसूत । वाणीसृष्टिं वक्तुमुपोद्घातमाह ॥ **तमिति** । जातंतंविरिंचमभिप्रति तदाभिमुख्येनेतियावत् । व्याददात्तमत्तुंमुखविवृतिमकरोदित्यर्थः ।

सऐक्षतयदिहवाइममभिमꣳस्येकनीयोन्नंकरिष्यइतिसतयावाचातेनात्मनेदꣳसर्वमसृजतयदि दंकिंचर्चोयजूꣳषिसामानिच्छंदाꣳसियज्ञान्प्रजाःपशू न्सयद्यदेवासृजततत्तदत्तुमध्रियतसर्वंवा अत्तीतितददितेरदितित्वꣳसर्वस्यैतस्यात्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवमेतददितेरदितित्वंवेद ॥५॥

सतुभीत्याभाणमकरोत् । भाणितिशब्दमकरोत् । सैवभाणितिशब्दस्तदभिमानी विधेयापेक्षयास्त्रीलिंगत्वं वाक्सरस्वती अ भवत् । भारूपत्वाणशब्दितसुखरूपत्वाद्भाणितिभगवान् तद्व्यंजकत्वात्सरस्वतीभाणभवदित्युच्यते ॥ ३ ॥ २ ॥ ४ ॥ ततःकिं जातमित्यतोऽदनान्निवृत्तोभगवान् (मृत्युः) वाणीवाणीश्वराभ्यांजगत्सृष्ट्वापश्चात्समहरदित्याह ॥ **सइति** । सः मृत्युना माहरिः । इमंसंवत्सराख्यंविरिंचं । अभिमंस्येलीनंकरिष्येसंहरिष्यामियदितर्हीतिशेषः । कनीयःअल्पमन्नंकरिष्येकृतवान् भवेय मित्यैक्षतालोचितवान् । एवमालोच्यसमृत्युःअदनान्निवृत्तस्सन्तयावाचासरस्वत्या तेनात्मनाविरिंचेन मिथुनीभूताभ्यांता

॥ ६ ॥

भ्यामितियावत्। इदंसर्वमसृजतेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ ऋचइति। ऋगाद्यभिमानिनः। गायत्र्यादिछंदोभिमानिनः यज्ञाभिमानिनः। असृजतेत्यन्वयः। अजनयदित्यर्थः। सृष्टिमुक्त्वासंहृतिमाह ॥ सइति। सआत्माविरिंचःयद्यदेवासृजततत्तदत्तुमध्रियत मनोकुरुतमृत्युरित्यर्थः। आदच्चेत्यपिध्येयं। कुतःसर्वमादन्मृत्युरित्यतःस्वस्यादितिनामवत्त्वहेतोरित्याह॥ सर्वमिति। मृत्युः सर्वमत्तीतियत् तत्सर्वादनं अदितेरदितिपदवाच्यस्यमृत्योरदितित्वं अदितिपदप्रवृत्तिनिमित्तं। अन्यथासर्वादनाभावेसर्वात्तृत्वनिमित्तकंयत्स्वस्यादितिनाम अदितिर्देवतामयीइत्यादिश्रुत्यंतरेस्ति तन्नस्यादतःसर्वमाददिति देवमातरिप्रसिद्धा

सोकामयतभूयसायज्ञेनभूयोयजेयेति सोश्राम्यत्सतपोतप्यततस्यश्रांतस्यतप्तस्ययशोवीर्यमुदक्रामत्प्राणावैयशोवीर्यंतत्प्राणेषूत्क्रांतेषुशरीरंश्वयितुमध्रियततस्यशरीरएवमनआसीत् ॥ ६ ॥

दितिनाम्नोनिमित्तोक्तिपरमितित्वयुक्तं। तस्यास्सर्वादनस्यबाधात्। मृत्युपदोक्तब्रह्मप्रकरणविरोधाच्च। तथाचसूत्रं। अत्ताचराचरग्रहणात्। प्रकरणाच्चेति। तात्पर्यद्योतनायैतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ सर्वस्येति। योधिकारीअदितेरदितिपदवाच्यस्य मृत्युनाम्नोहरेरेतददितित्वंअदितिपदप्रवृत्तिनिमित्तमेवंवेदसइतिशेषः। सर्वस्यस्वयोग्यस्यात्ताभक्षकः भवति। नेदंस्तुतिमात्रंकिंतुवास्तवमेवेतिभावेनाह ॥ सर्वमस्यान्नंभवतीति ॥ ३ ॥ २ ॥ ५ ॥ अश्वमेधकर्तृजनिमुक्त्वातत्साधनाश्वरूपपशूत्पत्तिंवक्तुंकथामाह ॥ सइति। स चतुर्मुखः। भूयसायज्ञेन श्रेष्ठेनाश्वमेधक्रतुना। भूयः परिपूर्णंब्रह्म। यजेय पूजयेयमित्य ॥ ६ ॥

कामयत । एवंकामयमानस्स साधनास्मृतेरश्राम्यत् श्रांतोभवत् । सतपोतप्यत अतपदित्यर्थः । तापवानभूदितियावत् । तस्यश्रांतस्यतप्तस्यदेहत्यागेच्छायांसत्यांदेहादुदक्रामत् । तस्मिन्नुत्क्रांतेसतितेनैवसहयशोवीर्यमुदक्रामदितिकांक्षितपूर्त्यावाक्य योजनाज्ञेया । यशोवीर्यशब्दार्थंव्यनक्ति ॥ प्राणावैयशोवीर्यमिति । यशोवीर्यहेतुत्वात्प्राणाइंद्रियाभिमानिनः ॥ प्रा णेषूत्क्रांतेष्विति । विरिंचेनसहेतियोज्यं । श्वयितुं स्थूलभावंप्राप्तुं अध्रियत अभूत् । स्थूलमभवदित्यर्थः । तस्यविरिंचस्यश रीरेएवंस्थूलतांप्राप्तेसतिशरीरएवप्रवेष्टुंमनआसीत् ॥ ३ ॥ २ ॥ ६ ॥ ततःकिमासीदित्यतआह ॥ सइति । इदं शवरूपंस्थू

सोकामयतमेध्यंमइदꣳस्यादात्मन्व्यनेनस्यामितिततोश्वःसमभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदितितदे वाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेषहवाअश्वमेधंवेदयएनमेवंवेद ॥ ७ ॥

लतांप्राप्तंशरीरं मेध्यं पवित्रंस्यात् । अनेन शरीरेण आत्मन्वी देहवान् स्यां भवेयमिति स चतुर्मुखो कामयत ऐच्छत् । प्रवि वेशचेत्यपिध्येयं । ततः प्रवेशानंतरं देहस्यश्वेतीभावानंतरमितिवा स्थूलाद्देहादितिवा अश्वमेधसाधनंदृष्ट्वा अश्वोभवत् । अश्वाकारंदेहांतरमेकेनांशेनधृतवानित्यर्थः । ततोश्वमेधमकरोदितिशेषः । प्राक्तनपुंदेहस्य अश्वदेहस्य यागस्यचत्रयाणामश्व मेधनाममनिर्वचनेनाह ॥ यदिति । तच्छरीर मश्वत् स्थूलमभवत् । मेध्यंचाभूदितियत् तदेवस्थूलताभवनंमेध्यताभवनमेव अश्वमेधस्य अश्वमेधनाम्नश्शरीरस्य तच्छरीरकस्यचतुर्मुखस्याश्वमेधत्वं अश्वमेधनामनिमित्तं । श्वेतीभावंमेध्यतांपवित्रतांच

गतेशरीरेस्थितत्वात्ब्रह्माअश्वमेधनामकोभवदित्यर्थः। तथातत्पुंशरीरं अश्वत् अश्वरूपतयाद्वितीयंरूपमभवत् । मेध्यं मेधो यागस्तदीयंमेध्यं ।यागसाधनंचाभूदितियत् तदेवाश्वमेधनाम्नोयागीयाश्वस्याश्वमेधत्वं। पुंदेहस्थोब्रह्मास्थूलभावंगतात्पुंदे हादश्वाकारंदेहांतरंसृष्ट्वाअंशेनतदधिष्ठायफलविशेषसिद्ध्यर्थयज्ञसाधनंचाभूदित्यश्वरूपोप्यश्वत्वमेधीयत्वहेतुनाअश्वमेधना माभवदित्यर्थः । तथा यत् यदर्थं अश्वाख्यसाधनद्वारायत्कर्मानुष्ठानार्थमितियावत् । अश्वत् स्थूलमभवत्। मेध्यं शुद्धं

तमनवरुध्येवामन्यत तꣳसंवत्सरस्यपरस्तादात्मनआलभतपशून्देवताभ्यःप्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदै वत्यंप्रोक्षितंप्राजापत्यमालभंत एषहवाअश्वमेधोयएषतपतितस्यसंवत्सरआत्माऽयमग्निरर्कस्त स्येमेलोकाआत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौसोपुनरेकैवदेवताभवतिमृत्युरेवापपुनर्मृत्युंजयतिनैनंमृ त्युराप्नोतिमृत्युरस्यात्माभवत्येतासांदेवतानामेकोभवति ॥८॥ इतिद्वितीयमश्वमेधब्राह्मणं ॥३॥२॥

चतदिच्छयाभवदितियत् तदेवश्वेतीभूतमेध्यपुंदेहस्थब्रह्मणाअश्वमेधनामकाश्वरूपसाधनद्वारानुष्ठितत्वमेवाश्वमेधनाम्नोया गस्याश्वमेधत्वं अश्वमेधनामनिमित्तमिति त्रेधास्यवाक्यस्यार्थोध्येयः। यो धिकारी एवं उक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनाश्वमेधशब्द वाच्यतया एनं पुंदेहिनं अश्वदेहिनंविरिंचंयागंचवेद जानाति । एषपुमान्हवै एषपुमानेवाश्वमेधमश्वमेधशब्दार्थंवेद नान्यइत्यर्थः॥ ३ ॥ २ ॥ ७ ॥ पूर्वशेषोक्त्याअश्वमेधमकरोदित्युक्तं। तंप्रकारंदर्शयति॥ **तमिति**। सइत्यनुवर्तते सः विरिंचः ॥ ७ ॥

तं अश्वरूपमात्मान मनवरुध्येव निरोधमकृत्वेवामन्यत । अवरोधहीनतयाभूमंडलं चारयिष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः । अश्व रूपःस्वयमेवेतीच्छयासंचारसंभवेपिलोकइवनिरोध्यनिरोधकभेदमुपेत्येयमुक्तिरितीवशब्दः । संवत्सरंचारयित्वा संवत्सरस्य परस्तात् । आत्मने स्वांतर्यामिणेभगवते आलभत विशस्तवान् । विशस्य। तस्यवपामंगानिचहरयेदत्तवानित्यर्थः । अश्वमे धीयाश्वस्यप्रजापतिदेवताकत्वात्प्रजापतीतरकर्तृकयागे सदेहमानिहरयेप्रणमेत्केवलायवेत्युक्तन्यायेनप्रजापतिसहितहरयेह विर्दानं । प्रजापतिकर्तृकेतुयज्ञेअधिष्ठानविनाकृतकेवलहरयेदानमितिकृत्वाकेवलस्वांतर्यामिणेहविर्दत्तवानितिज्ञेयं । पशून् अजादीन् देवताभ्यः अन्यदेवतास्थपरमात्मरूपेभ्यः उक्तन्यायात् । प्रत्यौहत् दत्तवान् । कुतोब्रह्मास्वात्मस्थायाश्वंदेवता स्थरूपेभ्योन्यपशूनालब्धवानित्यतआह ॥ **तस्मादिति** । तस्मात्स्वात्मस्थायदेवतास्थायदत्तत्वकारणात् इंद्रादयःपृथु प्रभृतिराजानश्वप्रोक्षितंपशुं जात्येकवचनं । अजादिपशुजातंसर्वं सर्वदैवत्यं सर्वदेवतासंबंधि। अश्वंचप्रजापतिसंबंधिनं आलभंते । नकेवलंब्रह्मादिरश्वमेधाख्योपित्वश्वमेधनामकब्रह्माधिष्ठानत्वात्सूर्योप्यश्वमेधनामेत्याह ॥ **एषहवाइति** । एष इत्युक्तंव्यनक्ति॥ **यएषतपतीति**। कुतः यतस्तस्य तस्मिन्सूर्ये संवत्सरो ब्रह्मा ऽश्वमेधनामासन्निति शेषः । आत्मा आततो व्याप्तोस्त्यतइति तस्यमहिमानमाह ॥ **अयमिति** । अयं संवत्सराख्योब्रह्मा अर्को र्कस्थोर्कनामाअग्नि रग्निस्थतयाग्नि नामा । तस्य ब्रह्मणः इमेलोकाआत्मानः तेनआतताःव्याप्ताइतिकृत्वातस्यात्मानइत्युच्यंते । एवंसूर्यादौसर्वत्रव्याप्तश्चेत्तर्हि किंसएवसर्वोत्तमः नेत्याह ॥ **ताविति** । उपलक्षणं । अर्काग्निलोकाश्वमेधास्तेषुस्थितोब्रह्मेतियावत् । सोपुनरेकैवदेवताभ

वतीत्यत्रसाउइतिपदविभागः । प्रसिद्धविष्णवाख्यैकदेवताधीनएवभवति उ भवत्येवेति सेत्युक्तदेवताकेत्यतआह ॥ मृत्यु रेव ।नृसिंहएव ।तंजानन्निति शेषः । तंमृत्युनामकंनृसिंहंजानन्ब्रह्मापुनर्मृत्युर्मृतिःपुनर्मृत्युर्मृतिःस्मृतेत्युक्तेः । अपपुनर्मृत्युंअ कालमृतिंजयति । मृत्युः मृतिरूपोमृत्युरेनं ब्रह्माणं नाप्नोति । कुतः मृत्युः नृसिंहः अस्य ब्रह्मण आत्मा स्वामीभवति । एतासांदेवतानां रुद्रादीनांपूर्वप्रकृतार्कादीनांवा एको मुख्योभवति स्वामी भवति ईशत्वेनवर्ततइत्यर्थः । यतोतइतियोजना। यद्वामृत्युरस्यात्मेत्येतत् नैनमित्युक्तार्थेएतासामित्युक्तार्थेचहेतुरितिज्ञेयं ॥ ७ ॥ द्वितीयमश्वमेधब्राह्मणं ॥ ३ ॥ २ ॥

द्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चततःकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंतते हदेवाऊचुर्हंतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

अश्वमेधाधिषुवायुरेवोद्गाताकार्यस्तस्यैवतत्रप्राप्तविघ्नविघातक्षमत्वादित्यथहेममासन्यंप्राणमित्यादिनाविवक्षुरुपोद्घातमाह ॥ द्वयाइति । प्राजापत्याः ब्रह्मसुताः । देवाश्चअसुराश्चेतिद्वयाः द्विवर्गाः । ह प्रसिद्धं । इतिशब्दोत्रयोज्यः । ततः तत्रवर्गद्वय मध्ये । देवाःकनीयसाः कनीयांसः । संख्ययाअल्पाएव । असुराःज्यायसाः ज्यायांसोबहवइत्यर्थः । ते उभये । एषुलोकेषु त्रिलो काधिपत्यविषये अस्पर्धंत । स्पर्धयायुद्धेजातेबहुत्वाच्छंकरवरोत्सिक्तत्वाच्चासुरैर्जिताःतेदेवाःपरस्परमूचुर्ह । आलोचितवंतः स्म । कथंहंतहर्षे । यज्ञे उद्गीथेन उद्गानेन । उद्गानप्रसन्नेनहरिणाअसुरानत्ययाम अतिक्रामामेति ॥ ३ ॥ २ ॥ १ ॥ ते एव

मालोचितवंतोदेवाः यज्ञमारभ्यतत्रवाचं वागभिमानिनंवह्निमूचुर्ह। त्वं नो स्मदर्थे। उद्गाय ऋगारूढसामगानंकुर्विति। तैरुक्तोवाग्वह्निस्तथास्त्वित्युक्त्वातेभ्यो देवेभ्यः। देवानामर्थे। उदगायत्। योवाचिभोगः उद्गानजंफलंशत्रुजयादि तंदेवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं उद्गानादन्यदृगादिनाभगवत्स्तवनादिरूपंवदति। तदात्मने स्वस्मै आगायदित्यनुषंगः। ते असुराः। अनेनोद्गात्रानो स्मान्। अत्येष्यंतिदेवा इतिविदुर्वै। एवंविदित्वातेतं वह्निं। अभिद्रुत्या आभिमुख्येनगत्वा। पाप्मनाऽविध्यन्।

तेहवाचमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्योवागुदगायद्योवाचिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंवदतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्यपाप्मनाऽविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंवदतिसएवसपाप्मा ॥ २ ॥ अथहप्राणमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यःप्राणउदगायद्योघ्राणेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंजिघ्रतितदात्मने । तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाऽविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंजिघ्रतिसएवसपाप्मा ॥ ३ ॥

सम्यगुद्गानंयथानभवतितथाऽकुर्वन्निति। वेधमेवव्यनक्ति॥सयइति। योसुरकृतः पाप्मा स सः प्रसिद्धः। एकस्तच्छब्दःप्रसिद्धार्थकः। प्रसिद्धः पाप्माकइत्यतआह ॥ यदेवेति। अप्रतिरूपं व्यत्यस्तस्वरवर्णादिकं। वदतीतियत् इदमेवप्रसिद्धंपापवेधनमिति। कथमिदंपापमित्यतआह ॥ सएवसपाप्मेति। मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवेत्यादेरितिज्ञेयं ॥ ३ ॥ ३ ॥ २ ॥ अथवह्नेःपापविद्धत्वकारणात्घ्राणंनासिक्यवायुं। प्राग्वदेतदादिखंडचतुष्टयस्यार्थोध्येयः। घ्राणेभोगः। भगवन्निर्माल्याघ्राणजमदृष्टफलं। तद

न्यशुभगंधाघ्राणजंदृष्टंफलंकल्याणं। अप्रतिरूपमशुभगंधं ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ अथेत्युक्तार्थं। चक्षु श्चक्षुर्दैवतंसूर्यं। चक्षुषिभोगः पुण्यतीर्थक्षेत्रादिदर्शनजमदृष्टंफलं। तदन्यसुरूपादिकंकल्याणं। अप्रतिरूपंदुर्दर्शं ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्रोत्रं दिग्देवताः। श्रोत्रे

अथहचक्षुरूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणं पश्यतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंपश्यतिसएवसपाप्मा ॥ ४ ॥ अथहश्रोत्रमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यःश्रोत्रमुदगायद्यःश्रोत्रेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याण ँ्शृणोतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूप ँ्शृणोतिसएवसपाप्मा ॥ ५ ॥ अथहमनऊचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्योमनउदगायद्योमनसिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंसंकल्पयतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूप ँ्संकल्पयतिसएवसपाप्मैवमुखल्वेतादेवताःपाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाःपाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥

भोगो हरिकथाश्रवणादिजमदृष्टफलं। तदन्यसुखहेतुशब्दंकल्याणं। अप्रतिरूपं दुःश्रावशब्दं ॥ ३ ॥३॥ ५ ॥ मनः मनोदैवतमिंद्रंरुद्रंशेषंच। मनसिभोगो हरिध्यानादिजंश्रेयः। तदन्यसुखहेत्वर्थजातंकल्याणं। अप्रतिरूपंस्वाननुकूलं। उक्तमुपल

क्षणं अन्येचदेवाउद्गानेप्रवृत्ताःपापविद्धाअभूवन्नितिवदन्नुपसंहरति ॥ एवमुखल्वेतादेवताइति। एताःदेवताःवह्न्यादीनन्यांश्चदेवान्पाप्मभिरुपासृजन्संबद्धानकुर्वन्नसुराएवमेनावन्ह्यादिदेवताइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६ ॥ अथ सर्वासांदेवतानां पापविद्धत्वात्। इमं प्रसिद्धं। आसन्यं आस्येभवं। आस्यशब्दाद्भवार्थेन्यप्रत्ययःयकाररूपव्यंजनलोपश्च। आस्येअंतरित्यग्रे निर्वचनात्। प्राणं मुख्यवायुं। ऊचुर्देवाः। त्वंनइत्यादिप्राग्वत्। अविव्यत्सन् वेद्धुमैच्छन्। इच्छंतः किमासन्नित्यतआह ॥

अथहेममासन्यंप्राणमूचुस्त्वन्नउद्गायेतितथेतितेभ्यएषप्राणउदगायत्तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाऽविव्यत्सन्त्सयथाश्मानमृत्वालोष्टोविध्वँ्सेतैव ँ्हैवविध्वँ्समानाविष्वंचोविनेशुस्ततोदेवाअभवन्परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यो (भवति) यएवंवेद ॥ ७ ॥

विध्वंसमानाइति। प्राग्वत्संधीभूयवेधितुंप्राप्ताएतेविशकलितास्संतःविष्वंचः वक्रगतयः। भिन्नभिन्नमार्गगतिमंतोविनेशुः अलक्षिताअभूवन्। तत्रदृष्टांतः ॥ सयथेति । सविध्वंसनेनविष्वग्गतिप्रकारःयथास्पष्टंतथोच्यतइत्यर्थः। अश्मानं वज्रशिलां। ऋत्वा प्राप्य। लोष्टः पांसुपिंडः। विध्वंसेतयथाविशकलितावयवोभवेत्। एवंहैव एवमेवेति। ततो नंतरं तेषांपलायितत्वाद्वा देवाअभवन् लोकाधिपत्यादिभूतिमंतआसन्। असुराः पराभवन् भूतिविहीनाआसन्। यो धिकारी। एवं स

र्वासुरविध्वंसनहेतुतयाप्राणंवेद। अस्यप्राणवेदिनः द्विषन्भ्रातृव्यः शत्रुःपाप्मा। आत्मना परमात्मना। तत्प्रसादेनेतियावत्। पराभवति पराभूतोभवति ॥३॥ ३ ॥७॥ ततःकिमासीदित्यतआह ॥ तेहेति। ते देवाः। यः इत्थं शत्रुविनाशद्वाराऽस्मद्भूतिहेतुत्वेन। नो ऽस्मान्। असक्त प्राप्नोत्। सः क्वनु कुत्राभूत्। ह आश्चर्यं। इत्युचु रन्योन्यमालोचितवंतः। आलोच्यायमास्यंतः मुखांतरे ऽस्तीतिनिश्चक्रुरित्यर्थः। अतएव आस्येऽयतइत्ययास्यनामवायोरित्याह ॥ सोयास्यइति। नामांतरंचाह॥

तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्येंतरिति सोयास्यआंगिरसोंगानां हिरसः ॥ ८ ॥

सावाएषादेवतादूर्नामदूरं ह्यस्यामृत्युर्दूरं हवाअस्मान्मृत्युर्भवतियएवंवेद ॥ ९ ॥ सावाएषा देवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्ययत्रासांदिशामंतस्तद्गमयांचकारतदासांपाप्मनोविन्यदधात्तस्मान्नजनमियान्नांतमियान्नेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

आंगिरसइति। तन्नामनिर्वक्ति। अंगानां प्राणिदेहानां रसो नियंताहि यतोतइति । अंगपदस्येकारांतादेशेअंगिरसइतिसिद्धेः। सएवांगिरसः। एतेनास्यास्यांतरवस्थानेप्रयोजनमुक्तंभवति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ८ ॥ वायोर्महिमांतरमाह॥सेति। सैषा वायुरूपादेवता। दूर्नामवै। कुतः। अस्याः देवतायाः मृत्यु दूरंहि यस्मात्तस्मादिति। दूरंकरोतीत्यर्थेक्विप्यंतलोपेदूरितिरूपसिद्धेः। दूरमित्यादि फलवाक्यंस्पष्टार्थं॥ ३ ॥ ३ ॥ ९ ॥ देवानामसुरकृतपापसत्त्वात्कथंततोदेवाअभवन्नितिभूतिमत्त्वो ॥ १० ॥

क्तिरित्यतआह ॥ सावाइति । सैषा वायुरूपादेवता । एतासांदेवतानां पाप्मानं पापरूपं मृत्युमपहत्य वियोज्य। आसां दिशां प्राणिसंचारानुकूलदिशामंतोयत्र समुद्रप्रांतइतियावत् । तत् तत्र । गमयांचकार तत्रनीतवान् । आसांपाप्मनस्तत् तत्र । जनसंघेषुच विन्यदधात् प्राक्षिपत् । तस्मात् पाप्मनस्तत्रप्रक्षिप्तत्वादेव । जनं जनसंघं । अंतं दिशामंतं । कुतो नेयादित्यतउक्तं ॥ नेदिति । पाप्मानंमृत्युंनेत् नैवान्ववायानि प्राप्नवानीतिभावेननेयादित्यर्थः । तत्रगतौपापान्वयः

सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनामृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥ सवैवाचमेव प्रथमामत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोग्निरभवत्सोयमग्निःपरेणमृत्युमतिक्रांतोदीप्यते ॥ १२ ॥ अथघ्राणमत्यवहत्सयदामृत्युमत्यमुच्यतसवायुरभवत्सोयंवायुःपरेणमृत्युमतिक्रांतःपवते॥१३॥ अथचक्षुरत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसआदित्योभवत्सोसावादित्यःपरेणमृत्युमतिक्रांतस्तपति।१४

स्यादितिभावः॥ ३ ॥ ३ ॥ १० ॥ तासांपापंमृत्युमपहत्यकिमकरोद्वायुरित्यतआह ॥ सावाइति ॥ अथेति। तस्मादिति पापापहत्यनंतरमितिवा । एनाः देवताः । मृत्युमति । अतिक्रम्यस्थितंऊर्ध्वलोक मवहत् प्रापितवान् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ११ ॥ एतदेवप्रत्येकंप्रत्येकंव्यनक्ति ॥ सवाइति ।सः वायुः । प्रथमां पूर्वमुद्गातृतयाविनियुक्तांवाचमेव वाङ्मानिनमग्निमेवात्य वहत् । मृत्युमितिशेषः । मृत्युमत्यमुच्यत । पापमृत्युमुक्ता सा वाक् । यदा तदासोग्निरभवत् अग्निलोकाधिपतिर भवत् । स्वपदेस्थितःस्वव्यापारंकरोतीत्याह ॥ सोयमिति । परेण मुख्यवायुना ॥ ३ ॥ ३ ॥ १२ ॥ एवमेवाग्रे

तनखंडचतुष्टयेप्यर्थोध्येयः । घ्राणं नासिक्यवायुं ॥ ३ ॥ ३ ॥ १३–१४ ॥ अतिक्रांताइत्यत्रस्वस्वव्यापारान्कुर्वं
तीतिशेषः ॥ ३ ॥ ३ ॥ १५ ॥ एवंहवाएनमितिफलवाक्यंव्यक्तार्थं ॥ ३ ॥ ३ ॥ १६ ॥ अथ देवतानामभीष्टप्रापणानं

अथश्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतताादिशोभव ँस्ताइमादिशःपरेणमृत्युमतिक्रांताः॥१५॥
अथमनोत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसचंद्रमाअभवत्सोसौचंद्रःपरेणमृत्युमतिक्रांतोभात्येवं
हवाएनमेषादेवतामृत्युमतिवहतियएवंवेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धिकिंचान्नमद्य
तेअनेनैवतदद्यतइहप्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥ तेदेवाअब्रुवन्नेतावद्वाइद ँसर्वंयदन्नंतदात्मनआगासी
रनुनोस्मिन्नन्नआभजस्वेतितेवैमाभिसंविशतेतितथेतित ँसमंतंपरिण्यविशंततस्माद्यदनेनान्नम
त्तितेनैतास्तृप्यंत्येव ँहवाएन ँस्वाअभिसंविशंतिभर्तास्वाना ँश्रेष्ठःपुरएताभवत्यन्नादोधिपति
र्यएवंवेदयउहैवंविद ँस्वेषुप्रतिप्रतिबुभूषतिनहैवालंभार्येभ्योभवत्यथयएवैनमनुभवतियोवैतम
नुभार्यान्बुभूषतिसहैवालंभार्येभ्योभवति ॥ १८ ॥

तरं आत्मने स्वस्मै । अन्नाद्यं अन्नाख्यमद्यमदनीयमुद्दिश्यतत्प्राप्तये आगायत् । गानंसफलमासीदित्याह ॥ यद्धिकिंचे
ति । यत्किंच प्राणिभिरन्नमद्यते अनेनैवप्राणेनैव । तदन्नमद्यते कथं इह प्राणिषु । प्रतितिष्ठतिप्राणोयतइतियोज्यं ॥ ३ ॥
३ ॥ १७ ॥ तेदेवाः वागादयः । भोप्राणयदन्नं प्राणिभिरद्यमानं । इदमेतावद्वै एतावदेव । नातोन्यदस्ति । तत्सर्वमात्म

नआगासीः । अस्मिन्नन्नेअनु पश्चात् । नोऽस्मान् । आभजस्व भागिनःकुर्वित्यब्रुवन् । इतितैरुक्तःप्राणोब्रवीत् । ते अन्नकांक्षिणोयूयं । मा मां । अभि अभितः । संविशत प्राणिदेहेषुप्रविशतेति । तथेत्युक्त्वासमंतं समंततः परिण्यविशंत । तस्मादन्नभागितयाप्राणिषुनिविष्टत्वादेवानेन प्राणेन । प्रेरितःप्राणी यदन्नमत्ति । तेनान्नेन । एता वागादयोदेवता स्तृप्यंति । एतद्वेदितुःफलमाह ॥ एवमिति । यो धिकारी । एवमुक्तगुणकं । प्राणंवेद जानाति । एनं प्राणज्ञानिनं । स्वाः ज्ञातयः । अभितःसंविशंति उपजीवकत्वेनतंपरिवार्यतिष्ठंतीत्यर्थः । कथमेवंहवै यथाप्राणंवागादयोभिविशंत्ये

सोयास्यआंगिरसोंगाना ँहिरसःप्राणोवाअंगाना ँरसःप्राणोहिवाअंगाना ँरसस्तस्माद्यस्मा त्कस्माच्चागात्प्राणउत्क्रामतितदेवतच्छुष्यत्येषहिवाअंगाना ँरसः ॥ १९ ॥

वमेवेति । स्वानां ज्ञातीनां । भर्ता रक्षकइतियावत् । श्रेष्ठःपुरएता अग्रेसरोऽन्नादो धिपतिश्चभवतीति । प्राणज्ञा निप्रतीपकारिणोनिष्टमाह ॥ यइति । यउ । यःकश्चित् । एवंविदं प्राणज्ञानिनंप्रति । स्वेषु धनविषये । प्रतिबुभू षति प्रतिकूलोभवितुमिच्छति । स भार्येभ्यो भर्तव्यजनपोषणायेतियावत् । नैवालंह नैवसमर्थोभवति । दरिद्रोभव तीत्यर्थः । प्राणज्ञानिन्यनुकूलस्येष्टमाह ॥ अथेति । अर्थांतरेऽयमथशब्दः । यएनंप्राणविदमन्वेवभवति तस्यानुकूलएव भवति यस्तंवै तमेवानु अनुसृत्य । भार्यान्बुभूषति मत्पोष्याएतेभवंत्वितीच्छति । सएवभार्येभ्योलं समर्थोभवति । पोषणशक्तोभवतिखल्विति ॥ ३ ॥ ३ ॥ १८ ॥ उद्गानेवायोरलाभेकिंकार्यमित्यतोऽयास्यादिशब्दमुख्यार्थवाय्वधिष्ठानभू

तानयास्यादिऋषीनुद्गातृत्वेनकुर्यादितिभावेनमहिमाधिक्यायचतान्शब्दान्वायौनिर्वक्ति ॥ सइति । सोयास्यःआंगिरसः कुतः । हि यतोंगानां प्राणिदेहानां रसो नियंता । सइतिकः योंगानांरसत्वहेतुनांगिरसइत्युच्यतइत्यतआह ॥ प्राणोवाइति । प्रसिद्धमेतदित्याह ॥ प्राणोहिवाइति । तदुपपादयति ॥ तस्मादिति । अंगानांसारभूतत्वात् । उत्क्रामति ऊर्ध्वंगच्छति । तदेव तदैव । तत् अंगं । निगमयति ॥ एषहीति ॥ ३ ॥ ३ ॥ १९ ॥ एषवायुरेवबृहस्पतिःउ

एषउएवबृहस्पतिर्वाग्वैबृहतीतस्याएषपतिस्तस्मादुबृहस्पतिः ॥ २० ॥ एषउएवब्रह्मणस्पतिर्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एषउएवसामवाग्वैसाऽमैषसाचामश्चेति तत्साम्नःसामत्वंयद्वेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेणतस्माद्वेवसामाश्नुतेसाम्नःसायुज्यꣳसलोकतांजयतियएवमेतत्सामवेद ॥२२॥

बृहस्पतिनामाखलु । कुतः । वागेवबृहती वाग्देवताभारतीसर्वस्त्रीगुणबृंहितत्वाद्बृहती । तस्याः एष वायुःपतिर्यस्मात्तस्मादुतस्मादेव । बृहस्पतिः । तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोस्सुट्तलोपश्चेतिशाब्दिकोक्तेः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २० ॥ महिमाधिक्यार्थंशब्दांतराण्यपिप्रतिज्ञापूर्ववायौनिर्वक्ति ॥ एषउएवेत्यादिना । अनंतवेदमानित्वाद्वा ब्रह्मणाविष्णुनाबृंहितत्वात्पूर्णत्वाद्वावाग्वैब्रह्मेत्युक्तिः । शिष्टंप्राग्वत् ॥ ३॥ ३ ॥ २१ ॥ भारत्यार्धनारीपुमात्मनाकालविशेषेस्थितस्यवायोःसामोक्ती ॥ १२ ॥

थपदवाच्यताप्यस्तीतिभावेनतच्छब्दद्वयंप्रतिज्ञापूर्वकंनिर्वक्ति॥ **एषउएवसामेत्यादिना**। स्त्रीपुंसारत्वाद्वाग्वैसेत्युक्ता। एष वायुरप्रमेयत्वादमइत्युच्यतइत्यर्थः। साचामश्चेति यदितिशेषः। भारत्यासहवायुःसामेतिपदद्वयवाच्यार्धनारीपुमात्मकै कदेहतयावर्ततइतियदितियावत्। तत् भारत्याऽर्धदेहात्मनावर्तनं। साम्नः सामपदवाच्यस्यवायोः। सामत्वं सामपद प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। प्रकारांतरेणसामनामनिर्वक्तिवायौ॥ **यद्वेति**। यद्वेतिपक्षांतरवाचिपदं समःप्लुषिणेत्यादिवाक्य पंचकेनाप्यन्वेति। इवशब्दस्समइवेत्यन्वेति। तन्मात्रपरिमाणत्वाभावादिवशब्दः। प्लुषिणा बिंदुना। नागेन गजेन। किंब

एषउवाउद्गीथःप्राणोवाउत्प्राणेनहीद्ँसर्वमुत्तब्धंवागेवगीथोच्चगीथाचेतिसउद्गीथः॥ २३॥

हुनोक्तेनेतिभावेनाह॥ **समोनेनसर्वेणेति**। यद्यद्वस्तुलोकेयद्यत्परिमाणतयाप्रमितंअनेन प्रमितेनसर्वेणसमस्तस्मा त्तत्त द्वस्तुसमत्वादेव। सामउ सामनामकःखल्विति। ज्ञानिनःफलमाह॥ **अश्नुतइति**। यो धिकारी। एवं निरुक्तप्रका रेण। एतत् एतस्मादुक्तनिमित्तात्साम सामनामकंवायुं। वेद सइतिशेषः। साम्नो वायोस्सायुज्यमश्नुते प्राप्नोति। सलोकतांसमानलोकतांजयति प्राप्नोति। अधिकारिभेदेनफलभेदः॥ ३॥ ३॥ २२॥ प्राणउदितिकस्मादुच्यतइत्यत आह॥ **प्राणेनहीति**। उत्तब्धं धृतं। वर्ततइत्यर्थः। देवादिभिर्गीयमानत्वाद्वागेवगीथेत्युच्यतइतिज्ञेयं। शिष्टंप्राग्वत्।

॥ ३ ॥ ३ ॥ २३ ॥ अयास्यादिषुस्थित्वोद्गानकर्तावायुरितिभावेनतेशब्दास्तत्रनिरुक्ताः तत्रस्थित्वावायुरेवोद्गातेतिकुतइत्यतःकेनचिच्छपथेनतस्यसमर्थनादित्याह ॥ तद्धापीति । तत् अयास्यादिषुस्थित्वोद्गातावायुरित्येतत् । हापि प्रसिद्धमपि । शपथेनस्थापितवानित्याहवेदपुरुषः । कथंचैकितानेयः चिकितानापत्यं । ब्रह्मदत्तनामामुनिः । राजानं सोमरसं ।

तद्धापिब्रह्मदत्तश्चैकितानेयोराजानंभक्षयन्नुवाचायं(त्य)स्त्यस्यराजामूर्धानंविपातयताद्यदीतोयास्यआंगिरसोन्येनोदगायदितिवाचाचह्येवसप्राणेनचोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्यहैतस्यसाम्नो यःस्वंवेदभवतिहास्यस्वं तस्यवैस्वरएवस्वं तस्मादार्त्विज्यंकरिष्यन्वाचिस्वरमिच्छेत तयावाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यंकुर्यात्तस्माद्यज्ञेस्वरवंतंदिदृक्षंतएवा थोयस्यस्वंभवति भवतिहास्यस्वं यएवमेतत्साम्नःस्वंवेद ॥ २५ ॥

भक्षयन्नुवाच। किमिति।विश्वसृजांयज्ञेइतःप्राणादन्येनप्रेरितोऽयास्यांगिरसउदगायदितियदितर्हि। त्यस्य तस्य। सोमरसंभक्षयतोमइतिशेषः। अयंराजा सोमाभिमानीचंद्रः। मूर्धानंविपातयतात् पातयेदित्युवाचेत्यर्थः। तर्हिकेनाविष्टउदगायदित्यतआह ॥ वाचाचह्येवेति ॥ ३ ॥ ३ ॥ २४ ॥ अयास्यादीनामभावेप्राणाभिमन्यमानस्वरवंत मृत्विजंकुर्यादितिभावेनफलोक्तिपूर्वंस्वरस्यप्राणाभिमन्यमानत्वमाह ॥ तस्येति । एषउएवसामेत्यादिनोक्तस्यसामनाम्नोवायोः स्वं वायुस्वामिकंगृ ॥ १३ ॥

हकोशादिवित्तं।वेद । अस्य तद्वेदिनः। स्वं वित्तं। भवति। ह खलु । किंतस्यस्वमित्यतआह॥ तस्यवैस्वरएवस्वमिति । गृहकोशाद्यभिमानिरूपमुद्गातृस्वरेसन्निहितंभवतीत्यर्थः । तस्मात् स्वरस्यप्राणस्वत्वात्तदभिमानितयातदधिष्ठानत्वादिति यावत् । आर्त्विज्यं उद्गातृरूपऋत्विक्कर्म । करिष्यन् वाचिस्वरमिच्छेत इच्छेत् । ततःकिमित्यतआह॥ तयावाचेति । तस्मात् स्वरवतएवऋत्विक्त्वात् । स्वरवंतमेवदिदृक्षंतेयाजकाइतियोजना । स्वरवतऋत्विक्त्वेपितद्दिदृक्षाकुतइत्यतउक्तं ॥

तस्यहैतस्यसाम्नोयःसुवर्णंवेदभवतिहास्यसुवर्णंतस्यवैस्वरएवसुवर्णंभवतिहास्यसुवर्णंयएवमेतत्साम्नःसुवर्णंवेद ॥ २६ ॥ तस्यहैतस्यसाम्नोयःप्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठतितस्यवैवागेवप्रतिष्ठावाचिहिखल्वेषएतत्प्राणःप्रतिष्ठितोगीयतेन्नइत्युहैकआहुः ॥ २७ ॥

अथोयस्येति । यस्य स्वरवतऋत्विजस्सकाशात्। स्वं गृहकोशादिवित्तं। अस्य यजमानस्य। भवति। अथो तस्मादिति। प्रागुक्तंफलंपुनर्वचनेननिर्धारयति ॥ भवतिहास्यस्वमिति ॥ ३ ॥ ३ ॥ २५ ॥ वायोर्गृहकोशादिवित्तमानिरूपंस्वरेसन्निहितं। भूषणस्वर्णमानिचतदित्याह ॥ तस्यहैतस्येति। सुवर्णं भूषणस्वर्णमानिरूपंवेदेत्यर्थः ॥ स्वरएवसुवर्णमिति। सुवर्णमानीस्वरमानीचेत्यर्थः । पुनःफलोक्तिर्नियमार्था ॥ ३ ॥ ३ ॥ २६ ॥ गानकालेप्राणःक्वतिष्ठतीत्यतःफलोक्तिपूर्वकंस्थानमाह ॥ तस्येति । प्रतिष्ठां पीठं ॥ वागेवेति । वागिंद्रियमेवप्रतिष्ठा गानकालेपीठमित्यर्थः । एत

त्प्राणः एषप्राणः अन्यदात्वन्नेप्रतिष्ठितइत्येकआहुः । उहेतिनिपातःकालविशेषार्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २७ ॥ अथेतिमहिमात रोक्तिप्रारंभे । अतः उद्गानेननिर्विघ्नंयज्ञसमापकत्वात् । पवमानानामेव मुख्यवायुत्वयोग्यानामेव । अभ्यारोहः मुक्तौसर्वा

अथातःपवमानानामेवाभ्यारोहः सवैखलुप्रस्तोतासामप्रस्तौतिसयत्रप्रस्तूयात्तदेतानिजपे द सतोमासद्गमय तमसोमाज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतंगमयेति सयदाहासतोमासद्गमयेतिमृत्यु र्वाअसत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाह तमसोमाज्योतिर्गमयेतिमृत्युर्वै तमोज्योतिरमृतंमृत्योर्माऽमृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाहमृत्योर्माऽमृतंगमयेतिनात्रतिरोहित मिवास्त्यथयानीतराणिस्तोत्राणितेष्वात्मनेन्नाद्यमागायेत्तस्मादुतेषुवरंवृणीतयंकामंकामयेत तꣳसएषएवंविदुद्गातात्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतमागायतितद्धैतल्लोकजिदेवनहैवा लोक्यतायाआशास्तियएवमेतत्सामवेद ॥ २८ ॥ इत्युद्गीथब्राह्मणं ॥ ३ ॥ ३ ॥

धिक्यारोहणं । स्वसहमुक्तसर्वपूज्यत्वंभवतीतियावत् । सर्वेस्मैदेवाबलिमावहंतीतिश्रुतेः । वायुपदयोग्यस्यप्रस्तोतुर्जप्या नाह ॥ **सवैखल्विति** । स वायुपदयोग्यः खलु । प्रस्तोता साम्नआद्यक्षरोच्चारणकर्ता । सामप्रस्तौति उपक्रमते । सयत्र यदा । प्रस्तुयात्तत्तदाएतानियजूंषिजपेत् । तान्याह ॥ असतइति । प्रथमवाक्यगतपदयोरर्थमाह ॥ मृत्युर्वाइति । वा

क्यार्थमाह ॥ **मृत्योर्मामृतमिति**। मृत्योर्दुःखात्मकात्। अमृत मानंदं। मा मांगमय प्रापय। फलितमाह॥ **अमृतंमेति**। मामित्यर्थः। इत्येवैतत् असतोमासदितिवाक्यमाहेत्यर्थः। द्वितीयंयजुरपिप्रतीकतउपादायपदार्थवाक्यार्थंचाह ॥ **तमस इति**। अज्ञानाख्यमृत्युस्तमः वै प्रसिद्धं। ज्योतिर्ज्ञानं। मृत्योरज्ञानात्। मा मां। अमृतं ज्ञानं गमय अमृतं ज्ञानिनं। मा मां। कुरु। तृतीयवाक्येमृत्युशब्दामृतशब्दयोःप्रसिद्धमरणतदभावार्थकतयामृत्योर्मरणादमृतंमृतिहीनंमुक्तंकुर्वित्यर्थस्यस्पष्टत्वादाह ॥ **नात्रतिरोहितमिवास्तीति**। तिरोहितमिवनास्ति। अतिरोहितमेवेत्यर्थः। अथेत्यर्थांतरे। तदाह ॥ **यानीति**। सवैखलुप्रस्तोतेत्यनुषज्यते। प्रागुक्तयजुर्मंत्रत्रयादितराणि। स्तोत्राणि प्रस्तावेतराणीतिवा। सामयुक्तऋक्शंसनरूपाणि। तेषु तैः। आत्मने यजमानाय। अन्नाद्यमुद्दिश्यागायेत्। यजमानोवायुत्वयोग्येनोद्गानेकृतआत्मनोन्नाद्यमभीप्सेदित्यर्थः। तस्मादु वायुपदयोग्यस्यसमर्थत्वादेव। एवंवित् वायुपदयोग्यमाहात्म्यविद्यजमानः। यंकामं काम्यंकामयेत इच्छति। तंकामंप्रति। तेषु वायुपदयोग्येषूद्गातृषुसत्सु। वरंवृणीत वृङ्संभक्तौसंभजेत्। तेषुकामवरणममोघमेवेत्याह। सएषः मुख्यवायुत्वयोग्यः। उद्गातासन्आत्मनेयजमानायवा यंकामंकामयतेतमागायति तंप्राप्नोत्येवेति। नकेवलमैहिकं किंतु तद्धैतल्लोकजिदेव तस्मादुद्गातुस्सकाशात्प्रसिद्धपरलोकप्राप्तिमानेवभवतीत्यर्थः। योधिकारी। एवं उक्तदिशा। एतत् अर्धनारीपुमात्मत्वादिमहिमयुक्तं। साम सामनामकंवायुं। वेदतस्यालोक्यतायाः लोकराहित्यतायाः। आशानैवास्ति। ह।

खं० ४४

तस्येष्टलोकराहित्यायाशाशत्रुणानकार्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २८ ॥ तृतीयमुद्गीथब्राह्मणं ॥ ४ ॥ सोकामयतभूयसायज्ञेने त्यत्रप्रकृतस्यब्रह्मणोमहिमानमाह ॥ आत्मेत्यादिना । इदमग्रे अस्यजगतोग्रे । आत्मैव परमात्मैवासीत् । नैवेहकिंचनेत्य त्रेवात्रैवकाराभिप्रायोज्ञेयः । ततआत्मनःपुरुषविधः पुरुषोविष्णुस्तद्विधः तत्प्रकारोब्रह्माऽऽसीदित्यनुषंगः । पुरुषविधत्वंतु श्रीब्रह्मादितोविष्णोराधिक्यमिवरुद्रादितोप्याधिक्यमस्तीतिभावेनेतिज्ञेयं । सः ब्रह्मा । सर्वादिशोनुवीक्ष्य दृष्ट्वा । आत्मनः

आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधः सोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्य त्सोहमस्मीत्यग्रेव्याहर त्ततोहं नामाभवत्तस्माद्प्येतर्ह्यामंत्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूतेयदस्यभवतिसयत्पूर्वो स्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषओषतिहवैसतंयोस्मात्पूर्वोबुभूषतियएवंवेद ॥ १ ॥

स्वस्मादन्यन्नापश्यत् । सः अन्यदपश्यन्ब्रह्मा । अन्यस्यसर्वस्यहातुंशक्यत्वेपिनस्वरूपस्यतथात्वमितिस्वस्वरूपस्यस्वाहेयत्वं स्मरन्नहमस्मीत्यग्रेव्याहरत् । तत स्तथाव्याहरणाद्धेतोः । अहंनामाभवत् । सइत्यर्थः । तस्मात् ब्रह्मणाग्रेऽहमितिव्याहरणादेव । एतर्ह्यपि इदानीमपि । आमंत्रितः कस्त्वमरेइतिसंबोधितः । अहमयमित्यादावुक्त्वा । अथ अनंतरं । यदस्यभवतितत् डि त्थादिनामप्रब्रूते । नकेवलमहंनामाभूद्ब्रह्माकिंतुपुरुषनामाचाभूदितिभावेनतन्नामतस्मिन्निर्वक्ति ॥ सइति । स ब्रह्मा । अस्मात्स र्वस्मात् । सर्वजगतो यद्यस्मात्पूर्वस्सन् सर्वान्पाप्मनऔषत् अदहत् । तस्मात्पुरुषनामाभवदित्यर्थः । उषदाहे । पुरूणिपापा

निओषतिदहतीतिपुरुषः । यएवं पुरुषविधंब्रह्माणंवेद । सः ज्ञानी । अस्मात्ज्ञानिजनात् । यः पूर्वस्सन्बुभूषति स्वाभिमतं पूर्वंप्राप्तुमिच्छति । तं ओषतिदहतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥ सः ब्रह्मा । एकाकित्वादबिभेत् भीतिमानभवत् । तस्मादिदानींतनोप्येकाकीबिभेति । सोयं भीतोब्रह्मा । ईक्षां विमर्शचक्रे । ह किल । विमर्शप्रकारमेवाह ॥ यदिति । यत्यस्मात् ।

सोबिभेत्तस्मादेकाकीबिभेतिसहाऽयमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतिततएवास्य भयंवीयायकस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वैभयंभवति ॥ २ ॥

सवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमते सद्वितीयमैच्छ त्सहैतावानासयथास्त्रीपुमा॑ꣳसौसंपरिष्वक्तौ सइममेवात्मानंद्वेधाऽपातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवतांतस्मादिदमर्धबृगळमिवस्वइतिहस्माहयाज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशःस्त्रियापूर्यतएवता॑ꣳसमभवत्ततोमनुष्याअजायंत ॥ ३ ॥

मदन्यत् । ममविरोधिभूतमन्यत् । नास्ति । हरेस्सत्त्वेपितस्यातिप्रियत्वात् । रुद्रादिजगतइतःपरंमयैवसृज्यत्वात् । अतः कस्माद्धेतोर्नुइदानींबिभेमीति । ततएव विमर्शादेव भयंवीयाय अपजगाम । वेदपुरुषस्तत्रयुक्तिमाह ॥ कस्मादिति । कुतः कारणादभेष्यत् अबिभेत् । द्वितीयात् विरोधिनोन्यस्माद्भयंभवति । वैखलु । नह्यस्यविरोध्यस्तीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २ ॥ वाण्युत्पत्तिमुपोद्घातपूर्वकमाह ॥ सइति । सः ब्रह्माएकाकित्वान्नैवरेमे । तस्मात् एकाकिनोरमणाभावात् । सब्रह्मा । द्वितीयं

पत्न्याख्यंवस्तु। स्त्रीपुमांसौ ब्रह्माणीब्रह्माणौ। संपरिष्वक्तौ आलिंगितौ। यथा यावत्परिमाणौभवतः। एतावान् तादृशपरिमाण देहवानास। ह किल। सब्रह्मा। इममेवात्मानं स्थूलतांप्राप्तमेवदेहं। द्वेधाऽपातयत् द्विधाकृत्वापतितमकरोत्। ततः पातनाद्धेतोः ब्रह्मब्रह्माण्यौपतिश्चपत्नीचेतिनामानावभवतां। तस्मात् अनयोरेकदेहविभक्तदेहवत्वात् इदं देहद्वयजन्यं स्वः सुखं। अर्धबृगळमिव एकपात्रार्धद्वयस्थितघृतवत्। इतियाज्ञवल्क्यआहस्मेतिकण्वोवक्तीतिज्ञेयं। तस्मादित्युक्त्यायस्मादिति

सोहेयमीक्षांचक्रेकथंनुमात्मनएवजनयित्वासंभवतिहंततिरोसानीति सागौरभवदृषभइतरस्ता ँसमेवाभवत्ततोगावोऽजायंतवडवेतराभवदश्ववृषइतरोगर्दभीतरागर्दभइतरस्ता ँसमेवाभवत्ततएकशफमजायताऽजेतराऽभवद्वस्तइतरोऽविरितरामेषइतरस्ता ँसमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायंतैवमेवयदिदं किंचमिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

ज्ञेयं। यस्मादयमाकाशो वकाशः। स्त्रियापूर्यते। अनेकप्रजाजननेनेतिभावः। तस्मात्तांप्रजोत्पत्तयेसमभवत् तयासंभोगमकरोत्। ततः संभोगानंतरं। मनुष्याः मनुअवबोधने। ततउष्यप्रत्ययः। बोधप्रधानादेवाद्याअजायंत ॥३॥४ ॥ ३ ॥ आख्यायिकापूर्वतिर्यगादिसृष्टिमाह ॥ सोहेति। सा उ ह इयमितिविभागः। सेयं ब्रह्मसृष्टाब्रह्मानुभूतावाणी ईक्षांचक्रे व्यचार

यद्ध । कथं मा मां । आत्मनएव (स्वस्मादेव) जनयित्वाब्रह्माकथमिदानींसंभवति अनुभवति हंत आश्चर्य । तिरोसानि तिरोभवानीतीक्षांचक्रइत्यन्वयः । अत्रतात्पर्यं सर्वज्ञापितुसादेवीत्यादिनास्त्रीस्वभावंदर्शयंतीसाऽधर्ममिवचैक्षत । नानासृष्टि प्रसिद्ध्यर्थमित्यंतेनभाष्येणव्यक्तं । सागौरभवदित्यादितुव्यक्तं । इतरोब्रह्मा । तांसमेव तामेव । समभवदित्यर्थः । अश्ववृषोश्व श्रेष्ठः तांसमेवाभवदित्यनुषज्यते । एकशफत्वैकजात्याक्रांतसृष्ट्युक्त्यैद्वयोक्त्यनंतरंतांसमेवेत्युक्तिः । एवमजेत्यत्रापिज्ञेयं ।

सोवेदहंवावसृष्टिरस्म्यहꣳहीदꣳसर्वमसृक्षीतिततःसृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳहास्यैतस्यांभवतियएवंवे द ॥ ५ ॥

आपिपीलिकाभ्योमिथुनं मिथुनीभावयोग्यं । यदिदंकिंचजगदस्ति । तत्सर्वं एव मुक्तप्रकारेण । तत्तन्मिथुनभावोपगमेनासृजत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ सः ब्रह्मा । अवेत् व्यजानात् । कथं अहंवाव अहंखलु । सृष्टिः सृष्टिनामास्मि । हि यस्मात् । इदंसर्वमापि पीलिकांतं । अहंसर्वमसृक्षि सृष्टवानितियोजना । सृजतेःक्तिच्क्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्तिच्प्रत्ययेसृष्टिरितिसिद्धेः । इतिहे तोःसृष्टिरस्मीत्यवेत् । यतएवमवेत् ततस्सृष्टिनामाभवदितिवेदपुरुषवचनं । यो धिकारी एवं सर्वसर्जनहेतुनासृष्टिनामानं ब्रह्माणं । वेद जानाति । सः अस्य ब्रह्मणः एतस्यां सृष्ट्यां रुद्रादिपिपीलिकांतसृष्टौ । भवति । साक्षाद्ब्रह्मसृष्टानांमध्येस्वयोग्यता

नुरोधेनतत्पुत्रोभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भोक्तृसृष्टिमुक्त्वापाचकाग्निसृष्टिमाह ॥ अथेति । भोक्तृसृष्ट्यनंतरं इति अन्नादमन्नंचसृजामीत्यचिंतयदितीतिशब्दार्थः । ततः किमकरोदित्यतआह ॥ अभ्यमंथदिति । ओष्ठद्वयंहस्तद्वयंचपर स्परंमथितमकरोदितियोज्यं । सब्रह्मामुखात् मुखरूपाद्योनेःकारणात् मथितहस्ताभ्यांचाग्निमसृजत । ततोग्निजन्मयोनित्वा देतदुभयं ओष्ठद्वयंहस्तद्वयंच । अंतरतोऽलोमकं । तावताऽलोमकताकुतः । हि यतोयोनिरंतरतोलोमकालोकेदृष्टा अतइति ।

अथेत्यभ्यमंथत्समुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचाग्निमसृजततस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतोऽलोमकाहियो निरंतरत स्तद्यदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येकैकंदेवमेतस्यैवसाविसृष्टिरेषउह्येवसर्वेदेवाअथयत्किंचे दमार्द्रंतद्रेतसोसृजततदुसोमएतावद्वाइदमन्नंचैवान्नादश्चसोमएवान्नमग्निरन्नादःसैषाब्रह्मणोति सृष्टिर्यच्छ्रेयसोदेवानसृजताथयन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजततस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यांँहास्यैतस्यांभ वतियएवंवेद ॥ ६ ॥ ॥ प्राजापत्यब्राह्मणं ॥ ॥

ब्रह्मणोजगत्स्रष्टृत्वंनस्वसामर्थ्यात्किंतुभगवत्प्रसादादित्याह ॥ तद्यदिदमिति । एकैकंदेवमुद्दिश्यामुंरुद्रंयजामुमिंद्रंयजेति यत् साविसृष्टिःप्रेषोक्तिस्तस्यैव ब्रह्मणएव । कुतः । हियस्मादेषब्रह्मैव सर्वेदेवाः सर्वदेवानांहेतुतयास्वामित्वेनचसर्वेदेवाइत्युक्तइ तियदाहुर्वेदविदः इदं तत् तस्मादीश्वरप्रसादादितियोजना । अन्नसृष्टिमाह ॥ अथेति । अथपाचकाग्निसृष्ट्यनंतरंयत्किंचे

दमार्द्रं द्रवात्मकमन्नं । तद्रेतसोऽसृजत त दार्द्रं । सोमउ । सोमाभिमन्यमानमेव । पाच्यपाचकप्रजानांसृष्ट्युक्त्यासर्वसृष्टमासी दित्याह ॥ एतावदिति । अन्नंचान्नादश्चप्रजाश्चेत्युपलक्ष्यतइतियत् इदमेतावद्वैएतावदेवखलुसृज्यमित्यर्थः । अन्नमन्ना दःकइत्यतआह ॥ सोमएवान्नमग्निरन्नादइति । अन्नशब्दितार्द्रवस्तुनोनार्द्रतयापचनकर्तेत्यर्थः । जाठराग्न्यभिप्रायेणवे यमुक्तिः । ब्रह्मकर्तृकादेवादिसृष्टिर्नकेवलंसृष्टिमात्रंकिंत्वतिसृष्टिरपीत्याह ॥ सैषेति । ब्रह्मणो ब्रह्मसंबंधिनी सैषासृष्टिरति सृष्टिः । स्वस्वरूपातिक्रांतसृष्टिः । कथं । यद्यस्माच्छ्रेयसस्स्वस्मादुत्तमान्देवानसृजतअतइतियोज्यं । देवानांविरिंचादुत्तमत्वं

तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियताऽसौनामायमिदꣳरूपइतितदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳरूपइतिसएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्योयथाक्षुरःक्षु रधानेऽवहितःस्याद्विश्वंभरोवाविश्वंभरकुलायेतंनपश्यंत्यकृत्स्नोहिसप्राणन्नेवप्राणोनामाभवति ।

तस्यावमत्वंवाकथमितिपृच्छति ॥ अथेति । उत्तरमाह ॥ यदिति । यद्यस्मान्मर्त्यःसन् अल्पायुष्ट्वादिमर्त्यधर्मोपेतस्सन् । वयोमात्राधिकान् अमृतान् देवानसृजत । तस्मादतिसृष्टिरासीदित्यर्थः । पुरुषाकारतानंतरमल्पकालेनैववृषभाद्याकारत्वमाप्त वानितिकृत्वामर्त्यधर्मत्वमस्यज्ञेयं । योग्यतयादेवापेक्षयाश्रेयानेवेतिभावः । ज्ञातुःफलमाह ॥ अतीति । योधिकारी एवमुक्त रीत्या अतिसृष्टिंवेद सो स्य ब्रह्मण एतस्यामतिसृष्ट्यां देवसंबंधिसृष्ट्यां भवति देवलोकेजायतइत्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥ ६ ॥ इति

प्राजापत्यब्राह्मणं ॥७॥७॥ आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादिनाप्रकृतस्यात्मनउपास्तिप्रकारमाह ॥ तद्धेदंतर्ह्यीत्यादिना । तर्हि तदाप्रलयकाले। तदिदं प्रकृतंब्रह्म। अव्याकृतं विकारशून्यमासीदित्येकोर्थः। अन्यस्तु। तदिदंजगदव्याकृतंकारणात्मकमासीत्। हप्रसिद्धमिति । तद्ब्रह्म तदव्याकृतंजगत्। नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियत विकृतमकरोत्। एवशब्देनतृतीयप्रकारंवारयति । कार्यात्मकमकरोत्। कथं। असौनामा एतन्नामकः । इदंरूपः एतदाकारः इति । पदद्वयमपिब्रहुव्रीहिः। असौनामेत्यलुक्। अयं महदादिपदार्थइतिविशेष्यंध्येयं । कथमेतज्ज्ञायतइत्यतआह ॥ तदिति । भगवताऽऽदिकालेनामरूपाभ्यामेवमहदादि

वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिकर्मनामान्येवसयोतएकैकमुपास्तेनस वेदाकृत्स्नोह्येषोतएकैकेनभवत्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्वएकंभवंतितदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्ययद यमात्मानेनह्येतत्सर्वंवेदयथाहवैपदेनानुविंदेदेवंकीर्तिंश्लोकंविंदतेयएवंवेद ॥ १ ॥

जगतस्तदभिमानिचेतनवर्गस्यचनामरूपाभ्यामेवव्याकृतत्वाद्धेतोः एतर्हि इदानीमपि इदं घटादिवस्तु पुत्रादिकंवा नाम रूपाभ्यामेवव्याक्रियते । असौनामेत्यादिप्राग्वत्। एतेनहरेरुपास्यत्वेसर्वजगद्धेतुत्वरूपहेतुरुक्तोध्येयः । आत्मत्वोपासनाप्रशंसार्थंप्राणनाद्युपासनानिंदारूपमर्थवादमुपोद्घातपूर्वकमाह॥ सइति । सएषजगत्कर्ताहरिः। इह स्वसृष्टब्रह्मादिदेहेषु। आनखाग्रेभ्यः केशादारभ्यनखाग्रपर्यंतं । प्रविष्टः । तत्रदृष्टांतः । यथाक्षुरःक्षुरधाने क्षुरकोशे। विश्वंभरोवायुः । विश्वंभरकुलाये

वाय्वावासस्थानभूतेदेहादाववहितःप्रविष्टस्स्यात्तथेतियोज्यं । तं स्वदेहेप्रविष्टमपि । नपश्यंतिपामराइतियोज्यं । स प्रविष्टोहरिः । अकृत्स्नःअल्पगुणःहि भवतिखलु ।कुतोस्यप्रविष्टस्याकृत्स्नत्वमित्यतोव्यनक्ति ॥ प्राणन्नेवेत्यादिना । प्राणन्नेव श्वासव्यापारंकुर्वन्नेव । प्राणः प्राणनामा । भवति । नाम प्रसिद्धं । एवमग्रेपिवचनादिव्यापारंकुर्वन्वागादिनामकोभवतीति ज्ञेयं । एतानि प्राणादिनामानि । अस्य देहंप्रविष्टस्यहरेः। कर्मनामानि एकैकक्रियानिमित्तकानि । तन्मात्रप्रत्यायकानि । नत्वशेषगुणवाचीनीतियावत् । तावताकुतोकृत्स्नत्वमित्यतःस्वस्वाभिमतज्ञानानंदादिकृत्स्नफलादात्रुपास्तिविषयत्वादकृत्स्न विषयत्वमित्याह ॥ सयोतइति । अतइतिसप्तम्यर्थेतसिः। एतेषुप्राणनादिषु । स प्रसिद्धो योधिकारी । एकैकमुपास्तेसन वेद नजानाति । सर्वगुणपूर्णत्वाज्ञानादित्याह ॥ अकृत्स्नोहीति । एष उपासकः । अतः एषु प्राणनादिषु । एकैकेनो पासितेन । अकृत्स्नोभवति स्वाभिमतसच्चिदानंदत्वादिरूपफलावाप्तिमान्नभवति । हि यस्मात् । तस्मादितियोज्यं । कथंत र्ह्युपास्यमित्यतआह ॥ आत्मेत्येवेति । तत्रहेतुः ॥ अत्रह्येतेसर्वएकंभवंतीति । अत्र आत्मशब्दार्थे । एते बुद्धिस्थाः ज्ञानानंदादयः । प्रागुक्तप्राणनादयश्चएकंभवंति । अंतर्भवंतिहि । यतोतइति । अत्रावधारणयुक्तात्मशब्दार्थोपासनाविधिः सर्वगुणोपसंहारकारःआत्मेत्युपासीतैवेतिआत्मत्वायोगव्यवच्छेदपरोध्येयः। यथोक्तंसर्वोपसंहारनये अन्यथात्वंशब्दादितिचे दितिसूत्रभाष्ये । आत्मेत्येवेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति । यद्वा यथाश्रुतएवैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरस्सन्नात्मश ब्दार्थेसर्वगुणांतर्भावेयुक्तिसूचकः। अन्ययोगव्यवच्छेदावधारणयुक्तात्मशब्दार्थोपासनाविधिःसर्वगुणोपसंहर्तृब्रह्मादीनप्यधि

बृहदा० करोतीतितैरप्यात्मपदोक्तमेवोपास्यं। तथाचयद्यसौनतान्प्रतिसर्वगुणानभिधत्तेतर्हि । गुणैस्सर्वैरुपास्योसौब्रह्मणेत्यादिसर्वगु खंडार्थ.
॥ १९ ॥ णोपसंहारवचनविरोधस्स्यात् अतोसौतेषांसर्वगुणाभिधायकइति । तदुक्तंसूत्रे अन्वयादितिचेत्स्यादवधारणादिति । तथा
सच्चिदानंदादिचतुर्गुणोपासनाधिकारिणःप्रतितावतएवगुणान्वक्तिनेतरान् । तदाह आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादितिसूत्रे । ५।१
यस्त्वात्मत्वरूपैकगुणोपासनाधिकारी तंप्रतितावन्मात्रमेवततःप्रतिभातिनान्यत्इत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवैवकारः ।तदप्याह
आत्मशब्दाच्चेतिसूत्रे । आत्मशब्दस्यसर्वगुणाभिधायित्वेप्यात्मनस्सर्वगुणाभावेकथंतथोपास्तिरित्यतआह ॥ तदेतदिति ।
यदयमात्मा योयमात्मोपास्यत्वेनोक्तस्तदेतदात्मनोरूपं अस्या त्मशब्दार्थस्यगुणजातस्य। पदनीयं। आश्रयः। सर्वगुणवत्त्वं
तस्यकुतस्सिद्धमित्यतआह ॥ अनेनेति। हि यस्मा दनेनो पासितेनहरिणा एतत्स्वयोग्यंसर्ववेद आनंदादिकंचप्राप्नोतीत्यपि
ग्राह्यं । तस्मात्सर्वगुणाश्रयइतितदुपासनादेवसर्वज्ञत्वादयोगुणाभवंतिकिमुतस्येतिभावः । ननूपासनाविधावात्मपदोक्तगुण
जातेचतात्पर्येगौरवं अन्यतरत्रतात्पर्येऽन्यतरासिद्धिरितिचेत् । उपासनायाःकार्यत्वेविष्णोरात्मत्वएवच। उभयत्रापितात्पर्य
मात्मोपासादिकेविधावितिहरिवंशवाक्यसिद्धतयागौरवस्यादोषत्वात् आत्मपदोक्तगुणजातविशिष्टात्मोपासनाविधानादवा
क्यभेदाद्वेति । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ यथेति । पद्यतेप्राप्यतेफलमनेनेतिपदंसाधनं । तेनयथातत्तत्साधनेनतत्तत्फलम ॥ १९ ॥
नुविंदेत् प्राप्नुयात् । एवंविद्योधिकारी एवं सर्वगुणयुक्तमात्मानं वेद उपास्ते । सकीर्तिं यशः । श्लोकं शंचलोकंचश्लोकं ।

एकवद्भावः । सुखंज्ञानंच । लुक्प्रकाशइतिधातोः । विंदते प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मोपासनंप्रेमशब्दितभक्तियु क्तंचेत्पुमर्थहेतुरितिवक्तुंतस्मिन्प्रेमोत्पत्तयेतस्यदारापत्यादितोपिसुखसाधनत्वेनातिप्रेमास्पदतामाह ॥ **तदेतदिति** । यद यमात्मा योयमात्मा आप्तगुणः । अंतरतरं सर्वांतर्विद्यमानं । तदेतदात्मनोरूपं पुत्रादितःसर्वस्मात्प्रेयः निरुपाधिकप्रेमा स्पदमुत्तमानां । अन्येषांतुसुखसाधनत्वादितिभावः । आत्मनःप्रियतमत्वंसमर्थयते ॥ **सयइति** । सयः यःकोपिविष्णुभ

तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मासयोन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳरोत्स्यतीतीश्वरोहतथैवस्यादात्मानमेवप्रियमुपासीत सयआत्मानमेवप्रियमुपास्ते नहास्यप्रियंप्रमायुक्तंभवति ॥ २ ॥

क्तः । आत्मनो हरेरन्यंप्रियंब्रुवाणं दुर्जनंप्रति तवप्रियंसुखंरोत्स्यति नाशयतिभगवानितिब्रूयात् । एवंब्रुवन्ईश्वरोह । तत्सुख रोधनेसमर्थोह निश्चयस्तस्मात्तथैवस्यात् । निरुद्धसुखवानेवसभवतीत्यर्थः।यदर्थंहरेःप्रियत्वमुक्तंतदाह ॥ **आत्मानमेवेति** । भगवंतमेवप्रियंउत्तमानांनिरुपाधीष्टं । अन्येषामिष्टहेतुत्वेनप्रियं प्रीतिविषयोयमित्युपासीतेत्यर्थः । दारापत्यादेस्तत्संपर्कप्र युक्तप्रियत्वकत्वेनसएवमुख्यप्रियइत्यात्मानमेवप्रियमित्येवकारः । सप्रसिद्धोयोधिकारीत्यर्थः । प्रमायुक्तं विनाशयुक्तंनभव

तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ५ ॥ २ ॥ भगवज्ज्ञानादेवनित्यप्रियप्राप्तिर्भवतीत्युक्तं । तदाक्षेपसमाधिभ्यांमहद्भिःसमर्थितमित्याह ॥ तदाहुरित्यादिना । ब्रह्मविद्ययासर्वं मात्मयोग्यतापूर्तिं । भविष्यंतः प्राप्नुवंतोमहांतः । ब्रह्मविद्ययैवस्वयोग्यंसर्वंप्राप्यतइ तियदाहुःनित्यनिर्दुःखानंदानुभवात्मकमुत्तमजीवस्वरूपमज्ञानतिरोहितंब्रह्म विद्ययाऽभिव्यज्यतएवेति । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतोमनुष्यामन्यंतेकिमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ३ ॥

ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयोदेवानांप्रत्यबु ध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांतद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेअहंमनुरभवꣳ सू र्यश्चेतितदिदमप्येतर्हियएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदꣳ सर्वंभवतितस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशत आत्माह्येषाꣳ सभवत्यथयोऽन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवꣳ स देवानांयथाहवैबहवःपशवोमनुष्यंभुंज्युरेवमेवैकःपुरुषोदेवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेवपशावादीयमाने प्रियंभवतिकिमुबहुषुतस्मादेषांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युः ॥ ४ ॥

सतोभिव्यक्तियोगात् विद्यैवतुनिर्धारणादित्यादिनाव्यासादयोमहांतोयदाहुरित्यर्थः । तत् तत्र । तस्मिन्नर्थे । केचिन्मनुष्यामन्यं ते । कथं । स्वरूपमपिब्रह्मविद्ययाभिव्यज्यतेचेत् । तद्ब्रह्म । यस्मात्सर्वं पूर्णमभवत् । तत् तस्माद्ब्रह्मापिस्वस्वरूपमवेत्किमु । इतिमन्यंतइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ३ ॥ त्वयापृष्टंसत्यंब्रह्माप्यनादिनित्यापरोक्षज्ञानेनस्वस्वरूपंसदाजानात्येवेतिहेतोस्स

दापरिपूर्णमभवदितिभावेनपरिहरति॥ब्रह्मवाइति । इदमग्रे अस्यजगतःपूर्वं।ब्रह्मैवासीत् । तद्ब्रह्म। अहेयं सर्वनियंतृतयासर्वग
तत्वेनचकेनापिहातुमशक्यं ब्रह्म पूर्णं अस्मि अस्तीतिमेयंज्ञेयं।इत्यात्मानमेवावेत् व्यजानात्।स्वस्मादन्यस्यपूर्णस्यब्रह्मणोऽभावे
नस्वस्यैवपूर्णब्रह्मत्वादितिभावेनस्वात्मानमेवेत्येवशब्दः।तस्मा द्ब्रह्मस्वरूपज्ञत्वादेव । तद्ब्रह्म। सर्वं पूर्णमभवत्। अत्रासीदवेद
भवदित्यनद्यतनरूपकालविशेषवाचिलङ्प्रयोगेपिआत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् । सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादौयथासत्त्व
मनाद्यनंतकालीनमित्युपेयते त्रिकालवाचिनोलकारस्यकस्यचिदभावेनयेनकेनचिल्लकारेणनिर्देशेपिनतत्रविवक्षेति । एवंस्व
रूपवेदनपूर्णताभवनयोरप्यनाद्यंतकालीनत्वमेवेतिभावः । अतएवतदात्मानमेवेत्यादिनैवपरिहारप्राप्तावासीदित्यंतोक्तिः ।
यद्वाब्रह्म अग्रे अनादिकालएव।आत्मानंस्वस्वरूपमवेदित्यपियोजनयाअनादिकालतस्सत्वमिवात्मनःस्थितिमपिजानातीत्य
र्थसूचनायब्रह्मवाइत्याद्यंशोक्तिः । अन्येप्येवंज्ञात्वास्वयोग्यपूर्तिमंतोभवन्नित्याह ॥ तद्यइति । देवानां मध्ये योयोदेवः ।
तत् अहेयत्वादिगुणंब्रह्म। यथाप्रत्यबुध्यत । सएवतज्ज्ञानानुसारेणतत्सर्वंसमग्रंस्वयोग्यानंदादिपूर्णत्वमभवत् । प्राप्नोत् ।
तथेतिसमुच्चये। ऋषीणांमध्येतद्योयःप्रत्यबुध्यत मनुष्याणांमध्येचयोयस्तत्प्रत्यबुध्यत सएवतदभवदितियोजना। प्राग्वदस्या
र्थः । उपनिषत् स्वोक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ तद्धेति । तदेतद्ब्रह्मपश्यन्वामदेव ऋषिः मंत्रदर्शी। अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिमंत्रंप्र
तिपेदे । मनुसूर्यादिभिःब्रह्मणोहेयत्वमहंमनुरित्यादिमंत्रतात्पर्यार्थतयाव्यजानादित्यर्थः । मंत्राक्षरार्थस्तु । वामदेवःस्वात्म
खं० ४५ नोब्रह्मचित्संवलनेनचिद्द्वयंसंपिंडितंअहंपदंमुख्यामुख्यवृत्त्यावक्तीतिमुख्यार्थमंतर्यामिणमहंपदार्थमुद्दिश्यमन्वाद्यंतर्यामित्वे

नमन्वादिभिरहेयोमन्वादिशब्दवाच्योयोस्तिसोस्मीतिमत्वा। तदंतर्यामिणःस्वांतयोमिणश्चाभेदविवक्षयाअहंमनुरभवमित्या दिरूपेणाहेतिध्येयः । तदाहसूत्रे । शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदिति । ब्रह्मविद्ययास्वयोग्यफलप्राप्तिरद्यतनानामप्यस्ती त्याह ॥ तदिदमिति। तदिदंब्रह्म। एतर्ह्यपि इदानीमपि। योधिकारी। अहंब्रह्मास्मीत्येवमहेयत्वपूर्णत्वास्तीतिमेयत्वगुणक मित्येवंप्रकारेणवेद । तथाएवमित्यस्यतु अहंब्रह्मास्मीतितदात्मानमवेदित्येवंप्रकारेणचयोवेदेत्यर्थः। सः ज्ञानीइदं स्वयोग्यं। सर्वं समग्रं । आनंदादिपूर्णोभवतीति । तस्यज्ञानिनोदेवादिभिरपिश्रेयःप्रतिबंधोनेतिमहिमानमाह ॥ तस्यहेति । तस्यज्ञा निनोदेवाश्चन देवाअपि। अभूत्यै विद्याफलविघाताय। नेशते तद्विघातंनकुर्वंतीत्यर्थः । अशक्त्यानकुर्वंतिकिमित्यतोनेत्याह ॥ आत्मेति। सः ज्ञानिप्रियोहरिः। एषां देवानामात्मा कार्येषुनियोक्तृत्वेनतेषुव्याप्ततयास्थितत्वेनस्वामी। भवतियस्मात्त स्माद्भगवत्प्रियेज्ञानिनिविघातंश्रेयसोनकुर्वंति। तत्प्रियस्यात्मनोपिप्रियत्वादितिभावः। तदिदमितिनिर्दिष्टस्यापिभगवतोवि धेयात्मापेक्षयासइतिपुल्लिंगनिर्देशः। एवंसम्यक्ज्ञानिमाहात्म्यमुक्त्वाऽन्यथाज्ञानिनोनिंदामाह ॥ अथेति । अर्थांतरे। यः। अन्यां सर्वजीवविलक्षणां अहेयत्वादिगुणैर्भिन्नांवा। विष्णुरूपदेवतां अन्योसौविष्णुः। अहमस्मीत्यहेयत्वादिगुणविशिष्टोन्यो नविष्णुरित्युपास्ते। सनवेद नजानातीशस्वरूपंयथामनुष्योपभोजकःपशुरिति। यद्वा अहमस्मीतिपदद्वयोक्तगुणविशिष्टोन्यः अन्यश्चासौविष्णुरितिमत्वायोऽन्यांविष्णुभिन्नांदेवतामुपास्तेसनवेदेति। आत्माह्येषामित्युक्तंदेवप्रियत्वंज्ञानिनोव्यक्तमाह॥ ॥ २१ ॥
एवमिति। सः तदिदमप्येतर्हियएवंवेदेतिपूर्वत्रप्रकृतोज्ञानी। एवंदेवानांपशुः। देवोपभोजकपशुरिवतेषांप्रियइत्यर्थः। तदेवऽय

नक्ति॥ यथेति। यथाबहवोगोरूपाःपशवःक्षीरादिनामनुष्यंभुंज्युः भोजयेयुः। हवै प्रसिद्धं। एवमेकैकोज्ञानिपुरुषः देवान्भुनक्तिभोजयति। प्रीणयतीतियावत्। देवप्रीतिकरत्वंज्ञानिनःकुतइत्यतआह॥ एकस्मिन्निति। लोकेएकस्मिन्भोजकेपशावादीयमानेप्रियंभवति। किमुबहुषु। तस्माद्बहुगोपशुतुल्यतयाभोजकोज्ञानीदेवानांप्रीतिविषयोभवतीतिकिमुवाच्यमितिभावः। अथयोन्यामित्यादिनोक्तार्थज्ञानिनोनिंद्यत्वादेवतथानज्ञेयंन। किंतुतथाज्ञानस्यदेवाप्रियत्वाच्चेत्याह॥ तस्मादिति। तत्वज्ञा

ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेवतदेकꣳसन्नव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रंयान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्युरीशानइतितस्मात्क्षत्रात्परंनास्तितस्माद्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तेराजसूयेक्षत्रएवतद्यशोदधातिसैषाक्षत्रस्ययोनिर्यद्ब्रह्मतस्माद्यद्यपिराजापरमतांगच्छतिब्रह्मैवांततउपनिःश्रयतिस्वांयोनिंयउएनꣳ हिनस्तिस्वाꣳ सयोनिमृच्छतिसपापीयान्भवतियथाश्रेयाꣳसꣳहिꣳसित्वा ॥ ९ ॥

नस्यैवदेवानांप्रियत्वात्। एषां देवानां। तन्नप्रियं। मनुष्याःविष्णोरन्यांदेवतामहेयत्वादिगुणविशिष्टांविद्युरितियदेतत् तदितियोजना॥३॥५॥४॥ पूर्वंसागौरभवत्वृषभइतरइत्यादिनाब्रह्मासर्वमसृजदित्युक्तं।इदानींवर्णसृष्टिमाह॥ ब्रह्मवाइति। इदमस्यजगतःअग्रे। ब्रह्म चतुर्मुखआसीत्। चतुर्मुखोब्राह्मणजातिस्सन्विष्णोरुदपद्यतपूर्वमित्यर्थः। तत् चतुर्मुखाख्यंब्रह्म। एकमसहायं

सत्नव्यभवत्।परिवारविशिष्टंनाभवत्।तच्चतुर्मुखाख्यंब्रह्म आत्मनःपरिवारमिच्छत्श्रेयोरूपं सर्वजात्युत्तमरूपं।क्षत्रं क्षत्रजातिं। अत्यसृजत ससर्ज।तद्व्यनक्ति।।यानीति। देवत्रा देवानांमध्ये।यान्येतानिक्षत्राणि।इंद्रः इंद्रशब्दितोगरुडः। सोमपदेनतत्समस्सूर्योपिग्राह्यः। रुद्रः सदाशिवः। पर्जन्यशब्दितोत्रशक्रः।कामश्चाप्युपलक्षते। मृत्युपदेनशेषोग्राह्यः। ईशानोवायुः। इतिशब्दस्यइत्येतानियानि तत्क्षत्रंश्रेयोरूपमसृजतेत्यन्वयः। तस्मात् क्षत्रस्यश्रेयोरूपत्वात्। क्षत्रात् क्षत्रजातेः। परमुत्तमं। नास्ति। तस्मात्क्षत्रजातेरुत्तमत्वादेव। ब्राह्मणः अधस्तादधोदेशेस्थितस्सन् राजसूयेक्षत्रियंसिंहासनस्थंराजानमुपास्ते । किमर्थमित्यतआह। क्षत्रएवेति। ब्राह्मणइत्यनुषज्यते। ब्राह्मणस्तत् तेनाधस्तादुपासनेन यशःक्षत्रियएवदधाति स्थापयतीति। तस्मिन्यशोदातुं स्वयमुत्तमोपिसंस्तथोपास्तइत्यर्थः । उत्तमस्सन्निति कुतः। नीचत्वादेवतथोपास्तइतिकिंनेत्यतआह ॥ सैषेति। यद्यपिराजा राजसूयकर्तृत्वनिमित्तेनपरमतांगच्छति। तथापि यद्ब्रह्मयोब्राह्मणः। सैषा सएषब्राह्मणः। क्षत्रियस्ययोनिः तत्वोपदेशादिनाकारणं। गुरुरितियावत्। तस्मात् ब्राह्मणस्यगुरुत्वादेव। अंततो राजसूयांते राजास्वांयोनिं स्वगुरुभूतं। ब्रह्मैव ब्राह्मणमेव। उपनिःश्रयति वंदयीत। हेत्वंतरेणापिब्राह्मणःक्षत्रियादुत्तमइत्याह ॥ यइति । यउ यएवंक्षत्रियः। एनं ब्राह्मणं। हिनस्ति हंति। सस्वांयोनिं स्वपितरं। ऋच्छति विनाशयति। (ऋच्छगतींद्रियप्रलयेष्विति धातुः) साक्षात्पितरिजीवतिकथं पितृहंतेत्यतस्तत्समदोषवान्भवतीतिभावेनाह॥ सपापीयान्भवतीति। यथाश्रेयांसं गुणाधिकंस्वपितरं। हिंसित्वापापी

यान्भवतितादृशपापवान्भवतीत्यर्थः ॥३॥ ५ ॥ ५ ॥ क्षत्रियदेवोत्पत्त्यनंतरमुपोद्धातपूर्वंविशांसृष्टिमाह ॥ सइत्यादिना । स चतुर्मुखः । नैवव्यभवत् कांक्षितपरिवारविशिष्टोनाभवत् । सो नेकपरिवारेच्छावान्ब्रह्मा । विशमसृजत । तदेवव्यक्ति निर्देशेनदर्शयति ॥ यान्येतानीति । यान्येतानिदेवजातानि । गणशः संघशः । आख्यायंते । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्य तरस्यामितिशस् । तान्गणानाह ॥ वसवइत्यादिना । वसवोग्निव्यतिरिक्तास्सप्तज्ञेयाः । अग्नेर्ब्राह्मणत्वात् । सदाशि वस्यक्षत्रियत्वात्तदन्येदशरुद्रारुद्रपदेनात्रग्राह्याः । विवस्वदिंद्रवरुणविष्णुभिन्नाअष्टावादित्याअत्रग्राह्याः । विवस्वदादित्र

सनैवव्यभवत्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्यावि श्वेदेवामरुतइति ॥ ६ ॥ सनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णमसृजतपूषणमियंवैपूषेयꣳ हीदꣳसर्वंपुष्य तियदिदंकिंच ॥ ७ ॥

यस्यक्षत्रियत्वात् विष्णोस्त्ववर्णत्वात् । विश्वेदेवादश । मरुतोमुख्यवायुभिन्नाएकोनपंचाशत् । तस्यक्षत्रत्वात् । इतिगणशआ ख्यायंते । तद्रूपविशमसृजतेतियोजना॥३॥५॥६॥उपोद्धातपूर्वंशूद्रसृष्टिमाह॥ सइति । सः जातित्रयाक्रांतदेवस्रष्टाचतुर्मुखः । नव्यभवत् विवक्षितपरिवारविशिष्टोनाभवत् । स एवंभूतोब्रह्माशौद्रं शूद्रसंबंधि । वर्णमसृजत । तत्किमित्यतउक्तं ॥ पूषण- मिति । तद्व्यनक्ति ॥ इयंवैपूषेति । पृथिवीपूषेत्यर्थः । केनहेतुनेत्यतआह ॥ इयंहीति । इयं पृथिवी । यदिदंकिंच इदंसर्वंपुष्य

ति पोषयति । हियतोतइतियोजना । अश्विनौपृथिवीचैवकालामृत्यवएवच । शूद्रदेवाइतिभाष्यदिशाऽन्येप्यत्रग्राह्याः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ७ ॥ जगद्धारकमोचकाख्यवायुरूपांतरसृष्टिमाह ॥ सइत्यादिना । स चतुर्वर्णस्रष्टाब्रह्मा । नव्यभवत् विवक्षितजनविशिष्टोनाभवत् । स्वस्यस्रष्टृत्वात्सृष्टानांचतुर्वर्णदेवानांपालकत्वात्सृष्टजगतोधारणमोचनदक्षेणयुक्तोनाभवत् । ततश्चतादृशेनभाव्यमित्यालोच्यतत् चतुर्मुखाख्यंब्रह्म । श्रेयोरूपं सर्वश्रेष्ठं । धर्मं जगद्धारकं । श्रेयोरूपं मोक्षसाधनभूतं । धर्मं भक्त्यादिभगवद्धर्माभिमानिनमितिवा । वायोरूपांतरं । अत्यसृजत । शेषादावविद्यमानंधारकत्वादिकंवायोरेवकुतइत्यतोधा

सनैवव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपंमत्यसृजतधर्मंतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परंनास्त्यथोअबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसतेधर्मेणयथाराज्ञैवंयोवैसधर्मःसत्यंवैतत्तस्मात्सत्यंवदंतमाहुर्धर्मंवदतीतिधर्मंवावदंतꣳसत्यंवदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयंभवति ॥ ८ ॥

रकत्वंतावदुपपादयति॥ तदेतदिति । वायोरूपंक्षत्रस्य शेषादेः । क्षत्रं स्वामि । यद्यस्मात्तस्माद्वायोःपरंविष्णुमृतेनास्ति । अतोयुक्तंधारकत्वंतस्येति । इदानींमोचकत्वंतस्योपपादयति ॥ अथोइति । अथो तस्मात् । अबलीयान् स्वयमेवविष्णुंप्रतिगंतुमसमर्थो धर्मेण विष्णुभक्त्यादिधर्माभिमानिनावायुरूपेण बलीयांसं विष्णुंप्राप्तुमाशंसते इच्छति।तत्रदृष्टांतः॥यथेति।यथैतद्व्यक्तंतथोच्यतइत्यर्थः।तदाह॥राज्ञेति।लोकेकश्चिदबलीयान्महाराजंगंतुमसमर्थो। राज्ञायुवराजेनबलीयांसं। महाराजंगंतुमा ॥ २३ ॥

शंसते एवमिति। धर्ममानिनोवायोरूपांतरमाह॥योवैसधर्मस्सत्यंवैतदिति । एतद्रूपंसत्यंवै सत्याभिमानिवै।तस्मात् उभयाभिमानिनोरेकत्वात् । सत्यंवदंतंधर्मंवदतीत्याहुर्लौकिकावैदिकाश्च । धर्मंवावदंतंसत्यंवदतीति । एतद्ध्येववायोरूपं एतदुभयंधर्मसत्यरूपोभयमानिभवतीत्यर्थः॥ ३ ॥ ५ ॥ ८ ॥ प्रागुक्तब्राह्मणादिवर्णेषुश्रेष्ठानांब्रह्मादीनामग्न्यादिष्वाविष्टत्वरूपमहि

तदेतद्ब्रह्मक्षत्रंविट्शूद्रस्तदग्निनैवदेवेषुब्रह्माभवद्ब्राह्मणोमनुष्येषुक्षत्रियेणक्षत्रियोवैश्येनवैश्यश्शूद्रेणशूद्रस्तस्मादग्नावेवदेवेषुलोकमिच्छंतेब्राह्मणेमनुष्येष्वेताभ्याꣳरूपाभ्यांब्रह्माभवदथयोहवाअस्माल्लोकात्स्वंलोकमदृष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्तियथावेदोवाअननूक्तोन्यद्वाकर्माकृतं यदिहवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवात्मानमेवलोकमुपासीतसयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते ॥ ९ ॥

मानंवक्तुंप्रागुक्तमनुवदति॥ तदेतदिति। ब्रह्मक्षत्रंविट्शूद्रइतियत्तदेतत्प्रागुक्तमित्यर्थः । तत्तत्र । ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानी ब्रह्मा । देवेषुयोग्निस्तेनसहाभवत् । तदंतर्गतमभवदितियावत् । मनुष्येषुयोब्राह्मणस्तेनसहास्ते । तदंतर्गतोवर्ततइत्यर्थः। क्षत्रियः क्षत्रियजात्यभिमानीवायुः । देवेषुयःक्षत्रियःसुपर्णशेषादिः नृषुयःक्षत्रियोराजादिस्तेनचसहास्ते । तदंतर्गतइत्यर्थः ।

वैश्योवैश्यजात्यभिमानीनासिक्योवायुः । देवेषुयोवैश्योवस्वादिस्तेननृषुयोवैश्यस्तेनचसहास्ते । तत्स्थइत्यर्थः । शूद्रःशूद्र
मानीनिर्ऋतिः । देवेषुयश्शूद्रोश्विप्रभृतिः तेनसहास्ते । तथानृषुयश्शूद्रस्तेनचसहास्ते । तदंतस्थइत्यर्थः । अग्नौब्राह्मणेचब्रह्मा
तिष्ठतीतिकुतइत्यतआह॥तस्मादिति।यस्मादेताभ्यांरूपाभ्यांब्रह्माभवत्।तयोराविष्टोभूदितियावत्।तस्माद्धेतोःदेवेषुमध्येऽ
ग्नावेव मनुष्येषुब्राह्मणएवहुत्वालोकमिच्छंते इच्छंति। प्रार्थयंते।अग्निब्राह्मणयोःसंतर्पणेनैवलोकावाप्तिर्भवेत्किमित्यतोनेतिभा
वेनाह॥अथेति । अन्यच्चेश्वरज्ञानरूपमपेक्षितमित्यथशब्दार्थः । तदेवव्यतिरेकमुखेनाह॥यइति।योहवै अग्निविप्रार्चकोपियः
कश्चित् स्वं स्वकीयं। लोक माश्रयं। स्वाश्रयमितियावत् । हरिमदृष्ट्वा अविज्ञाय। अस्माल्लोकात् देहात्। प्रैति निर्गच्छति।
एन मग्निविप्रार्चकं। सहरिरविदितो ऽज्ञातोनभुनक्ति।नपालयति। यथाअननूक्तो ऽनधीतोवेदोवा । अकृतंअन्यत्कर्मवान
भुनक्तितथेतियोज्यं। तथाप्यश्वमेधादिमहाकर्मानुष्ठानात्स्यान्महाफलमित्यतआह॥ यदिहवाइति । यद्यनेवंवित् परमात्मा
ज्ञानी महदपिपुण्यं पुण्यसाधनं। हवै प्रसिद्धं। हयमेधादिकर्म। करोतितत्कर्म। अस्य हर्यज्ञानिनः। अंततःक्षीयतएव क्षयि
ष्णुफलकमेवभवतिहेति। तदाहसूत्रे। भाक्तंवाऽनात्मवित्त्वादित्यादि। एवंहर्यज्ञानिनोनफलावाप्तिःकर्मणेत्युक्तंतर्हिकिंकार्यमि
त्यतआत्मज्ञानंसंपाद्यमितिभावेनतज्ज्ञानसाधनमुपासनंविधत्ते ॥ आत्मानमेवेति । आप्तकामतयाऽऽत्मपदवाच्य
मेवलोकं सर्वाश्रयं। सर्वाश्रयत्वेनहरिमुपासीत । अस्योपासकस्यज्ञानानंतरभाविकर्मनक्षीयते क्षयिष्णुफलकंनभवति ।

कर्मणोक्षयत्वंव्यनक्ति ॥ अस्मादिति । सः ज्ञानीयद्यत्कामयतेतत्तत्काम्यंवस्तुजात मस्माद्ध्येवप्रसन्नादात्मनोहरेस्सका शादेव । सृजते । कर्मेत्यनुषज्यते । अत्रायंविवेकः । परोक्षज्ञानिनाकृतमकाम्यंकर्माक्षयफलकज्ञानाय । अपरोक्षज्ञानि नाकृतंतुकर्माक्षयमोक्षैकदेशायेति । तथाचोपास्तइत्यस्यपरोक्षापरोक्षसाधारण्येनजानातीत्यर्थोध्येयः । तथाचसूत्रं । अग्निहोत्रा

अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकः सयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलोकोऽथयदनुब्रूतेतेन र्षीणामथयत्पितृभ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छतेतेनपितृणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योदानं (ऽशनं)ददातितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्यगृहेषुश्वापदावयाꣳ स्यापिपीलिकाभ्यउपजीवंतितेनतेषांलोको यथाहवैस्वायलोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳहैवंविदेसर्वा णिभूतान्यरिष्टिमिच्छंति तद्वाएतद्विदितंमीमाꣳसितं ॥ १० ॥

दितितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनादिति ॥ ३ ॥ ५ ॥ ९ ॥ आत्मानमेवलोकमितियद्धरेः सर्वाश्रयत्वमुक्तंतत्साधयितुंप्रतिजानीते ॥ अथोइति । प्रागुक्तोपपादनारंभार्थोयमथोइतिनिपातः । अयं सर्वजीवेषुनियामकतयास्थितः । आप्तकामतयाऽऽत्मेत्युक्तः । सर्वेषांभूतानां देवादिपिपीलिकांतप्राणिनां । लोकोवै आश्रयःप्रसिद्धः । कथमित्यतोविविच्यव्यनक्ति ॥ सइति । सः सर्व

जीवेषुनियंतृतयास्थितोहरिः । यज्जुहोति वैश्वदेवादिकंकरोतीतियद्यद्यजते यज्ञादीन्करोतीतियत् । होमकर्त्रादिषुस्थित्वा वारामकृष्णादिरूपेणवाद्वेधापिदेवेषुदययादेवतोद्देशेनहोमादिकंकुरुतइतियत् । तेन होमादिना । देवानांलोक आश्रयः । अथेत्यर्थांतरे । एवमग्रेपिज्ञेयं । अनुब्रूते अध्येतृषुस्थितस्सन्पृथग्वाध्ययनंकुरुतइतियत् । तेनऋषीणांलोकइत्युनुषंगः । अध्ययनकालेतत्तद्द्रष्टृऋषिस्मृतिपूर्वमध्ययनकृतौतेषांतृप्तिर्भवतीतितदाश्रयइतिभावः । अथपितृभ्योनिमृणाति पिंडंप्रयच्छतीतियत् । प्रजां पुत्रं । इच्छते इच्छति । उत्पादयतीतियत् तेनपितृणांलोकः । अथमनुष्यान्गृहभूम्यादिदानेन वासयते निवासयतीतियत् । एभ्योर्थिभ्यो । दानं देयमन्नं।(एभ्योशनमितिक्वचित्पाठः ।) ददातीतिचयत्तेनमनुष्याणांलोकः । अथपशुभ्यःतृणोदकं। द्वंद्वैकवद्भावः। विंदति ददातीतियत् तेनपशूनांलोकः। अस्य पूर्वोक्तद्विरूपस्यहरेः। गृहेषुश्वापदाः मार्जारादयः। वयांसि पक्षिणः। किंबहुना। आ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकापर्यंतंवर्तमानाःसर्वेपिप्राणिनः। बल्यादिकमुपजीवंतीतियत्तेनतेषांलोकः । एवंसर्वांतर्यामितयारामकृष्णादिरूपेणवासर्वाश्रयतयास्थितस्यहरेरुक्तरीत्यासर्वाश्रयत्वंजानतः फलंसदृष्टांतमाह ॥ यथाहवाइति। यथालोकेस्वाय स्वकीयाय।लोकाय आश्रयाय। राजादेररिष्टि मविनाशमिच्छेदिच्छति । एवंह। एवंविदे द्विरूपस्यहरेस्सर्वाश्रयत्वविदे। सर्वाणिभूतानि देवादीनि। अरिष्टिमविनाशमिच्छंति प्रार्थयंतइत्यर्थः। एवंहरेःसर्वाश्रयत्वमुपपाद्य तत्रप्रमाणमाहोपनिषत्॥ तद्वाएतदिति।तदेतद्विष्णोःसर्वाधारत्वं।सर्ववेदैर्विदितं प्रतिपादितं।मी

मांसाभिश्चनिश्चितं ऋषिभिर्विचारितमितिवार्थः ॥३॥५॥१०॥ गृहस्थेस्थित्वायज्ञादिकरणेनसर्वाश्रयइत्युक्त्याभगवतारामा दिरूपेणगार्हस्थस्यानुष्ठानाच्चगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमितिभावेनहरेर्गार्हस्थ्यमाह॥आत्मैवेदमिति।इद मस्यजगतः। अग्रे प्रलये। आत्मा परिपूर्णोनारायणएवासीत्। एकएवसआत्मा।अकामयत ऐच्छत्।कथमित्यतआह॥जायामेस्यादित्यादिना।कुर्वीयेतीत्यं

आत्मैवेदमग्रआसीदेकएवसोकामयत जायामेस्यादथप्रजायेयाथवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेत्ये तावान्वैकामोनेच्छꣳश्चनातोभूयोविंदेत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकीकामयतेजायामेस्यादथप्रजायेया थवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेतिसयावदप्येतेषामेकैकंनप्राप्नोत्यकृत्स्नएवतावन्मन्यतेतस्योकृत्स्न ता मनएवास्यात्मा वाग्जाया प्राणःप्रजा चक्षुर्मानुषंवित्तंचक्षुषाहितद्विंदतेश्रोत्रंदैवंश्रोत्रे णहितच्छृणोत्यात्मैवास्यकर्मात्मनाहिकर्मकरोतिसएषपांक्तोयज्ञः पांक्तःपशुः पांक्तःपुरुषः पां क्तमिदꣳ सर्वंयदिदंकिंच तदिदꣳसर्वमाप्नोतियएवंवेद ॥ ११ ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणं ॥ ३॥ ५ ॥

तेन।विद्यमानामेवजायांभोगार्थमैच्छदित्यर्थोस्यध्येयः। एकएवेत्युक्तिस्तु अवियुक्तस्तयायदा। एकइत्युच्यतइतिस्मृतेरवियुक्त त्वाभिप्राया। अथ तद्रमणानंतरं। प्रजायेय प्रजनयेय। पुत्रंजनयेयेत्यर्थः। अथ अनंतरं। वित्तं द्रविणं। कर्म यज्ञादि। कुर्वीयेत्य कामयतेतिप्रत्येकमन्वयः। नकेवलमकामयत। ब्रह्मादिदेवरूपान्पुत्रान् पंचमहाभूतब्रह्मांडतदंतस्थलोकरूपवित्तं स्वात्मो

देशेनयज्ञादिकर्मचकृतवांश्चेत्यपिध्येयं । इच्छोक्त्यैव इच्छामात्रंप्रभोःसृष्टिरित्युक्तेः सृष्टेरपिलाभात्तदनुक्तिः । उक्तचतुष्ट यातिरिक्तंकुतोनकामितवानित्यतआह ॥ एतावानिति । एतावान्खलुकाम्यमानोर्थः । कुतः । अत उक्तचतुष्टयाद्भूयः अधिकमिच्छन्नपिनविंदेत् नाप्नुयात् । तस्मात् काम्यस्यैतावत्त्वाद्भगवताकामितत्वाद्वा । एतर्ह्यपीदानीमपि एकाकी लौकिकोजनः । कुर्वीयेतीतिपदस्यप्रत्येकमन्वयः । वित्तंदैवंमानुषंचेतिद्विविधं । दैवंसुखज्ञानादिकं । मानुषमित्यत्रभार्या दिचतुष्टयादन्यत्काम्यंनेत्युक्तचतुष्टयस्यकाम्यत्वंव्यनक्ति ॥ सइति । स एवंकामनावानपि । एतेषां चतुर्णामध्ये । एकैकंयाव द्यदा । नप्राप्नोति तावत्तदा । स्वात्मानंअकृत्स्नो ऽपूर्णोहमितिमन्यते । जायाद्यप्राप्तिमतःकृत्स्नतावाप्तिप्रकार माह ॥ तस्योकृत्स्नतेति । तस्यउ तस्यापिजायाद्यलाभिनोपि । कृत्स्नताउच्यतेइतियोज्यं । कथमित्यतस्तदाह ॥ मनएवेत्यादिना । मनः स्वरूपभूतंमनः । अस्यात्मा स्वात्मेतिचिंतयेत् । वाक् स्वरूपभूतवागिंद्रियं । जायेतिचिंतयेत् । प्राणः स्वरूपभूतंबलं । पुत्रइतिचिंतयेत् । चक्षुर्मानुषंवित्तमितिचिंतयेत् । कुतः । यस्माच्चक्षुषाहितत् मानुषंवित्तंहिरण्यादिकं । विंदते प्राप्नोति । श्रोत्रंदैवंवित्तमितिचिंतयेत् । कुतः । हि यस्मात् । श्रोत्रेणतद्विद्यारूपंशृणोति । अस्य एवंचिंतयतः । आत्मैव एवंभूतचिंतनमेव । कर्मेतिचिंतयेत् । कुतः । आत्मना चिंतनेनैवकर्मकरोति । कुतोमनआदीनामात्मत्वादिना नुचिंतनंकार्यमितिचेत्प्रसिद्धयज्ञस्याप्यात्मादिपंचकसाध्यत्वादितिभावेनाह ॥ सइति । सएष प्रसिद्धोयज्ञः । पाङ्क्तः

आत्मप्रियापुत्रद्विविधवित्तरूपपंचकसाध्यः । नकेवलंयज्ञएवपाङ्क्तः किंतुयज्ञांगंपशुः ऋत्विगादिपुरुषश्चेतिप्रसंगादाह ॥ पाङ्क्त इति । पशुपुरुषयोःपाङ्क्तत्वंमातापितृभ्यामन्नेनतयोःकर्मणास्वकर्मणाचसाध्यत्वरूपंध्येयं । नकेवलंयज्ञपशुपुरुषाएवपाङ्क्ताः किंतर्हियदिदंकिंचप्राणिजातंसर्वंपाङ्क्तं मात्रादिपंचकसाध्यं । इतिभावयेदितिसर्वत्रयोज्यं । पश्वादेःपाङ्क्तत्वज्ञानिनःफलमाह ॥ तदिदमिति ।योधिकारीब्रह्मपदयोग्यः । एवं मनआदीनांस्वात्मत्वादिकं । वेद चिंतयति । सयदिदंजगत्तत्सर्वमाप्नोति। सर्वस्यास्यपतिर्भवतीत्यर्थः । ब्रह्मपदायोग्यश्चेद्देवपदमाप्नोति । तस्याप्ययोग्यास्स्वयोग्यफलमाप्नुयुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ भाष्येआत्मैवेदमग्रआसीदित्यादिखंडं एकोनारायणःपूर्वमासीदित्यादिप्रमाणानुसारेणपरमेश्वरपरतयाव्याख्याय आत्मातुजगतांब्रह्मातस्यात्माभगवान्हरिरित्यादिप्रमाणानुरोधेनचतुर्मुखपरतयापिव्याचख्यौ । तथाहि । इदंअस्यजगतः । आत्मा स्वामी चतुर्मुखः । अग्रे प्रथमं । एकएवासीत्वासुदेवाज्जातोभूत् । स एकाकीचतुर्मुखः । अकामयतेत्यादेस्सयावदितिपर्यंतस्यप्रागिवार्थोध्येयः । स एवंकामयमानोपिब्रह्माएतेषां जायादीनांमध्ये । एकैकंयावन्नाप्नोति यदानप्राप । तावत्तदा । अकृत्स्नएव अपूर्णएवेत्यात्मानंमन्यते अमन्यत । तस्य । उ । अकृत्स्नत्वमात्मनोमन्वानस्य । कृत्स्नताउ पूर्णतैवयथास्यात्तथोच्यतइत्यर्थः । मानसयज्ञेनभगवंतमाराध्यजायादिकंलब्धवानितिभावेनमानसयज्ञप्रकारमाह ॥ मनएवेति । अस्यात्मा स्वरूपभूतंमनएवासीदित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । वागाद्यात्मांतपंचकंमनश्चेतिषट्कमेवासीत् । नबाह्यजायादिकमित्येवकारार्थः ।

वाक् वागिंद्रियं । जायाइत्यकल्पयदितिसर्वत्रयोजना । प्राणोबलं । प्रजापुत्रइति । चक्षुर्मानुषंवित्तमिति । तत्रहेतुःचक्षुषा हीति । श्रोत्रंदैवंवित्तमिति । तत्रहेतुःश्रोत्रेणेति । आत्मैव देहएव । इत्थंचिंतनंवा । कर्मेत्यकल्पयत् । तत्रहेतुः आत्मनेति । देहेनवा एवंरूपचिंतनेनवेत्यर्थः । एवंमानसयज्ञेनभगवदाराधनेकृतेसतितत्प्रसादेनैववागादिभ्योजायादिकमासीदित्यर्थे तयावाग्जायेत्यादिवाक्यमेवयोज्यं । वागित्यादिप्रथमापंचम्यर्थे । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् । वाचोवागिंद्रियाज्जायासरस्वती। जातपदंसर्वत्रयोज्यं । प्राणात्प्रजापुत्रोवायुःचक्षुषोमानुषवित्तपदोक्तहिरण्मयलोकाः । श्रोत्रं । तृतीयार्थेत्रप्रथमा । श्रोत्रेणदैववित्तशब्दिताशेषविद्याःभगवत्प्रोक्ताःजगृहेइत्यर्थः । आत्मैव आत्मनादेहेनचिंतनेनवाकर्मजातमितिकृतवानशेषकर्माणीतियावत् । नकेवलंवागादीनांविष्णुपूजोपकरणत्वेनचिंतनमात्रादेवजायादिप्राप्तिरंतेमुक्तिरितितदिदमित्यादिनावक्ष्यमाणंफलं । किंतुयज्ञादेःपाङ्क्त्वज्ञानादपीतिभावेनाह ॥ सएषइति । सप्रसिद्धएषयज्ञःपाङ्क्तः सवनत्रयतत्पूर्वोत्तरकर्मभेदेनपंचदेवताभिःनारायणाद्यनिरुद्धांतैःपंचभिरुपेतः । यज्ञांगंपशुः मध्यशिरःपार्श्वद्वयपुच्छरूपपंचकेनतद्देवताभूतनारायणादिरूपपंचकेनोपेतः । यज्ञांगऋत्विगादिपुरुषःपाङ्क्तः दिक्चतुष्टयमध्यरूपपंचकेनतद्देवताभूतनारायणादिरूपपंचकेनचोपेतः । यदिदं किंचप्राणिजातं इदंसर्वंपाङ्क्तं दिक्चतुष्टयमध्यरूपपंचकेनतद्देवताभूतनारायणादिपंचकेनचोपेतं । इत्यचिंतयद्ब्रह्मेति योज्यं । तत्तस्मादद्यापियःकश्चिदेवमुक्तप्रकारेणवागादेर्विष्णुपूजोपकरणत्वंयज्ञादेरुक्तरूपपाङ्क्तत्वंच । वेद उपास्ते । सइ ॥ २७ ॥

दंसर्वं जायादिपंचकमाप्नोति । अंततोमुक्तिंचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ११ ॥ अव्याकृतब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ विष्णुब्रह्माणावपिगृहिणावतिष्ठतामतोगृहीउत्तमइत्युक्तमात्मैवेत्यादिना । तस्यगृहिणोभगवत्सृष्टंयत्साधारणमन्नंतन्नस्वकीयमेवेतिमंतव्यमितिभावेनप्रकृतहरेस्सप्तान्नस्रष्टृत्वमहिमानमाह ॥ यत्सप्तान्नानीति । पिता सर्वजगज्जनकोविष्णुः । सप्तान्नानि सप्तविधान्यन्नानि । तृप्तिहेतुतयाअन्ननामानि । प्राणिभिरद्यमानमेकं । वैश्वदेवबलिहरणरूपेद्वे । प्राणिनांमनोवाक्पंचवायुरूपाणित्रीणिपयश्चैकंइत्येवंसप्तान्नानि । मेधया स्वेच्छया । तपसा प्राणिसंबंधिकर्मजातेन । अजनयत् असृजत । सप्ता

यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाऽजनयत्पितैकमस्यसाधारणंद्वेदेवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेकुरुतपशुभ्यएकंप्रायच्छ त्तस्मिन्त्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन कस्मात्तानिनक्षीयंतेऽद्यमानानिसर्वदा योवैतामक्षितिंवेदसोन्नमत्तिप्रतीकेनसदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवतीतिश्लोकाः ॥ १ ॥

नांमध्येएकमन्नमस्यजगतःसाधारणं । द्वेवैश्वदेवबलिहरणे । देवानभाजयत् । सप्तान्नमध्येअन्नद्वयभागिनोदेवानकरोदित्यर्थः । त्रीणि मनोवाक्प्राणरूपाणि । आत्मने स्वस्मै । पशुभ्यः। पश्वादिभ्यः। एकं पयोरूपं। तस्मि न्पयसि। सर्वं जगत् प्रतिष्ठितं तदुपजीव्यवर्ततइत्यर्थः । सर्वमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ यच्चेति । जंगमस्थावररूपमित्यर्थः । सृष्टान्नानांक्षयेकथंतदुपजीविनांजीवनमित्यतआह ॥ कस्मादिति । सुखरूपाद्धरेस्तानिसर्वदाद्यमानान्यपिनक्षीयंते । योवैअधिकारी । अक्षितिं सृष्टान्नाक्षयहेतुंहरिं । वेद सवेदी । अन्नं उपलक्षणं । स्वयोग्यसर्वभोगान् । प्रतीकेन स्वमुखेन । अप्रयत्नेनेतियावत् । अत्ति अनुभवति ।

सज्ज्ञानी। देवान् देवत्वं गच्छति। सऊर्जं देवभोज्यमन्नं। उपजीवति। इतिश्लोकाः व्याख्येयार्थकवाक्यानीत्यर्थः॥३॥ ६॥ १॥

यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाऽजनयत्पितेति मेधयाहितपसाऽजनयत्पिता कमस्यसाधारणमिती दमेवास्यतत्साधारणमन्नंयदिदमद्यते सयएतदुपास्तेनसपाप्मनोव्यावर्ततेमिश्रꣳह्येतद्वेदेवान भाजयदितिहुतंचप्रहुतंचतस्माद्देवेभ्योजुह्वतिप्रचजुह्वत्य थोआहुर्दर्शपूर्णमासावितितस्मान्नेष्टि याजु(ज)कःस्या त्पशुभ्यएकंप्रायच्छदिति तत्पयः पयोह्येवाग्रेमनुष्याश्चपशवश्चोपजीवंति तस्मा त्कुमारंजातंघृतंवैवाग्रेप्रतिलेहयंतिस्तनंवानुधापयंत्य थवत्संजातमाहुरतृणादइति तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनेति पयसिहीदꣳसर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन तद्यदिदमाहुःसंवत्स रंपयसाजुह्वदपपुनर्मृत्युंजयतीतिनतथाविद्याद्यदहरेवजुहोतितदहःपुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वा न्सर्वꣳहिदेवेभ्योन्नाद्यंप्रयच्छति कस्मात्तानिनक्षीयंतेऽद्यमानानिसर्वदेति पुरुषोवाअक्षितिः सहीदमन्नंपुनःपुनर्जनयतेयोवैतामक्षितिंवेदेति पुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नंधियाधियाजनयते कर्माभिर्यद्धैतन्नकुर्यात्क्षीयेतह सोन्नमत्तिप्रतीकेनेतिमुखंप्रतीकंमुखेनात्येत त्सदेवानपिगच्छति सऊर्जमुपजीवतीतिप्रशꣳसा ॥ २ ॥

तानिवाक्यानिप्रतीकेनोपादायव्याचष्टेउपनिषत् ॥ यत्सप्तान्नानीत्यादिना । मेधयाहीतिहिशब्दस्तस्यहरेःपितुःसप्तान्नस्र

ष्टत्वप्रसिद्धिद्योतकः (१) द्वितीयवाक्यमुपादायव्याचष्टे ॥ **एकमस्येति** ॥ इदमेवास्येति । मनुष्यवर्गस्येत्यर्थः । सर्व साधारणमन्नमात्मीयत्वेनमन्वानस्यदोषमाह॥ **सइति** । उपास्तइत्युपशब्दस्यावृत्तिः । यएतदन्नमुप स्वसमीपएववर्तमानं । स्वात्मीयमेवेतियावत् । उपास्ते मन्यते । सपाप्मनोनव्यावर्तते अक्षयपापवान्स्यादित्यर्थः । कुतः । हि यस्मादेतदद्यमा नमन्नंमिश्रं देवब्राह्मणसाधारणमतइत्यर्थः (२) तृतीयंवाक्यमुपादायव्याचष्टे ॥ **द्वेदेवानभाजयदितीति** । हुतंवैश्व देवं । प्रहुतंबलिहरणं । हुतप्रहुतेकुतोदेवानामन्नेइत्यतआह ॥ **तस्मादिति** । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वहेतोरद्यतन। अपिदेवे भ्योजुह्वतिप्रजुह्वतिच। नकेवलंहुतप्रहुतेएवदेवानामन्नेकिंतर्हीत्यतोऽन्यदपीत्याह॥**अथोइति** । पक्षांतरेअयमथोशब्दः । दर्श पूर्णमासावपिदेवानामन्नेइत्याहुरार्याइत्यर्थः । तस्माद्धुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वाद्यज्ञमनुतिष्ठन्पुमान्नेष्टियाजुकस्स्यात् फलेच्छया यज्ञकारीनभवेत् । परस्वेनात्मफलार्थंविनियोगेपरस्वापहारदोषापत्तेरितिभावः (३) त्रीण्यात्मनेकुरुतइतिवाक्यव्या ख्यानस्यबहुत्वात्तदग्रेव्याकरिष्यंतीश्रुतिःचतुर्थवाक्यंतावदुपादायव्यनक्ति ॥ **पशुभ्यइति** । तत्पयइतिपशुभ्योदत्तमन्नं पयःपीयमानंक्षीरप्रभृतिद्रवद्द्रव्यमित्यर्थः । तत्कथमित्यतउपपादयति ॥ **पयोहीति** । अग्रे आदौ । शैशवइतियावत् । मनुष्याश्चेत्युक्त्याश्लोकेपशुपदंपशुप्रभृतिपरमितिसूचितं । मनुष्याउपजीवंतीत्येतावत्व्यनक्ति ॥ **तस्मादिति** । त स्मात्पयइशब्दितस्याग्रेमनुष्याद्युपजीव्यत्वादिदानीमपिजातंकुमारंघृतंवै पयःकार्यंघृतं । वाशब्दान्नवनीतंवा। अग्रेप्रथमं।उपजी वित्वात्।प्रतिलेहयंति।आस्वादयंति।लिहआस्वादने । स्तनंवानुधापयंति।पाययंति।धेट्पाने।वैप्रसिद्धमेतदिति । पशवउपजीवं

तीत्येतद्व्यनक्ति ॥ **अथेति**। पशूनामग्रेपयउपजीवित्वहेतोर्जातंवत्सं।अतृणादः तृणभक्षकोनेत्याहुः (४)पंचमंवाक्यमुपादायत च्छब्दार्थंव्यनक्ति ॥ **तस्मिन्निति**॥**पयसीति**। पीयमानतयापयश्शब्दितेक्षीरप्रभृतिद्रवद्रव्यइत्यर्थः। नकेवलंजीवनहेतुत्वा त्पयसिप्राणिजातंप्रतिष्ठितंकिंतुपयसःपारलौकिकफलहेतुत्वादपीत्याह॥ **तद्यदिदमित्यादिना**। संवत्सरंपयसाजुह्वत्। होमं कुर्वन्पुमान्ज्ञानीचे दपपुनर्मृत्युंसंसारंजयतिमुक्तोभवति।अज्ञश्चे दपपुनर्मृत्युंभगवदज्ञानंजयति निहंति।ज्ञानीभवतीति।ज्ञानि नोयदिदमाहुस्तत्तथानविद्यात्नजानीयात्। कुतः।एवंविद्वान्सप्तान्नसृष्टितत्वज्ञानी।यदहः यस्मिन्नहनि।पयसाजुहोति। तदह रेवापपुनर्मृत्युंजयति मुक्तोभवति।एकाहहोमेनैवमुक्तोभवतीतियावत्।यतोतइतियोज्यं।कुतएवंतस्यमहिमेत्यतआह॥ **सर्वंही ति**। यस्मात्सप्तान्नस्रष्टृत्वज्ञानीपयोहोमेनैवदेवेभ्यःसर्वमन्नाद्यंप्रयच्छति । गोपयसःप्रशस्ततयासर्वान्नस्थानीयत्वादितिभावः (५)षष्ठंवाक्यमुपदायव्याचष्टे॥**कस्मादित्यादिना**।पुरुषोवै विष्णुर्वै।अक्षितिःअन्नाक्षयहेतुः।ततःकिमित्यतआह॥ **सहीति** । इदंसप्तविधमन्नं।एतेनकस्मादित्येतस्यसुखरूपात्पुरुषादित्यर्थउक्तोभवति(६)सप्तमंवाक्यमुपादायव्यनक्ति॥**यौवैतामिति** । अक्षितिःअन्नाक्षयहेतुः । तद्व्यनक्ति ॥ **सहीति** । धियास्वेच्छयाप्राणिकर्मभिश्चेति । पुनःपुनस्सृष्टौहेतुविशेषोक्त्यासहीद मित्यादिपूर्ववाक्येननपुनरुक्तिः । धियाकर्मभिरित्युक्त्याश्लोकादिवाक्यस्थमेधातपश्शब्दौविवृतौध्येयौ । यत् यदि । एत द्धपुनःपुनर्जननमन्नंनकुर्यात् । तत् तर्हिक्षीयेतह । निश्चितमेतदिति (७) अष्टमंवाक्यमुपादायव्यनक्ति ॥ **सोन्नमत्ती ति** । **अत्त्येतदिति** । एतदन्नमत्तीत्यर्थः । सदेवानपीतिवाक्यद्वयंफलार्पकमित्याह ॥ **सदेवानिति** । प्रशंसा प्रशस्तफ

लबोधकमित्यर्थः । अर्थवादइतिवार्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेइत्यादिवाक्यमुपादायव्याचष्टे ॥ त्रीणीत्यादिना । आत्मनेस्वतुष्ट्यर्थं । चक्षुरादिज्ञानकरणेषुसत्सुकुतोमनएवात्मतुष्ट्यर्थमकरोदित्यतोमनसःप्राधान्यंव्यतिरेकेणाह ॥ अन्यत्रेति । अन्यत्रमनाइतिबहुव्रीहिः । तत्किंवस्तुदृष्टवानितिकेनचित्पृष्टेअन्योवदति । अन्यविषयकमनस्कोहमासं तथेदंवचः

त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमनाभूवंनादर्शमन्यत्रमनाभूवंनाश्रौ
षमितिमनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्री
र्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवतस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमनसाविजानातियःकश्चिच्छब्दोवागेवसैषा
ह्यंतमायत्तैषाहिनःप्राणोपानोव्यानउदानःसमानोनइत्येतत्सर्वंप्राणएवैतन्मयोवाऽयमात्मावा
ङ्मयोमनोमयःप्राणमयः ॥ ३ ॥

श्रुतवान्किमितिपृष्टस्तथैवाह । अन्यत्रेत्यादि । एवमन्यैंद्रियेष्वपिमनोव्यासंगेनतत्तदिंद्रियज्ञानानुदयोध्येयः । मनसिव्याकुलेचक्षुरादिभिर्ज्ञानंनोत्पद्यतइत्येतदुपपादयति ॥ मनसाहीति । नापश्यमितिनादर्शंहियस्मात्मनस्यव्याकुलएवचक्षुषापश्यतिश्रोत्रेणशृणोतीत्यर्थः । नकेवलंमनोमात्रमेवस्वतुष्टिहेतुत्वेनस्वस्यान्नंकिंतुस्ववृत्तिकंचेत्याह ॥ कामइति । एकविषयकेच्छाकामः । अनेकगोचरेच्छाविचिकित्सा । इत्येतत्सर्वंमनएवतदुपादनकमेवेत्यर्थः। कामादीनामीशतुष्टिकरत्वेनतदन्न

त्वप्रकारश्चकामस्यतद्भक्तिकामत्वेनसंकल्पस्यतत्पूजाकृतिविषयत्वेनविचिकित्सायास्तद्भेदनविषयत्वेन। श्रद्धायास्तद्गुणोन्नति विषयत्वेन अश्रद्धायाअन्यसाम्यादिविषयत्वेन। धृतेरीशादन्यस्योत्कर्षनिंदनादौ । अधृतेरीशनिंदनादौ । ह्रियास्तत्वमत विसर्जनादिविषयत्वेन । यद्वाभगवन्मतपरित्यागविषयत्वेन । अधृतेर्हरिभक्तित्यागविषयत्वेन । ह्रियाःधियस्तद्विवेकविष यकत्वेन । भियस्तदज्ञानप्राप्तिविषयत्वेनेत्येवंप्रकारेणध्येयः । मनसश्चक्षुरादिभ्यःप्राधान्येव्यतिरेकःप्रागुक्तः । अधुनान्वयं चाह॥ तस्मादिति। मनसःप्रधानत्वादेवपृष्टतउपस्पृष्टोपिमनसाविजानाति। वाचोभगवदन्नत्वंव्यनक्ति॥ यःकश्चिदिति। यःकश्चिच्छब्दोध्वनिवर्णात्मकोवागेववागिंद्रियमेव । तेनोच्चार्यमाणत्वहेतुनायःकश्चिच्छब्दोवागेवेत्यभेदोक्तिःसर्वश ब्दोच्चारणहेतोर्वागिंद्रियस्यकथंविष्णवन्नत्वमित्यतआह ॥ सैषाहीति । हियस्मात्सैषासर्वशब्दोच्चारणहेतुभूतावाक् । अंतं सर्वांतस्थंविष्णुमायत्ता । तद्विषयिणी । कुतः । सर्वेषांशब्दानांविष्णुनामत्वादतोविष्णवन्नत्वमितिभावः । केषांवाक्विष्णु मायत्तेत्यतोवेदद्रष्टृणामित्याह ॥ एषाहिनइति । नोस्माकंवेदद्रष्टृणामेषाहिवाक् । विष्णुमायत्तेतिप्रसिद्धमित्यर्थः । अवांतरभेदभिन्नस्यापिप्राणस्यभगवदन्नत्वमितिभावेनाह ॥ प्राणइति । नोस्माकंवेदद्रष्टृऋषीणां । इत्येतत्सर्वंप्राणएव । प्राणप्रभेदएवेत्यर्थः । प्राणादेर्भगवत्तुष्टिहेतुत्वेनतदन्नत्वप्रकारश्च । प्राणंतत्कर्मणिस्फुटं ॥ तदन्यकर्मसंत्यागेचापानंव्यानम स्यच । विरोधिनांनिरासेत्वथोदानंयोगधारणे॥मनोवागादींद्रियाणांसमानंनियमे(न)त्रतु॥ इत्युक्तदिशाध्येयः। कुतःप्राण मन्नमकुरुतहरिरित्यतोजीवस्यस्वतुष्टिद्वाराश्रेयोहेतुत्वेनप्राधान्यादितिभावेनप्रसंगाद्वाङ्मनसोःप्राणस्यचप्राधान्यमाह ॥

एतन्मयोवाऽयमात्मेति । अयमात्मा सजीवः । एतन्मयः एतत्प्रधानः । एतच्छब्दंव्यनक्ति ॥ वाङ्मयइत्यादिना । प्राधान्येमयट् वाक्प्रधानःमनःप्रधानःप्राणप्रधानइत्यर्थः । वाङ्मनःप्राणाभिमानिनामुत्तमदेवानांसांनिध्यनिमित्तकोत्कर्षवानित्यर्थः । उत्तमदेवमानिकत्वंवागादेःकुतइत्यतोपिअयमात्मासरस्वतीब्रह्मवायुरूपएतन्मयः तद्विवरणं वाङ्मयइत्यादि । क्रमाद्वाङ्मनःप्राणानामभिमानिनस्त्रयइत्यर्थः । एतेनोत्तमदेवैरभिमन्यमानत्वाच्चवागादिकमुत्तममित्युक्तंभवति । सरस्वत्यादयोवागाद्यभिमानिनःकुतोभूवन्नित्यतोपिएतदिति । अयमात्मा सरस्वत्यादिरूपः । एतन्मयः प्रकृतपरमात्म

त्रयोलोकाएतएववागेवायंलोकोमनोंतरिक्षलोकःप्राणोसौलोकः ॥ ४ ॥ त्रयोवेदाएतएववागेवर्ग्वेदोमनोयजुर्वेदःप्राणःसामवेदः ॥ ५ ॥

मयः । तदीयवागादिजन्यइत्यर्थः । भगवतोवागादिरस्तिचेत्तज्जन्यत्वंसरस्वत्यादेःस्यात् सएवकुतइत्यतोप्ययमात्माहरिः एतन्मयः । तद्विवरणंवाङ्मयइत्यादि । वागादींद्रियात्मेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ ३ ॥ उत्तमदेवताभिमन्यमानकत्वान्मनआदिर्हरेरन्नमित्युक्तं । तदुत्तमत्वायतदभिमानिनांमहिमानमाह ॥ त्रयइत्यादिना । सर्वएवसमाइत्यंतेन । एतएव प्रकृताएव वाङ्मनःप्राणाभिमानिनएव । त्रयोलोकाः त्रिलोकाभिमानिनः । तदेवव्यनक्ति ॥ वागेवेति । वाक् वाङ्मानिनीसरस्वती अयंलोकः भूलोकमानिनी । मनोमनोमानीब्रह्मा अंतरिक्षलोकाभिमानी । प्राणः प्राणमानीवायुः । असौलोकः स्वर्गलोकाभिमानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ ४ ॥ एवंत्रयोवेदाएतएवेत्यारभ्यप्राणए(नंतद्भूत्वा)त्वंभूत्वावतीत्यंतग्रंथस्यार्थोध्येयः

॥ ३ ॥ ६ ॥ ५–६–७ ॥ यत्किंचिद्विज्ञातंविज्ञानविषयः तत्वाचो वाङ्मानिन्यावाण्याःरूपं प्रतिमाहि । यस्माद्वाग्वि ज्ञाता विज्ञातमानिनी । वाङ्महिमज्ञानिनःफलमाह ॥ वागिति । वाक्सरस्वतीएनंस्वमहिमज्ञं । तद्भूत्वा विज्ञातमानि नीभूत्वा । अवति रक्षतीत्येवमग्रेपिज्ञेयं ॥ ३ ॥ ६ ॥ ८ ॥ विजिज्ञास्यंजिज्ञासाविषयः ॥ ३ ॥ ६ ॥ ९ ॥ अविज्ञातं वि

देवाःपितरोमनुष्याएतएववागेवदेवामनःपितरःप्राणोमनुष्याः ॥ ६ ॥ पितामाताप्रजैतएवम नएवपितावाङ्माताप्राणःप्रजाः ॥ ७ ॥ विज्ञातंविजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएवयत्किंचविज्ञातंवा चस्तद्रूपंवाग्घिविज्ञातावागेनंतद्भूत्वावति ॥ ८ ॥ यत्किंचविजिज्ञास्यंमनसस्तद्रूपंमनोहिविजि ज्ञास्यंमनएनंतद्भूत्वावति ॥ ९ ॥ यत्किंचाविज्ञातंप्राणस्यतद्रूपंप्राणोह्यविज्ञातःप्राणएनंतद्भूत्वा वति ॥ १० ॥ तस्यैवाचःपृथिवीशरीरंज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येववाक्तावतीपृथिवीतावान यमग्निः ॥ ११ ॥

ज्ञाताविषयः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १० ॥ ब्रह्माणीब्रह्मवायूनांभूम्यादिमानित्वरूपमहिमांतरमाह ॥ तस्याइति । तस्यै तस्याः । वा चो वाण्याः । पृथ्वी शरीरं । ज्योतीरूपं प्रतिमा । किंज्योतिरित्यतआह ॥ अयमग्निरिति । पृथिव्यग्नीद्वौवाण्यभिम न्यमानावित्यर्थः । पृथिवीज्योतिषोःवाक्समपरिमाणाभावेकथंतच्छरीरत्वादिकमित्यतआह ॥ तद्यावतीति । तत्तस्मात्पृ

थिव्यग्न्योःवागभिमानिकत्वाद्यावत्येववाक्यावद्व्याप्ताबाणीतावतीपृथिवीतावानयमग्निः ॥ ३ ॥ ६ ॥ ११ ॥ अथवाचोभि
मन्यमानोत्त्यनंतरंमनोभिमानिनोब्रह्मणोभिमन्यमानमुच्यतइत्यथशब्दार्थः । एतस्यमनसोमनोभिमानिनोब्रह्मणःद्यौः
शरीरं । ज्योतीरूपं प्रतिमा । किंज्योतिरित्यतउक्तं ॥ असावादित्यइति । आदित्योद्यौश्चद्वौमनोभिमानिब्रह्माभिमा
निकावित्यर्थः । तद्यावदित्यादेःप्राग्वद्व्याख्या तौवाङ्मनसमानिनौब्रह्माणीब्रह्माणौमिथुनौसमेतां प्राप्तवंतौ । ततोमिथुनीभा

अथैतस्यमनसोद्यौःशरीरंज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेवमनस्तावतीद्यौस्तावानसावादि
त्यस्तौमिथुनꣳसमैतांततःप्राणोजायतसइंद्रःसएषोसपत्नोद्वितीयोवैसपत्नोनास्यसपत्नोभव
तियएवंवेद ॥ १२ ॥ अथैतस्यप्राणस्यापःशरीरंज्योतीरूपमसौचंद्रस्तद्यावानेवप्राणस्तावत्यआ
पस्तावानसौचंद्रस्तएतेसर्वएवसमास्सर्वेनंतास्सयोहैतानंतवतउपास्तेंतवंतꣳसलोकंजयत्य थयो
हैताननंतानुपास्तेअनंतꣳसलोकंजयति ॥ १३ ॥

वात्प्राणोवायुःरूपांतरेणाजायत । तस्यप्राणस्यमहिमानमाह ॥ सइंद्रइत्यादिना । सप्राणःइंद्रःपरमैश्वर्यवान् । सएषप्रा
णोसपत्नःशत्रुहीनः । कल्यादिशत्रुसत्वात्कथमसपत्नइत्यतआह ॥ द्वितीयइति । द्वितीयशब्दितःसमबलोहिसपत्नोभव
ति । कल्यादयस्त्वसमबलाइतिभावः । एतद्वेदिनःफलमाह ॥ नास्येति । योधिकारीएवंप्राणोसपत्नइतिवेद अस्यसपत्नः
शत्रुर्नभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १२ ॥ अथैतस्यप्राणस्येत्यादेःप्रागिवार्थः । तएतेमनोवाक्प्राणमानिनःप्रागुक्ताब्रह्मादयस्सर्व

एवगुणतस्तरतमभावाअपिव्याप्त्यासमाः।सर्वैरुद्राद्यपेक्षयाअनंताः।बहुगुणाश्रयाः।सयः कश्चिदे तानंतवतः जीवत्ववदल्प गुणानुपास्ते सोंतवंतं नाशवंतंलोकंजयति प्राप्नोति । अथेत्यर्थांतरे । योधिकारीएताननंतानन्यजीवेभ्योबहुगुणानुपास्ते सोनंतंनाशहीनंविष्णुलोकंजयति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १३ ॥ चंद्राभिमानितयाचंद्रेस्थितस्यवायोर्महिमानमाह ॥ स एषइति । सएषःप्रजापतिर्वायुः । सम्यक्हरेःवत्सस्सन्रमतइतिव्युत्पत्त्यासंवत्सरनामा षोडशकलः षोडशकलोपेतचंद्रे

सएषसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलस्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषोडशीकला सरात्रिभिरेवाचपूर्यतेअपचक्षीयते सोमावास्याꣳरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतेतस्मादेताꣳरात्रिंप्राणभृतःप्राणंनविच्छिंद्यादपिकृकलासस्यैतस्याएवदेवतायाअपचित्यै ॥ १४ ॥

विशेषेणसन्निहितस्तस्य चंद्रस्थवायोः। पंचदशकलाःरात्रयएव रात्रिनामकाएव। अस्य चंद्रस्थस्यवायोः। षोडशीकला ध्रुवैव। पंचदशकलानांकथंरात्रिनामतेत्यतआह ॥ सइति । सचंद्रस्थोवायुः । रात्रिभिःशुक्लपक्षपंचदशरात्रिभिरेवपंचदशकलाभिरापूर्यतेच। कृष्णपक्षरात्रिभिःपंचदशभिरपक्षीयतेच । शुक्लकृष्णपक्षयोरेकैकस्यांरात्रौक्रमेणकलानांपूरणादपक्षयाच्चरात्रिनामिकाःकलाइत्यर्थः । स्वयमकलोपिवायुःस्वाधिष्ठानचंद्रकलाभिरित्थमभिधीयते । सपंचदशकलारहितःअमावास्यांरात्रि

अमावास्यायांरात्रौ । एतया ध्रुवया षोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृत् । प्राणिजातं । अनुप्रविश्यततःप्रातःप्रतिपदिजायते द्वितीयकलायुक्तोभवतीत्यर्थः । तस्मादमावास्यायांरात्रौचंद्रस्थवायोःप्राणभृत्सुसंस्थितत्वादेतांरात्रिं एतस्यांरात्रौ । प्राणभृतो जीवतः । प्राणं जीवनं । नविच्छिंद्यात् । महापापहेतुःप्राणिवधोनकार्यः । कैमुत्येनएतमेवार्थमाह ॥ अपीति । अल्पदोषहेतुवधस्यापिकृकलासस्यप्राणंनविच्छिंद्यात् । किमर्थमित्यतआह ॥ एतस्याइति । एतस्यास्सर्वसंनिहितायावायुदेवतायाअपचित्यैपूजार्थमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १४ ॥ सोमस्थितस्यप्राणस्यसप्तान्नज्ञानिन्यपिस्थितिमाह ॥ योवाइति ।

योवैससंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलोयमेवसयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मैवास्यषोडशीकलासवित्तेनैवाचपूर्यतेऽपचक्षीयतेतदेतन्नाभ्यंयद्यमात्माप्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपिसर्वज्यानिं(जी)क्षीयतआत्मनाचेज्जीवतिप्रधिनागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

षोडशकलः षोडशकलचंद्रांतस्थः । अयमेवसः । सकः । यएवंवित् सप्तान्नसृष्टिज्ञानी । पुरुषः । अयमिति तत्रस्थइत्यर्थः । ज्ञानिस्थस्यापिवायोःषोडशकलत्वमाह ॥ तस्येति । ज्ञानिस्थितस्यवायोः । वित्तं हिरण्यादिकमेव । पंचदशकलाः । अस्य सप्तान्नज्ञानिस्थस्यवायोरात्मा देहः । स्वाधिष्ठितज्ञानिदेहः । षोडशीकला । वित्तस्यपंचदशकलात्वंव्यनक्ति ॥ सइति । सःज्ञानिस्थोवायुःवित्तेनैवागतेनापूर्यतेच । अपगतेनक्षीयते । वित्तस्यागमापायित्वात्पंचदशकलात्वंदेहस्यध्रुवकलात्वंचोप

पादयति ॥ तदेतदिति ।यदयमात्मा योयमात्मा। तदेतन्नाभ्यंरथचक्रस्थानीयं । वित्तंप्रधिः अरस्थानीयं । एवंसतिफलितमाह ॥ तस्मादिति । तस्मादात्मवित्तयोर्नाभिप्रधिस्थानत्वात्यद्यपिसर्वज्यानिंसर्वस्वं(जी)क्षीयते परैरपह्रियतेतथाप्यात्मना नाभिस्थानीयेनदेहेन । चेद्यदिजीवति । तदातर्ह्ययंप्रधिना अरस्थानीयेनवित्तेन अगात् । वित्तहीनोजायतइति यावत् । इत्येवाहुः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १५ ॥ सप्तान्नवेदिनःफलंवकुंतदुपयुक्तमाह ॥ अथेत्यादिना । पुत्रेणैवऔरसपुत्रेणैव

अथत्रयोवावलोकामनुष्यलोकःपितृलोकोदेवलोकइतिसोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैवजय्योनान्येनकर्मणा कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकोदेवलोकोवैलोकाना॑श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यांप्रश॑संति ॥ १६ ॥

शिष्येणैववा । पुनःपुनःकर्मकरणलक्षणोमनुष्यलोकः । जय्योजेतव्यः प्राप्तव्यः । नान्येनकर्मणेति । यद्यपिपुनःपुनःकर्मकरणरूपोमनुष्यलोकःजय्यः स्वात्मीयकर्मणाजन्मांतरंप्राप्यसंपादयितुंशक्यः । तथापि विनैवजन्मांतरमुक्तरूपमनुष्यलोकजयःपुत्रेणैव पुत्रादिकृतकर्मफलभोक्तापितेतिभावः । पितृलोकः स्वर्गादिः । ज्योतिष्टोमादिकर्मणाप्राप्यः । देवलोको विद्यया तत्वज्ञानेन । ज्ञानेनैवपरंपदमित्युक्तेः । कोविशेषोदेवलोकस्य येनविद्यासाध्यत्वंतस्येत्यतआह ॥ देवलोकइति ।

तस्माच्छ्रेष्ठलोकसाधनत्वात् । प्राज्ञाइतिशेषः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १६ ॥ पुत्रेणोक्तोमनुष्यलोकजयोनसाधारणेन । किंतुसुशिक्षितेनेत्याह ॥ अथातइति । पुत्रादिसाधनानांसाध्यविशेषोक्त्यनंतरं । अतः फलवत्त्वा त्संप्रत्तिः संप्रदानमुपदेशः । पित्रापुत्रंप्रतिक्रियमाणोपदेशप्रकारउच्यतइत्यर्थः । यदापितानिमित्तैर्मरिष्यंतमात्मानंमन्यते । अथतदात्वंब्रह्म त्वंयज्ञ

अथातःसंप्रत्तिर्यदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाहत्वंब्रह्मत्वंयज्ञस्त्वंलोकइतिसपुत्रःप्रत्याहाहंब्रह्माहंयज्ञोहंलोकइतियद्वैकिंचानूक्तंतस्यसर्वस्यब्रह्मेत्येकता येवैकेचयज्ञास्तेषाँसर्वेषांयज्ञइत्येकता येवैकेचलोकास्तेषाँसर्वेषांलोकइत्येकता एतावद्वाइदँसर्वमेतस्मात्सर्वँसन्नयमितोऽभुनजादिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति सयदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेवप्राणैः सहपुत्रमाविशति सयद्यनेनकिंचिदक्षणयाकृतंभवतितस्मादेनँसर्वस्मात्पुत्रोमुंचतितस्मात्पुत्रोनाम सपुत्रेणैवास्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठत्य थैनमेतेदेवाःप्राणाःअमृताआविशंति ॥ १७ ॥

स्त्वंलोक इतिपुत्रमाह । सएवमुक्तःपुत्रःअहंब्रह्माअहंयज्ञोहंलोकइतिप्रत्युत्तरमाहेत्यर्थः । अत्रब्रह्मादिपदानांतिरोहितार्थत्वात्तद्व्याचष्टेश्रुतिः ॥ यद्वाइति । यत्किंच वैप्रसिद्धंअनूक्तंअनुवचनंतस्यशब्दस्यब्रह्मेत्येकता ब्रह्मशब्देनग्रहणमित्यर्थः । येकेचवैप्रसिद्धाद्रव्ययज्ञास्तेषांयज्ञइत्येकता यज्ञशब्देनग्रहणमित्यर्थः । एकेचवैप्रसिद्धालोकाःस्वर्गाद्यास्तेषांलोकइत्येकता

लोकशब्देनग्रहणं । तथाचत्वंब्रह्मेत्यादेर्वेदाध्ययनकर्ताभव । तदनंतरंवेदोक्तरीत्यायज्ञकर्तासँल्लोको लोकसंपादको भवेति पित्रोक्तःपुत्रस्तथाध्ययनादिकर्ताभवानीत्युत्तरमुक्तवानिति । उक्तादन्यदपिकस्मात्पित्रानोपदिष्टमित्यतस्त्रयातिरिक्तस्याभावादित्याह ॥ एतावदिति। इदंसर्वं कर्तव्यतयोपदेष्टव्यं एतावदेव । वेदानधीत्यतदुक्तरीत्यायज्ञादिकर्मकृत्वामोक्षादिलोकमापादयेत्येतावदेवेत्यर्थः । पितापुत्रंकुतएवानुशास्तीत्याशंकांसप्तान्नविद्याज्ञानिनोदेवस्यफलोक्त्यानिराह ॥ एतस्मादिति । सन्नयं समीचीनन्यायवंतं । सन्मार्गिणमितियावत् । पुत्रमितिशेषः । इतःप्राप्तः । पुत्रेंशेनस्थित्वेतियावत् । एतस्मा दनुशिष्टात्पुत्रात् ।सर्वं तत्कृतवेदाध्ययनादिफलं । अभुनजत् आमुक्तेःभुङ्क्तेपितेतियत्तस्मादनुशिष्टंपुत्रंलोक्यं लोकसाधनं आहुर्ज्ञानिनः । तस्माल्लोक्यत्वादेवैनंपुत्रंअनुशासति अनुशास्तिपितेत्यर्थः । एतस्मात्सर्वमित्यत्रमृतःपुत्रेस्थित्वाभुंक्तेइत्युक्तमयुक्तं । मृतस्यतदयोगात्इत्यतआह ॥ सइति । एवंवित् सप्तान्नविद्योपासक स्स देवोमनुष्यत्वमाप्तोयदाऽस्माल्लोकात्प्रैति मृतोभवति । अथ तदा । एभिरेवप्राणै स्स्ववाङ्मनःप्राणाभिमानिभिस्सरस्वत्यादिभिस्सहस्वांशिरूपसामर्थ्याच्चपुत्रमाविशति । सप्तान्नोपासकस्यफलांतरमाह ॥ सइति । अनेन पित्रा । सप्तान्नविदायदि कदाचित्अक्षणया छिद्रेणपापेन । किंचित्कर्मकृतंभवति । तदासपुत्रस्तस्माच्छिद्रकर्मणा एनं स्वपितरं । मुंचतिमोचयति पापकर्मफलानुभवंपरिहरतीत्यर्थः । तस्माच्छिद्रकर्मणस्त्राणान्निमित्तात्पुत्रोनाम । पुदितिछिद्रपापं ततस्त्रायतइतिपुत्रइति । एवंयेनपुत्रतःफलमाप्तंतेनैवमनुष्यलोकोजितइत्याह ॥ सइति । पुत्रेणैवपुत्रेस्थित्वैवास्मिन्भूलोकेप्रतितिष्ठतिनसाक्षात् । नकेवलंपुत्रेस्थिति

रूपः मनुष्यलोकजयादिस्सप्तान्नविद्योपासकस्यफलंअपितर्हिंमोक्षश्चेत्याह ॥ अथैनमिति । अथ मुक्त्यनंतरं । एनं सप्तान्नविदंमुक्तं । एतेप्राणाः वाङ्मनःप्राणाभिमानिनःसरस्वत्यादयोदेवाः । अमृताः मुक्तास्संतःस्वरूपभूतवागादिनियामकत्वेनआविशंति । अत्रमुक्तेजीवेप्राणप्रवेशोक्तिर्वायोरुच्यमानाविरिंचस्यैवरूपांतरेणेतिज्ञेयं ॥ ३ ॥ ६ ॥ १७ ॥ ननुवागादेःपृथिव्याद्यभिमानसत्त्वात्कथंमुक्तमाविशेयुरित्यतस्तदानींतत्त्यागात्प्रवेशोयुक्तइतिभावेनवागादेःप्रवेशस्यस्थानफलेअप्याह ॥ पृथिव्यैचैनमित्यादिनापर्वत्रयेण । चतुर्थीपंचम्यर्थे । साचल्यब्लोपे पृथिवीमग्निंचपरित्यज्येत्यर्थः । तदभिमानंहित्वेति

पृथिव्यैचैनमग्नेश्चदैवीवागाविशतिसावैदैवीवाग्ययायद्यदेववदतितत्तद्भवति ॥ १८ ॥

दिवश्चैनमादित्याचदैवंमनआविशतितद्वैदैवंमनोयेनानंद्येवभवत्यथोनशोचति ॥ १९ ॥

यावत् । दैवी सप्तान्नविन्मुक्तेविशेषावेशाद्दैवीत्युक्तावाक्सरस्वतीएनंमुक्तंआविशति मुक्तस्वरूपवाचमितियोज्यं । कादैवीवागित्यतआह ॥ सेति । यया आविष्टयासरस्वत्या प्रेरितोमुक्तो यद्यद्वदति तत्तद्भवत्येव नमोघं । सादैवीवागित्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमिति अद्भ्यश्चैनमितिचपर्वद्वयमेवमेवयोज्यं । आनंद्येवेत्येवकारव्यावर्त्योक्तिः अथोनशोचतीति नदुःखीभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६ ॥ १९ ॥ योयत्प्रेरितोमुक्तःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथते सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात्अथोतस्मादेव नरिष्यति नम्रियते । इतिमनुष्याणांसंचारेव्यथादिअसंचारेचाश्वानामतःसंचरन्नसंचरंश्चेत्युक्तं । नकेवलंसप्तान्नवि

द्याभिज्ञस्स्वपुत्रेतिष्ठति किंतुसर्वभूतेषुचेत्याह ॥ **सयइति** । एवंवित् एवंसप्तान्नविद्याभिज्ञोदेवः । सर्वेषांभूतानामात्माव्यापकोभवति । तत्रदृष्टांतो ॥ **यथेति** । यथैषाप्राणरूपादेवतासर्वेषांभूतानामात्माएवमित्यर्थः । सप्तान्नविदोमुक्तस्यफलांतरमाह ॥ **सइति** । सवक्ष्यमाणोदृष्टांतोयथा एतांदेवतांप्राणाख्यांसर्वाणिभूतानिअवंति । तज्ज्ञानस्यगोप्यत्वेनअयोग्येषुनोपदिशंति । एवंह एवमेव । एवंविदं सप्तान्नविद्याविदंमुक्तं । सर्वाणिभूतानिअवंतिगोपायंति । सप्तान्नविद्याभिज्ञस्यसर्वभूतस्थितौभूतशोकेनास्यापिशोकस्स्यादित्यतआह ॥ **यदिति** । इमाःप्रजाः । यदुकिंच यत्किंचित्शोचंति । तत्शोकशब्दितंदुःखं ।

अद्भ्यश्चैनंचंद्रमसश्चदैवःप्राणआविशतिसवैदैवःप्राणोयःसंचरꣳश्चासंचरꣳश्चनव्यथतेथोनरिष्यति सयएवंवित्सर्वेषांभूतानामात्माभवतियथैषादेवतैवꣳसयथैतांदेवताꣳसर्वाणिभूतान्यवंत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूतान्यवंति यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमैवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छति ॥ २० ॥

आसांदेवतानांनैवभवति । किंतुअमा देहनियामकदैत्यैस्सहाऽऽसांप्रजानामेवभवति । नतुतत्रस्थसप्तान्नोपासकानांदेवानां । कुतएतत्प्रजाकृतंपुण्यमेवामुंसर्वप्रजास्थितंसप्तान्नविदंप्रतिगच्छतिनपापं । येनतद्धेतुकश्शोकस्स्यादितिभावः । एतदपिकुतइत्यतआह ॥ **नहवाइति** । यतोनियामकतयाप्राणिदेहस्थान्देवान्पापंनगच्छति । हवैप्रसिद्धमेतत् । सप्तान्नविदश्चदेवाएवेतिभावः । तदाहसूत्रे । स्वामिनःफलश्रुतेरित्यात्रेयइति । तत्रप्रजाकृतपुण्यभाक्त्वपापालेपयोर्देवानामुक्तेः ॥ ३ ॥ ६ ॥ २० ॥

सप्तान्नविद्याविदो वाङ्मनःप्राणान्हरिविषयान्कुर्यात् । साधारणमन्नंचविष्ण्वर्पणबुद्ध्याभूतेभ्योदद्यादितिव्रतमुक्तं । तस्यैवहरिप्राणविषयोच्छ्वासनिश्वासरूपंव्रतांतरंप्राण्याच्चैवापान्याच्चेतिवक्तुंहरिप्राणविषयंतत्कस्मात्कार्यमित्यतस्तयोर्महिमानमाह ॥ अथेति । देवरूपाधिकार्युक्त्यनंतरं अतः वक्ष्यमाणव्रतस्य फलवत्वात् । प्राण्याच्चेत्यादिनावक्ष्यमाणव्रतस्यहरि

अथातोव्रतमीमाꣳसाप्रजापतिर्हकर्माणिससृजेतानिसृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धंतवदिष्याम्येवाहमितिवाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुः श्रोष्याम्यहमितिश्रोत्र मेवमन्यानिकर्माणियथाकर्म तानि मृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वामृत्युरवारुंधत्तस्माच्छ्राम्यत्येववाक्श्राम्यतिचक्षुः श्राम्यतिश्रोत्र मथेममेवनाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणस्तानिज्ञातुंदध्रिरेऽयंवैनःश्रेष्ठोयःसंचरꣳश्चासंचरꣳश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिहंतास्यैवसर्वेरूपमसामेतितएतस्यैवसर्वेरूपमभवꣳस्तस्मादेतएतेनाख्यायंतेप्राणाइतितेनहवावतत्कुलमाचक्षतेयस्मिन्कुलेभवतियएवंवेदयउहैवंविदास्पर्धतेअनुशुष्यहैवांततोम्रियतइत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥

प्राणविषयतयाकार्यत्वमीमांसाक्रियतइत्यर्थः । प्रजापति र्वासुदेवः । कर्माणि कर्मसाधनानि । अध्यात्मंवचनादिक्रियासाधनवागादींद्रियाभिमानिनोऽधिदैवंज्वलनादिक्रियाकर्त्रग्न्यादिदेवान्ससृजे । ससर्ज । तानिसृष्टान्यग्न्यादीनिअन्योन्येन अन्योन्यमस्पर्धंत । अहमेवश्रेयानहमेवश्रेयानितिपस्पृधुः । प्राणस्योत्तमतांजानंतोपिइंद्रादिदेवाःप्राणोत्तमत्वनिर्णयायैव

अध्यात्ममधिदैवंचविवादंकृतवंतइत्यर्थः । एवंविवादिनोदेवान्प्रति योदेवःस्वव्यापारमश्रांतएवसन्जीवेष्वजस्रंकरोति । सएवभवतांमध्येश्रेष्ठइतिहरिरुवाच । ततस्तेस्वस्वव्यापारंकुर्वंतःश्रांताबभूवुरितिवक्तुंतत्रतावदध्यात्मंतत्प्रकारमाह ॥ वदिष्याम्येवेति । अहंजीवेनवचनक्रियांअश्रांतएवकारयिष्याम्येवेतिवाङ्नामाअग्निःदध्रे । मनोदधार।मेनइतियावत् ॥इतिचक्षुरिति । चक्षुर्मान्यादित्योदध्रे।श्रोत्रमानीचंद्रइतिदध्रेइतिप्राग्वज्ज्ञेयं । एवमन्यानिकर्माणिक्रियासाधनानिमनःप्रभृतीनि।यथा कर्म स्वस्वव्यापारमनुसृत्य दध्रइत्यर्थः । तत्रस्थूलमनोभिमानीशक्रःयज्ञादिकर्मअहंकरिष्याम्येवेतिदध्रेइतिसूक्ष्ममनोभिमानीगरुडःध्यानंकरिष्याम्येवेतिदध्रइतिज्ञेयमित्यर्थः । अश्रांतास्संतएवस्वस्वव्यापारान्करिष्यामएववयमितिमन्वानावागादींद्रियदेवाअग्न्यादयोवचनादिक्रियामनारतंचक्रुरितिसर्वस्यतात्पर्यार्थः।ततःकिंजातमित्यतआह ॥ तानीति । प्रजापतिरित्यनुषज्यते।प्रजापतिर्ब्रह्मा।तानि वागादिदैवतानि।श्रमः श्रमकरोभूत्वा ।उपयेमे प्राप्तः। ततश्चश्रमेणभगवत्कर्माकरणहेतुनामृत्युःपापमानी।तानिआप्नोत् व्याप्नोत्।अवारुंधत्(भगवदाराध)(वच)नादिक्रियाभ्रंशादिरूपावरोधमकरोत् । तस्मान्मृत्युनावरुद्धत्वादेवाद्यापिवाक्श्राम्यत्येव।चक्षुःश्राम्यति।श्रोत्रंश्राम्यति मनःश्राम्यतीत्यपिज्ञेयं । स्वस्वकर्मकृतावशक्ताअभूवन्वागादयोदेवाइत्यर्थः । अथेतरदेवानांश्रांत्यनंतरं योयंमध्यमःप्राणोमुख्यवायुरिममेव।प्रजापति ब्रह्मा।श्रमकरोभूत्वानाप्नोत्।समशक्तिमत्त्वात् । ततश्चश्रांत्यभावेनसदासर्वभगवत्कर्मकरणाद्धेतोर्मृत्युरपीमंमुख्यवायुंनाप्नोदित्यर्थः । तानिपापात्मासुरावरुद्धानिअग्न्यादिदैवतानि। तदनवरुद्धंमुख्यवायुंज्ञातुंदध्रिरे मनश्चक्रुः । अयंवैवायुरेवनोस्माकंमध्येश्रेष्ठइतिनिश्चिक्युः।श्रैष्ठ्यनिश्चयहेतु

॥ ३६ ॥

माह ॥ यइति । ततः किंचक्रुरित्यतउक्तं ॥ हंतेति । हंतेतिहर्षे सर्वेदेवाअस्यैववायोरेवरूपंप्रतिमातद्भृत्याश्चअसाम भवामेत्युक्त्वेतिशेषः । तदाविष्टास्संतस्तद्भृत्याअभवन्नित्यर्थः । तस्मादेवानांप्राणप्रतिमात्वादेतेदेवाएतेनप्राणनाम्नाआख्यायंतेप्राणा इति । प्राणाधीनत्वमात्रेणतन्नामवत्वेनभाव्यमितिकुतइत्यतस्तत्रदृष्टांतेनतदुपपादयति ॥ तेनेति । यस्मिन्कुलेयःश्रेष्ठस्तस्यतेननाम्नातत्कुलमाचक्षतइतियोजना । उक्तश्रेष्ठत्ववेदिनःफलमाह ॥ यएवमिति । यएवंप्राणमाहात्म्यंवेद तेन एवंविदा । यःस्पर्धते सोनुशुष्यांऽततोम्रियत इत्यध्यात्मं । देहनियामकदेवनिर्णीतवायुश्रैष्ठ्यनिरूपणंकृतमित्यर्थः ॥३॥६॥२१॥

अथाधिदैवतंज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रेतप्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्यहमितिचंद्रमाएवमन्यादेवतायथादैवतꣳसयथैषांप्राणानांमध्यमःप्राणएवमेतासांदेवतानांवायुर्म्लोचंतिह्यन्यादेवतानवायुस्सैषानास्तमितादेवतायद्वायुः ॥ २२ ॥

अथ अध्यात्मंप्राणश्रैष्ठ्यनिर्णयप्रकारोक्त्यनंतरं । अधिदैवतं प्राणस्यश्रैष्ठ्यनिर्णयप्रकारः । उच्यतइत्यर्थः । ज्वलिष्याम्येवेत्यादेस्संगतिरर्थश्चवदिष्याम्येवेत्यादेरिवध्येयः । अन्यादेवताश्शक्रशेषरुद्रविपाः । यथादैवतं तत्तद्देवतासंबंधिकर्मानुसृत्य । दध्रिरइतिज्ञेयमित्यर्थः । तत्प्रकारस्तु वृष्टिप्रवर्तकोहमेवेतिशक्रोमनोदध्रे पंचरात्रप्रवर्तकोहमेवेतिशेषः । पंचरात्रोक्तक्रियातात्पर्यवानहमेवेतिरुद्रः । वेदप्रवृत्तिकृदहमेवेतिविपःइत्येवंध्येयं । वागाद्यभिमानिनोदेवाः श्रमरूपेणब्रह्मणाप्राप्तामृत्यु

नाचावरुद्धाः नतथाप्राणइत्युक्तमत्राप्यतिदिशति ॥ सयथेति । वक्ष्यमाणनिदर्शनंयथेत्यर्थः । वागादीनांदेवानांमध्येमध्य
मःप्राणःयथाश्रमरूपेणप्रजापतिना नप्राप्तोदेवंमृत्युना ऽनवरुद्धोऽतएवश्रेष्ठश्च । तथैतासांदेवतानामग्न्यादीनांमध्येवायुरि
त्यर्थः । अन्यादेवताःमृत्युनावरुद्धत्वादेवम्लोचंति म्लानाभवंति । नवायुःम्लोचति । कुतः यद्वायुः योवायुस्सैषादेवता ।
नास्तमिता तस्मादितियोज्यं । अत्रवायोरनस्तमितत्वंज्ञाननित्यत्वेनज्ञेयं । एवंप्रलयकालेपिप्रतिभातिपरावरइत्यादेः ॥ ३ ॥

**अथैषश्लोकोभवति ॥ यतश्चोदेतिसूर्योस्तंयत्रचगच्छतीतिप्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेतितंदेवा
श्चक्रिरेधर्मँसएवाद्यसउश्वइतियद्वाएतेमुंह्यध्रियंततदेवाप्यद्यकुर्वंतितस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राण्या
च्चैवापान्याच्चनेन्मापाप्मामृत्युराप्नुवदितियद्युचरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यँस
लोकतांजयति ॥ २३ ॥ सप्तान्नब्राह्मणं ॥ ३ । ५ ॥**

॥ ६ ॥ २२ ॥ अध्यात्ममधिदैवंचवागादिदेवताःप्राणाधीनाइत्युक्तार्थेमंत्रमाह ॥ अथैषश्लोकइति । श्लोकमर्धशउदाहृ
त्यव्याचष्टे ॥ यतइत्यादिना । सूर्यइत्युपलक्षणं सूर्यादयोदेवाइत्यर्थः । यतइत्यादियच्छब्दद्वयस्य तमित्युत्तरार्धगतेनत
च्छब्देनान्वयः । यच्छब्दद्वयार्थःप्राणादितिप्राणइतिच । यतःप्राणाद्वाएषएतेसूर्यादयःउदेति उद्यंति । जायंतइतियावत् ।
यत्रप्राणेअस्तमेतिअदर्शनंयांतीत्यर्थः । उत्तरार्धमाह ॥ तमिति । देवाःतंप्राणमुद्दिश्य धर्मं हंसोपास्तिलक्षणं । चक्रिरे इति ।

सएवधर्मोद्यापिवर्ततेसएवश्वोपिवर्तिष्यतइत्यर्थः। तमित्यर्धंव्याचष्टे ॥ यद्वाइति। एते देवाः। यत् धर्मसाधनव्रतं। अमुंहि अमुष्मिन्प्राणश्रैष्ठ्यनिर्णयकाले। अध्रियंत धृतवंतः। तदेवव्रतमद्यकुर्वंतिवैप्रसिद्धं। अपिपदेनश्वोपिकर्तारइतिसमुच्चीयते। यदर्थंप्राणस्योत्तमत्वंसाधितं तदाह ॥ तस्मादिति। प्राणस्यसर्वजीवोत्तमत्वात्। मामां। पाप्मा मृत्युर्नेत् नैवाप्नुवदितिम न्वानोधिकारी एकमेव प्राणमात्रविषयकमेव। प्राण्याच्चापान्याच्चश्वासोच्छ्वासरूपंहंसोपास्तिलक्षणंव्रतं। चरेत् कुर्यात्। उपक्रांतंप्राणव्रतंमध्ये नविसर्जयेदित्याह। यद्युचरेत् यदिप्राणव्रतंचरेत् प्रारभेत। तर्हीतिशेषः। समापिपयिषेत् समा

त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मतेषांनाम्नांवागित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसा
मैतद्धिसर्वैर्नामभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिनामानिबिभर्ति ॥ १ ॥

पयितुमिच्छेत् समापयेदेवेत्यर्थः। यद्वायद्युचरेत् देवतांतरव्रतमारभेतचेत् समापिपयिषेत् समापयितुमिच्छेदित्यर्थः। उक्त व्रतमनुतिष्ठतःफलं ॥ तेनेति। तेन उतेनैव एतद्व्रतानुष्ठानेनैव। एतस्यैदेवतायै एतस्यादेवतायास्सायुज्यं। सलोकतां स मानलोकतां। तेन वायुना। जयति प्राप्नोति। अधिकारिभेदेनप्राप्यद्वयोक्तिः ॥ ३ ॥ ६ ॥ २३ ॥ इतिसप्तान्नब्राह्मणं ॥५॥५॥ सर्वस्रष्टृत्वाद्वायुरुत्तमइत्युक्तं। तदेवोत्तमत्वंप्रकारांतरेणाह ॥ त्रयमित्यादिब्राह्मणेन। इदं जगत्। नामरूपंक र्मेतित्रयंवै त्रिविधंवै।कर्मेत्यनंतरमितिशब्दोयोज्यः। तेषांनामरूपकर्मणांमध्येनाम्नांवाग्भारतीत्येतद्दैवतं। तन्महिमानमाह॥

एतदिति । एषांनाम्नांवागित्येतदुक्थं उत्थापकं । कथं ॥ अतोहीति । हियस्मादतोवाग्देव्याःभारत्याःसर्वाणिनामान्यु त्तिष्ठंति उत्पद्यंते । वाचोमहिमांतरमाह ॥ एतदिति । वागित्येतत् वाग्दैवतंएषांनाम्नां साम । कुतः । हियस्मादेतत्वाग्दै वतं । सर्वैर्नामभिःशब्दैःसहैवरूपाणिकर्माणिचमातिजानातीतिचसमं।वाचोगुणांतरमाह ॥ एतदिति।वागित्येतत् । वाग्दैवतं

अथरूपाणांचक्षुरित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठंत्येतदेषांसामैतद्धिसर्वैरूपैःसममे तदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिरूपाणिबिभर्ति ॥ २ ॥ अथकर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसामैतद्धिसर्वैःकर्मभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबिभर्तितदे तत्त्रयꣳसदेकमयमात्मात्मैकःसन्नेतत्त्रयंतदेतदमृतꣳसत्येनच्छन्नंप्राणोवाअमृतंनामरूपेसत्यंताभ्या मयंप्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ षष्ठब्राह्मणं ॥ ३ । ६ ॥ बृहदारण्यकेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

एषांनाम्नांब्रह्म कुतःहियस्मात्वागित्येतत्सर्वाणिनामानिबिभर्ति तस्माद्ब्रह्मेत्यर्थः॥३॥७॥१॥नामाभिमानिदैवतमुक्त्वारूपा भिमानिदैवतमाह ॥ अथेति । नामाभिमान्युक्त्यनंतरंरूपमान्युच्यतइतियोज्यं । रूपाणांचक्षुश्चक्षुर्नामारुद्रइत्येतद्दैवतं । शिष्टंप्राग्वत् । सर्वैरूपैस्सहनामानिकर्माणिचमातिजानातीतिसममित्यर्थः ॥ ३ ॥ ७ ॥ २ ॥ कर्ममानिनमाह ॥ अथकर्म णामिति । आत्माप्राणइत्येतद्दैवतमित्यर्थः । शिष्टंप्राग्वत् । सर्वैःकर्मभिस्सहैवनामानिरूपाणिचमातिजानातीतिसममित्य

र्थः । भारतीरुद्रवायूनांनामादित्रितयाभिज्ञत्वोक्त्याप्राप्तसाम्यशंकांवारयति ॥ तदेतदिति । तदेतद्भागादित्रयंसदेकंद्वयो रेकाधीनत्वादेकमित्युच्यतइत्यर्थः । सएकःकःयदधीनंद्वयमित्यतआह ॥ अयमात्मेति । प्राणइत्यर्थः । एकइत्युक्त्या प्राप्ताभेदभ्रांतिंनिराह । उएकः । उपरितनःश्रेष्ठःसन्नेतत्त्रयमिति । कुतःप्राणस्यश्रेष्ठतेत्यतआह ॥ तदेतदमृतमिति । तद्व्यनक्ति ॥ प्राणोवाअमृतमिति । नित्यज्ञानइत्यर्थः । सत्येनछन्नमित्येतद्व्यनक्ति ॥ नामरूपेसत्यमिति । वाक्चक्षुःशब्दितेनामरूपदैवतेसत्यमित्यर्थः । ताभ्यांनामरूपदैवताभ्यांभारतीरुद्राभ्यांअयममृतंप्राणश्छन्नः तयोर्नियामक त्वेनतावनुप्रविष्टइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ७ ॥ ३ ॥ इतिसप्तमब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ६ ॥ इतिश्रीकाण्वोपनिषदर्थसंग्रहेराघ वेंद्रयतिकृतेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ हरिः ॐ ॥

दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआस सहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीति सहोवाचाजात शत्रुःसहस्रमेतस्यांवाचिदद्मोजनकोजनकइतिवैजनाधावंतीति ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायेअश्वमेधब्राह्मणादिभिःप्रायेणबाह्याब्रह्मविद्याउक्ताः । अत्रत्वध्यायेप्रायेणांतराब्रह्मविद्याउच्यंते । तत्राद्यब्राह्मणेबा ह्याब्रह्मविद्या नसाक्षान्मोक्षसाधिका । किंतुस्वहृदिस्थब्रह्मविद्येत्याह ॥ दृप्तइत्यादिना । बलाकस्यापत्यंबालाकिः । गर्गस्यगोत्रापत्यंगार्ग्यः । अनूचानो वेदाध्ययनसंपन्नः । अतएवदृप्तः दर्पवान् अहंकारीतियावत् । आस बभूव । हे

त्याश्चर्ये । सह प्रसिद्धोगार्ग्यः । काश्यंकाश्यांभवं । अजातशत्रुनामानंराजानमभिगम्य । ते तुभ्यं । ब्रह्म ब्रवाणि वदानीत्युवाच । लोड्डुत्तमपुरुषैकवचनंब्रवाणीति । सएवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाचहकिल । किमिति । एतस्यांवाचि ब्रह्मतेब्रवाणीत्यस्यांवाचि एतद्वचनविषये । सहस्रं गवामितिवा निष्काणामितिवायोज्यं । दद्म इत्यपहासवचनमुवाचेत्यर्थः। कस्मादेवंमामपहससीत्यतोयदित्वंब्रह्मजानीथास्तर्हि समीपस्थंब्राह्मणंत्वांविहायजनकराजानंप्रतिधावनंब्रह्मजिज्ञासवः कुतःकुर्युरितिभावेनाह ॥ जनकोजनकइति । तद्धावनमयुक्तंस्यादित्यर्थः । त्वंतुकेवलंदर्पेणैवमामात्थनवस्तुतःब्रह्मजानासी

सहोवाचगार्ग्यो यएवासावादित्येपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाअतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्धाराजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेअतिष्ठाः सर्वेषांभूतानांमूर्धाराजाभवति ॥ २ ॥

तिभावः । इतिशब्दोहेतौ । इतिकृत्वापरिहासइति ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ एवमपहासलज्जितोगार्ग्यःस्वाभ्यस्तविद्यामाह ॥ स इत्यादिनाखंडद्वादशकेन । किमुवाचेत्यतो ॥ यएवेत्यादि । पुरुषोविष्णुरस्तीतिशेषः । एवमग्रेपिज्ञेयं । राजात्वया ज्ञातादधिकमप्यहंजानामीत्याह ॥ सहोवाचेति । एतस्मिन् विष्णोरादित्यस्थत्वोपासनाविषये । मा मां । मासंवदिष्ठाः संवादंमाकार्षीः । अधिकगुणत्वेनज्ञातुःपुरतोऽल्पज्ञानेनसंवादोनकार्यः । नह्यादित्यस्थोविष्णुर्ब्रह्मेत्येवमयाज्ञातं येनमामत्र

संवदेःकिंत्वित्यतआह ॥ अतिष्ठाइति । जगद्धर्मवर्जितत्वेनसर्वमतीत्यस्थितत्वादतिष्ठाः सर्वेषांभूतानांमूर्धा उत्तमः । राजा दीप्यमानः । राजृदीप्तावितिधातोः । इतिवै इत्येवाहमेत मादित्यस्थपुरुषमुपासइत्युवाचेतिवा इतिकृत्वामासंवदिष्ठा इतिवा इतिपदस्यपूर्वेणान्वयः । अतिष्ठत्वादिगुणवैशिष्ट्येतात्पर्यद्योतनायतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ सयइति । यो धिकारी । एतमादित्यस्थंपुरुषमेवं उक्तगुणविशिष्टं । उपास्ते सोऽतिष्ठत्वादिगुणयुक्तोभवतीत्यर्थः । तेचगुणायथायोग्यंध्येयाः

सहोवाचगार्ग्योयएवासौचंद्रेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतास्मिन्त्संवदिष्ठाबृहत्पांडुरवासाःसोमोराजेतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेऽहरहःसुतःप्रसुतोभवतिनास्यान्नंक्षीयते ॥ ३ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासौविद्युतिपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्ते तेजस्वीहभवतितेजस्विनीहास्यप्रजाभवति ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥ १ ॥ २ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासौचंद्रइत्यादिषुद्वादशखंडेषुएवमेवयोजनाध्येया । तत्रादित्य चंद्र विद्यु दाकाश वाय्व ग्न्य बा दर्श गच्छत्पाश्चात्यशब्द दिक् छाया त्म रूपेषुद्वादशाधिकरणेषुआदित्यादीनिदेवतारूपाणिध्येयानि । देवतासुभगवंतमुपास्येत्यादिभाष्योक्तेः । बृहत् पांडुरंशुक्लंवासोयस्यासौतथोक्तः । अस्यैवमुपासकस्यगृहइतिशेषः । अहरहः

प्रतिदिनं । सुतःप्रसुतस्सोमयागोभवति । अन्नंभोग्यंचनक्षीयते ॥ ४ ॥ १ ॥ ३ ॥ तेजस्वीहभवति इह लोके ॥ ४॥१॥४॥ नप्रवर्त्यतेकेनचिदप्रवर्त्ती । अस्यप्रजासंततिर्नोद्वर्तते नविच्छिद्यते ॥ ४ ॥ १ ॥ ५ ॥ इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तः । विगतंकुंठ

सहोवाचगार्ग्योयएवायमाकाशेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःपूर्णमप्रवर्तीतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेपूर्यतेप्रजयापशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंवायौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाइंद्रोवैकुंठोपराजितासेनेतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेजिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमग्नौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाविषासहिरितिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेविषासहिर्हभवतिविषासहिर्हास्यप्रजाभवति ॥ ७ ॥

नंपराभवोयस्यासौविकुंठःसएववैकुंठः । स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वादपराजि(त)तासेना । जिष्णु रुत्तमः । अपराजिष्णुरन्यतःपराजयहीनस्वभावः । अन्यतस्त्यजायी अन्येषांजेतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ शत्रूणामसह्यत्वाद्विषासहिः

॥ ४ ॥ १ ॥ ७ ॥ प्रतिरूपो नुकूलः । प्रतिरूप मनुकूलं । अथो अन्यच्च प्रतिरूपोनुकूलःपुत्रोस्मादुपासकाज्जायते ॥ ४ ॥ १ ॥ ८ ॥ रोचिष्णुः प्रकाशनशीलः । उएव । अथो अन्यच्च । फलंयैर्विद्वद्भिस्संनिगच्छतिसंगतोभवति । तान्सर्वान्अति

सहोवाचगार्ग्यौयएवायमप्सुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःप्रतिरूपइतिवाअहमेतमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेप्रतिरूपꣳहैवैनमुपगच्छतिनाप्रतिरूपंअथोप्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ सहोवाचगार्ग्यौयएवायमादर्शेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपास इति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठारोचिष्णुरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेरोचिष्णुर्हभवतिरोचिष्णुर्हास्यप्रजाभवत्यथोयैःसन्निगच्छतिसर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥ सहोवाचगार्ग्यौयएवायंयंतंपश्चाच्छब्दोनूदेत्येतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाअसुरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेसर्वꣳहैवास्मिंल्लोकआयुरेतिनैनंपुराकालात्प्राणोजहाति ॥ १० ॥

रोचते अतिक्रम्यप्रकाशते ॥ ४ ॥ १ ॥ ९ ॥ यंतं गच्छंतं । अनु पश्चात्पृष्ठतः । शब्दउदेति उत्पद्यते । एतंगच्छत्पाश्चात्यशब्दस्थंपुरुषमित्यर्थः । असुः आयुष्यप्रदः । सर्वमायुरेतीत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ नैनमिति ॥ ४ ॥ १ ॥ १० ॥

बृहदा०
॥ ४१ ॥

द्वितीयः द्वितीयवान् ।अनपगः नापगच्छतीत्यनपगः । अनपगोद्वितीयइत्यस्यअनपगतपरिवारवानित्यर्थः। अस्मादुपासकात्।
गणः परिवारः ॥ ४ ॥ १ ॥ ११ ॥ छायामयः छायागतः। मृत्युर्मारकः ॥४॥१॥१२॥ आत्मनिहिरण्यगर्भे ।आत्मन्वी

सहोवाचगार्ग्योयएवायंदिक्षुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संव
दिष्ठाद्वितीयोनपगइतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेद्वितीयवान्हभवतिनास्माद्गण
श्छिद्यते ॥ ११ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंछायामयः पुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचा
जातशत्रुर्मामैतस्मिन्त्संवदिष्ठामृत्युरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेसर्वँहैवा
स्मिँल्लोकआयुरेतिनैनंपुराकालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमात्मनि
पुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्त्संवदिष्ठाआत्मन्वीतिवाअहमे
तमुपासइति सयएतमेवमुपास्तेआत्मन्वीहभवत्यात्मन्विनीहास्यप्रजाभवतिसहतूष्णीमा
सगार्ग्यः ॥ १३ ॥

चित्ताभिमानिविरिंचवान् । तत्सेव्यइतियावत् । आत्मन्वीभवति चित्तवान्भवति ॥ ४ ॥ १ ॥ १३ ॥ गार्ग्यस्यतूष्णीं

खंडार्थ.
१।१३
॥ ४१ ॥

भावानंतरंकिंजातमित्यत आह॥सहेति।सः अजातशत्रुः।तूष्णीमासीनंगार्ग्यं। एतावन्नू ३ एतावदेव। काकुरयं। त्वयाविदितमेतावदेवकिमित्युवाच। सएवमुक्तोगार्ग्यःप्रत्याह ॥ एतावद्धीति । एतावदेवमयाविदितं हीतिनिश्चयमाह। एवं गार्ग्येणप्रत्युक्तोराजाप्रत्याह ॥ नैतावताविदितंभवतीति । आदित्यादिदेवतासुभगवदुपासनेतत्तद्देवतासामीप्यंभवति नमोक्षप्राप्तिः । अतोमोक्षायस्वहृदिहरेरुपास्त्याभाव्यमितिभावेन नैतावताविदितमित्युक्तं । उपासात्रैविध्यादितिसूत्रेके

सहोवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३इत्येतावद्धीतिनैतावताविदितंभवतीतिसहोवाचगार्ग्यउपत्वा यानीति ॥ १४॥ सहोवाचाजातशत्रुःप्रतिलोमंवैतद्यद्ब्राह्मणःक्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्ममेवक्ष्यतीतिव्ये वत्वाज्ञपयिष्यामीतितंपाणावादायोत्तस्थौतौहपुरुषꣳसुप्तमाजग्मतु स्तमेतैर्नामभिरामंत्रयांच क्रेबृहत्पांडुरवासःसोमराजन्निति सनोत्तस्थौतंपाणिनापेषंबोधयांचकारसहोत्तस्थौ ॥ १५ ॥

षांचित्सर्वगत्वेनकेषांचिद्धृदयेहरिः । केषांचिद्बहिरेवासावुपास्यइतिभाष्योक्तेर्बहिरुपासकानामपिकिंचिद्धृद्गतोपास्त्यैवमोक्षइतिभावः। एवमुक्तः स गार्ग्यः। त्वा त्वां। उपयानि। स्वहृदिस्थोपासनाप्रकारंवेदितुंशिष्यत्वेनोपगच्छामित्वामित्यजात शत्रुंप्रतिउवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥ १४ ॥ एवमुक्तःसोजातशत्रुरुवाच। क्षत्रियोमह्यंब्रह्मवक्ष्यतीतिब्राह्मणःक्षत्रियंशिष्यत्वेनोपेयादितियत् एतत्। प्रतिलोमंवै विपरीतंवै। तस्मात्त्वा त्वांप्रति। ब्रह्मविज्ञापयिष्याम्येव। विज्ञापनमेवकरिष्यामि नत्वा

चार्यइवोपदेशंकरोमीत्यर्थः । नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीत्युक्तदिशासर्वत्रहरेरविशेषेणसत्त्वात्कथंहृद्गतस्योपास्तिरेव मुक्तिहेतुर्नदेवतांतरगतस्येत्यतः । हृद्गतस्यहरेर्देवतांतस्थरूपापेक्षयास्वस्मिन्विशेषसंबंधंज्ञापयितुकामस्तंगार्ग्यपाणावादाय हस्तेगृहीत्वाउत्तस्थौ । तौ गार्ग्याजातशत्रू । क्वचिद्देशेसुप्तंकंचित्पुरुषंसमाजग्मतुः संगतौभवतः । हृदिस्थरूपस्यदेहेउपका र्यत्वोपकारित्वरूपविशेषसंबंधज्ञापनार्थं । तं सुप्तपुरुषांतर्गतंहरिं । बृहत्पांडुरवासः सोम राज न्नित्येतैर्नामभिरामंत्रयां चक्रे । संबोधयामास । सएवमामंत्रितस्सुप्तस्थोहरिःनोत्तस्थौ । जीवंनोत्थापयामास । तंसुप्तंपाणिनापेषं कृत्वेतिशेषः । बो

सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषःक्वैषतदाभूत्कुतएतदागादितितदु हनमेनेगार्ग्यः ॥ १६ ॥

धयांचकार । ससुप्तस्थोहरिरुत्तस्थौ । जीवमुत्थापयामासेत्यर्थः । हेत्याश्चर्ये । अतःप्रबोधोस्मादितिसूत्रात् । नामभिराह्वाने कृतेपिनामभिराह्वानमवज्ञायपाणिपेषणेनोत्थानंशरीरेहरेर्विशेषसंबंधोस्तीतिज्ञापनार्थमितिभावः ॥ ४ ॥ १ ॥ १५ ॥ कुतः स्वहृदिस्थस्योपकारित्वरूपविशेषसंबंधः । येनतदुपास्तिरावश्यकीत्यतःसुप्त्याद्यवस्थाप्रवर्तकत्वादितिविवक्षुस्तथाविधंत्वं जानासिकिमितिपृच्छत्यजातशत्रुर्गार्ग्यं ॥ **सहोवाचेत्यादिना** । एषजीवःएतत्एतस्मिन्शरीरेयत्र यस्मिन्हरौ । सुप्तः यएषसुप्ताधारःपुरुषोविज्ञानमयः सम्यक्ज्ञानस्वरूपः । एषविज्ञानमयोहरिःतदा सुप्तिकाले । क्वाभूत् कुत्रस्थितः । एतत्

एतस्मिन्प्रबोधकाले । कुतआगादित्युवाचेतीतिशब्दान्वयः । तदुहनमेने ततसुप्तिकालीनंहरेरावासस्थानंतदागमनविधिंच गार्ग्यो नउमेने नैवव्यजानात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १६ ॥ क्वैतदभूदित्यहंनजाने । त्वंब्रूहीतिपृष्टोजातशत्रुस्तदुक्तवानित्याह ॥ सहो वाचेति । यत्रैषइत्यादिपुरुषांतोग्रेसुप्तिस्वरूपोक्त्यर्थोनुवादः । तदा सुप्तिकाले । एषांप्राणानां इंद्रियाणां । विज्ञानंविज्ञा

सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषस्तदैषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमा दायय एषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेतेतानियदागृह्णात्यथहैतत्पुरुषःस्वपितिनामतद्गृहीतएवप्रा णोभवतिगृहीतावाग्गृहीतंचक्षुर्गृहीतंश्रोत्रंगृहीतंमनः॥१७॥सयत्रैतत्स्वप्नयाचरतितेहास्यलोका स्तदुतेवमहाराजोभवत्युतेवमहाब्राह्मणउतेवोच्चावचंनिगच्छति सयथामहाराजोजानपदान्गृ हीत्वास्वेजनपदेयथाकामंपरिवर्ततैवमेवैषएतत्प्राणान्गृहीत्वास्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्तते॥१८॥

नशक्तिं । विज्ञानेनबुद्ध्या । बुद्धिपूर्वंस्वेच्छयेतियावत् । आदाय यएषोंतर्हृदयेआकाशोस्तितस्मिन्शेते । सुप्तोभूदित्युक्तसु प्तिःकेत्यतआह ॥ तानियदेति । विज्ञानमयःपुरुषोहरिः । तानि विज्ञानजननशक्तिमंतींद्रियाणि । गृह्णाति निर्व्यापा राणिकरोति । अथ तदा । एतत् एतस्मिन्हरौ । पुरुषःस्वपिति नामप्रसिद्धं । सर्वेंद्रियव्यापारोपरमः सुप्तिरित्यर्थः । प्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादायेत्युक्तंविशदयति । प्राणोघ्राणः । तेनविज्ञानमयेनगृहीतएवभवतीत्यादि ॥ ४ ॥ १ ॥ १७ ॥

स्वहृदिस्थः स्वप्नावस्थाप्रेरकत्वाच्चस्वोपकारित्वरूपविशेषसंबंधवान्देहइतिभावेनाह ॥ सइति । स हरिः । यत्र यदा । एतत्
एतस्मिन्शरीरे । स्वप्नयानाड्या । चरतिजीवंचारयतिच । हरिर्नाड्यांकुतश्चरतीत्यतआह ॥ तेहेति । हयस्मात्ते नाडीवि
शेषाः । अस्य हरेर्लोकाः तस्मात्तयाचरतीत्यन्वयः । जीवेशयोर्द्वयोरपिस्वप्नावस्थागतत्वे कोविशेषस्तयोरित्यतःजीवव्यापा
रंतावदाह ॥ तदुतेवेति । तत् तदा । महाराजइवभवति । तद्वदात्मानंपश्यतीत्यर्थः । महाब्राह्मणइव भवतीत्यनुषंगः ।
उतशब्दाःपक्षभेदद्योतकाः । किंबहुना यदुच्चंगजादि यच्चावचं श्वमार्जारादि तद्वदात्मानंनिगच्छति पश्यति । एवंजी

**अथयदासुषुप्तोभवतितदानकस्यचनवेदहितानामनाड्योद्वासप्ततिसहस्राणिहृदयात्पुरीततम
भिप्रतिष्ठंतेताभिःप्रत्यवसृप्यपुरीततिशेतेसयथाकुमारोवामहाराजोवामहाब्राह्मणोवातिघ्नी
मानंदस्यगत्वाशयीतैवमेवैषएतच्छेते ॥ १९ ॥**

वस्थितिमुक्त्वाभगवतःस्थितिंसदृष्टांतमाह ॥ सइति । जानपदान्जनपदस्थान्गृहीत्वापरिवर्तते । संचरति एवमेवैषभग
वान्एतत्एतस्यजीवस्यप्राणान् बाह्येंद्रियाणि । स्वे स्वाधीने ॥४॥१॥१८॥ तानियदेत्युक्तसुप्तौविशेषंवक्तुंसुप्तस्थितिमाह ॥
अथेति । यदाजीवः कस्यचन किंचन । व्यत्ययात् । बाह्यविषयान्।नवेद तदासुषुप्तोभवतीत्यर्थः । क्वसुप्तोभवति जीवइत्य
तआह ॥ हिताइत्यादि । द्वाभ्यामधिकसप्ततिसहस्राणिहिताइतिनाम प्रसिद्धानाड्यः * शिराः हृदयात्हृदयमारभ्य

स्थितं * पुरीततंशिरोंतपर्यंतंशरीरेव्याप्तं * सुषुम्नाख्यनाडीविशेषं * अभि परितः प्रतिष्ठंते । ताभि र्नाडीभिः । प्रत्यवसृप्य
चरित्वा । पुरीतति सुषुम्नाख्यनाडीविशेषे । शेते नाडीविशेषस्थेहरावित्यर्थः । तदाहसूत्रे । तदभावोनाडीषुतच्छ्रुतेरात्म
निहेति । सुप्तौज्ञानरहितश्चेत्कथंतिष्ठतीत्यतस्सुखमयस्तिष्ठतीतिसदृष्टांतमाह ॥ सयथेति । सप्रसिद्धोदृष्टांतोयथा । कुमा
रोरुद्रः । महाराजोवायुः । महाब्राह्मणोविरिंचः । आनंदस्य आनंदरूपस्यहरेः । अतिघ्नीं समीपं । गत्वाशयीत सुखमास्ते ।
एवमेवैषजीवः । एतत् एतस्मिन् सुषुम्नास्थेहरौशेतेसुखमास्ते ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ जाग्रत्प्रवर्तकत्वाच्चस्वोपकारी

**सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे
लोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति । तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामे
षसत्यं ॥ २० ॥ अजातशत्रुब्राह्मणं ॥ ४ । १ ॥ ॥**

स्वहृदिस्थइत्येतत्सदृष्टांतमाह ॥ सयथेति । प्राग्वदर्थोनयोःपदयोर्ज्ञेयः । ऊर्णनाभिस्स्वोपभुक्तमन्नं तंतुरूपेणोच्च
रेत् उद्गमयेत् । यथावाक्षुद्राविस्फुलिंगाअग्नेर्व्युच्चरंति उद्गच्छंति । एवमेवास्माद्विज्ञानमयादात्मनोहरेस्सुप्तौगृ
हीतास्सर्वेप्राणा इंद्रियाणि । सर्वेलोकाः भूरादयः । सर्वेदेवा श्चतुर्मुखादयः । सर्वाणि तदन्यानिसर्वाणि ।
भूतानि प्राणिनः । व्युच्चरंति उत्पद्यंते । लीयंतेचेत्यपिग्राह्यं । अत्रयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेत्एवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणा

इत्येतावताजाग्रत्प्रवर्तकत्वलाभेपियथाग्नेरितिदृष्टांतपूर्वकंसर्वलोकाइत्युक्तिःप्रागुक्तप्राणादिसर्वश्रैष्ठ्यस्योपपादनाय । अंतर्यामिणोगोप्यंनामाह ॥ **हृदयस्येति** । तस्यहृदिस्थस्यहरेरुपनिषत्रहस्यंनामकिमिति ॥ **सत्यस्यसत्यमिति** । तदर्थंस्वयमेवव्यनक्ति ॥ **प्राणाइति** । प्रागुक्तप्राणलोकदेवभूतानिप्राणंतीतिव्युत्पत्त्याप्राणपदेनग्राह्यानितेषामेषहरिः सत्यंसच्छब्दोत्रजन्मस्थितिप्रलयमोक्षपरःतान्यापयतीतिसत्यमितितदर्थइत्यर्थः ॥ ४ ॥ १॥२० ॥ **प्रथममजातशत्रुब्राह्मणं** ॥ १ ॥ ७ ॥ इंद्रियजयाभावेविद्यानसिद्ध्यतीत्यतस्तदर्थंकांचनविद्यामाह ॥ **योहवाइत्यादिना** ॥ वायुर्गोवत्सरूपेणसर्वप्रा

योहवैशिशुँ्साधानँ्सप्रत्याधानँ्सस्थूणँ्सदामंवेदससप्तहद्विषतोभ्रातृव्यानवरुणद्ध्ययंवाव शिशुर्योयंमध्यमःप्राणस्तस्येदमेवाधानमिदंप्रत्याधानंप्राणःस्थूणाअन्नंदाम ॥ १ ॥

णिषुवर्तते । लोकेवत्सस्यस्थूलगृहमध्येसूक्ष्मगृहंकृत्वातन्मध्येवत्सबंधनायकंचनशंकुंस्थापयित्वादाम्नावत्संबध्नंति तथादेहेपिगोवत्सरूपेणसर्वप्राणिगतस्यवायोःसूक्ष्मगृहस्थूलगृहशंकुदामस्थानीयानिप्राणिनांसूक्ष्मदेहस्थूलदेहहरिश्रीतत्वानिजानतःसर्वेंद्रियजयरूपफलोक्तिपूर्वमाधानादिस्वरूपाणिव्यनक्ति ॥ **योहवाइति** । तथाहि । योहवैप्रसिद्धोधिकारी । साधानंसप्रत्याधानं सस्थूणं सदा(मानं) मंशिशुं वेदउपास्ते सउपासकः । द्विषतः विषयाभिधावनहेतून्।अतएवभ्रातृव्यान् शत्रून् । सप्त मनोबुद्धिसहितज्ञानेंद्रियरूपान् । सप्तगतेरितिसूत्रात् तदभिमान्यसुरान् । अवरुणद्धि वशीकृतेंद्रियोभवतीत्य

र्थः । कःशिशुः किमाधानादिकं यत्साहित्यज्ञानेनइंद्रियजयइत्यतआह ॥ अयमिति । योयंप्रागुक्तस्सर्वप्राणिषुस्थितोम
ध्यमःप्राणोवायुरयमेवशिशुःगोवत्सरूपः । तस्यइदमेव प्रमाणसिद्धंजीवसूक्ष्मशरीरमेवाधानं आवासस्थानभूतंसूक्ष्मगृहं ।
इदं जीवस्यस्थूलशरीरमेवप्रत्याधानं वितानं । गृहाश्रयप्रदेशविस्तारः । प्राणोहरिःस्थूणा वत्सबंधनस्थाणुः । अन्नं श्रीतत्वं ।
दाम बंधनरज्जुः ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥ अक्षिस्थवायूपास्तिःकार्येतिभावेनआख्यायिकामाह ॥ तमिति । तं अक्षिस्थंवायुं ।
अक्षितयः अक्षीणज्ञानमनसः । एता वक्ष्यमाणारुद्राद्यास्सप्तदेवताः । उपतिष्ठंते उपासते । तदेवव्यनक्ति ॥ तद्याइति ।

तमेताःसप्ताक्षितयउपतिष्ठंतेतद्याइमाअक्षँल्लोहिन्योराजयस्ताभिरेन ँरुद्रोन्वायत्तोऽथयाअक्ष
न्नापस्ताभिःपर्जन्योयाकनीनकातयादित्योयत्कृष्णंतेनाग्निर्यच्छुक्लंतेनेंद्रोधरयैनंवर्तन्यापृथिव्य
न्वायत्ताद्यौरुत्तरयानास्यान्नंक्षीयतेयएवंवेद ॥ २ ॥

तत् । तत्र । सप्तसुमध्ये । रुद्रः । अक्षन् अक्षणि । याइमाः प्रसिद्धाः । लोहिन्यो लोहिताः । राजयः रेखाः । ताभिरधि
ष्ठानरूपाभिः । ताअधिष्ठायेतियावत् । एन मक्षिस्थवायुं । अन्वायत्तस्तदधीनस्तमुपतिष्ठतेइत्यर्थः । अथेत्यर्थांतरे । या
अक्षन्नापः अक्षण्यापः । ताभिःपर्जन्यःएनं । अन्वायत्तइत्यनुषंगः । पूर्वत्रेवार्थः । याकनीनिका चक्षुषिकृष्णवर्णवर्तुल
मंडलमध्यस्था । तयाआदित्योन्वायत्तः । यत्कृष्णंचक्षुषि । तेनाग्निरन्वायत्तः । यच्छुक्लंतेनेंद्रोन्वायत्तः । अधरया । वर्तन्या

चक्षुर्गतोदकादिनिर्गमनमार्गेण । तामधिष्ठायेतियावत् । एनं वायुं । पृथिवी धरादेवी । अन्वायत्ता । द्यौः द्युलोकमानि नी । उत्तरयावर्तन्या । एनमन्वायत्ता । एवंवायुविदःफलमाह ॥ नास्येति । योधिकारी । एवं मोक्षार्थंरुद्राद्युपास्यमक्षिस्थं वायुं । वेद स्थूणाभूतविष्णुनासहवेद। अस्यवेदितुरन्नंनक्षीयते । मुक्तःसन्अक्षयमेवभोगमनुभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ २ ॥ २ ॥ रुद्रादयःअक्षिस्थंप्राणमुपासतइत्युक्तार्थेमंत्रंपठति ॥ तदेषश्लोकइति । तत्रउक्तार्थेसंवादीतिशेषः । चमसइवचमसः

तदेषश्लोकोभवत्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्न स्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं तस्यासतऋषयःससतीरे वागष्टमीब्रह्मणासंविदानेत्य र्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइती दंतच्छिर एषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्व बुध्न स्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमितिप्राणावैयशोविश्वरूपंप्राणानेतदाह तस्यासतऋषयः स प्ततीरइतिप्राणावाऋषयःप्राणानेतदाह वागष्टमीब्रह्मणासंविदानेतिवाग्घ्यष्टमीब्रह्मणासंवित्ता ॥ ३ ॥

मंत्रंपादशउपादायव्याचष्टे ॥ अर्वागित्यादिना । यदिदंप्रथमपादोक्तंतच्छिरः कुतःसिद्धं अर्वाग्बिलचमसत्वंशिरसइ त्यतःतत्प्रसिद्धमित्याह ॥ एषहीति । एष शिरः । चमसशब्दापेक्षयाएषइतिपुंल्लिंगता । चम्यतेभक्ष्यतेनेनेतिचमसः । चमुअदनेइत्यतोऽसप्रत्ययः । तदुक्तंसूत्रे चमसवदविशेषादित्यत्र चमसशब्दोयथाशिरसिमुख्यःइदंतच्छिरइत्याद्युक्तिब लादेवमव्यक्तादिशब्दोपिनामानिसर्वाणीत्युक्तिबलाद्विष्णौमुख्यइति।द्वितीयंपादमुपादायव्याचष्टे ॥ तस्मिन्नित्यादिना ।

तस्मिंच्छिरसिदक्षिणाक्षणि । प्राणावैयशोविश्वरूपंयशोविश्वरूपशब्दिताःप्राणावै प्राणाएवेत्युक्तंव्यक्तमाह ॥ प्राणानेत दिति । तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमित्ये तत्प्राणान्विष्णुरमावायून्आहेत्यर्थः । ज्ञानसुखात्मकत्वात्यशश्शब्देन गुणपूर्णरूपत्वात्स्त्रीषुपूर्णत्वात्जीवेषुपूर्णत्वात्क्रमाद्विष्णुरमावायवोविश्वरूपशब्देन प्रणेतृत्वहेतुनाप्राणशब्देनचोच्यंतइति

इमावेवगौतमभरद्वाजावयमेवगौतमोऽयंभरद्वाजइमावेवविश्वामित्रजमदग्नीअयमेवविश्वामित्रोऽयंजमदग्निरिमावेववसिष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोऽयंकश्यपोवागेवात्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेऽत्रिर्हवैनामैतद्यदत्तिरिति सर्वस्यात्ता भवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवंवेद॥४॥ शिशुब्राह्मणं ॥४।२॥

भावः । यद्वाएतत्प्राणानाहेतिकुतइत्यतःप्राणावाइतिपूर्ववाक्यं । यशोविश्वरूपं यशोविश्वरूपशब्दोक्तास्त्रयोदक्षिणाक्षिगाः प्राणावै प्रणेतारोवै । तस्मादितियोजना । एतत् तस्यासतऋषयइत्येतत्प्राणानाह । कुतः । प्राणावाऋषयइतिसप्तऋषयः प्रणेतारोवैअतइतियोजना। तथाचवक्ष्यमाणास्सप्तऋषयः तीरे शुक्लोहितादिरेखारूपस्थानेषु। तस्य वायोरुपासकास्संतआसतइतितृतीयपादस्यार्थइतिभावः। नसप्तऋष्युपास्यत्वमेववायोरपितु वागुपास्यताचास्तीतिभावेनप्रवृत्तंचरमपादमुपादायवागित्येकपदस्यार्थमाह ॥ **वागित्यादिना** । वाग्देवीहि प्रसिद्धा। वाचिस्थितासरस्वती अष्टमी अष्टसंख्यापूरिका। ब्रह्मणा ब्रह्मनाम्नावायुना। संवित्ताज्ञाता। सस्थूणंवायुंउपास्तइतियोज्यं ॥ ४ ॥ २ ॥ ३ ॥ ननुताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तइत्यादिनारुद्रादयःप्राणंसेवंतइत्युक्तार्थेसप्तर्ष्युपास्यत्वबोधकमंत्रोक्तिःकथमित्यतोमंत्रेसप्तर्षिपदेनरुद्रादयएवविवक्षिताइतिभावेनगौतम

भरद्वाजादिसप्तऋषिवाचकशब्दैर्योगवृत्त्यारुद्रादयएवाभिधेयाइत्याह ॥ इमावेवेति । इमौइत्युक्तौकाविल्यतःप्रागुपासक
त्वेनरुद्रोन्वाथत्तइत्यादिनानिर्दिष्टाएवेतिभावेनाह ॥ अयमेवेति । प्रागुक्तोरुद्रएवातिशयेनज्ञानवत्त्वहेतुनागौतमइत्युक्तः।
अयमेवपर्जन्यएववृष्टिद्वारावाजमन्नंबिभर्तीतिभरद्वाजउक्तः । अयमादित्यएवस्वप्रकाशेनविश्वज्ञापकत्वहेतुनाविश्वामित्र
शब्दोक्तः । अयमग्निःजं जातं अमितमपरिमितमत्तीतिव्युत्पत्त्याजमदग्निपदोक्तः । अयमिंद्रएववसतामुत्तमत्वहेतुनावसिष्ठ

द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचमर्त्यंचामृतंचस्थितंचयच्चसच्चत्यच्च ॥ १ ॥

पदोक्तः । अयंपृथिवीत्युक्तोदेवःकं मेघवृष्टमुदकंशयानएवपिबतीतिहेतुनाकश्यपशब्दोक्तः। वाक्वागभिमानिनीद्यौरेवात्रि
रत्रिपदोक्ता । कुतइत्यतःव्युत्पत्त्यादर्शयति॥ वाचाहीति । द्यौरित्युक्तयावाचान्नंद्युस्थैर्हुतमद्यतेइयितोतइतितर्ह्यत्तिरिति
स्यात्नत्वत्रिरित्यतआह ॥ अत्तिरिति । अत्तिरितियत्एतत्अत्रिर्हवैनाम प्रसिद्धंइति । अत्तीत्यत्रिरितिवाचं गौतमा
दिनामवत्त्वेनरुद्रादींश्च जानतःफलमाह ॥ सर्वस्येति । यएवंवेदसइतिशेषः । सर्वस्येतिकर्मणिषष्ठी । अद्याभावेकथ
मत्तृतेत्यतउक्तं ॥ सर्वमस्येति ॥ ४ ॥ २ ॥ ४ ॥ शिशुब्राह्मणं ॥ २ ॥ उक्ताविद्याःहरेर्मूर्तामूर्तसारवैलक्षण्य ॥ ४६ ॥
ज्ञानपूर्वकमनुष्ठिताःफलिष्यंति नान्यथेत्यतोमूर्तामूर्तसारस्वरूपोक्तिपूर्वकंहरेःसर्ववैलक्षण्यमाह ॥ द्वेवावेत्यादिनाखं

डेन । ब्रह्मणोहरेर्मूर्तंममूर्तंचेतिद्वेरूपे प्रतिमे । एवेत्यवधारणे । प्रतिमेएव । नस्वरूपेइति । वावेतिप्रसिद्धौ । मूर्तामूर्तयो र्विशेषणान्याह । मर्त्यमिति ॥ ४ ॥ ३ ॥ १ ॥ मर्त्यंस्थितंसच्चेतित्रयंमूर्तस्यविशेषणंअन्यत्त्रयममूर्तस्येतिव्यंजयन्मूर्तस्व रूपंमूर्तसारंचतावदाह ॥ तदेतदिति । वायोरंतरिक्षशब्दितश्रीतत्वाच्चयदन्यद्रुद्रादिकंतदेतन्मूर्तं मुरेणपापेनाप्तत्वान्मूर्त

तदेतन्मूर्तंयदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्स त्तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्यसतएषरसोयएषतपतिसतोह्येषरसः ॥ २ ॥ अथामूर्तंवायुश्चांतरिक्षं चै तदमृतमे तद्यदेतत्यंतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यै षरसोयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषस्त स्यह्येषरसइत्यधिदैवतं ॥ ३ ॥

मित्युच्यते । एतन्मूर्तमर्त्यं शरीरमानित्वेनतत्त्यागरूपमरणोपेतं । एतत्मूर्तंस्थितं विष्णवन्यपुमधीनं । एतत्मूर्तंसत् षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्वितिधातोर्विशरणावसादनयुक्तं । उक्तविशेषणानुवादपूर्वकंमूर्तसारमाह ॥ तस्यैतस्येति । यएष आदित्यमंडलगतस्तपतिएषचतुर्मुखःरसस्सारः । कथंतस्यमूर्तस्यसारत्वमित्यतःतत्प्रसिद्धमित्याह ॥ सतोहीति । उपल क्षणं सत्त्वस्थितत्वमर्त्यत्वविशेषणयुक्तस्यमूर्तशब्दितस्यश्रीब्रह्मवाय्वन्यजगतःएषसूर्यमंडलगतविरिंचोरसः । हिप्रसिद्धमि त्यर्थः ॥ ४ ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ मूर्तोक्त्यनंतरं अमूर्तमुच्यतइतियोज्यं । वायुः मुख्यवायुः । भगवदंतरेवरता क्षिता स्थि

तेत्यंतरिक्षनाम्नीश्रीतत्वं । श्रीश्वामूर्तं पापास्पृष्टतयामूर्तविरुद्धत्वादमूर्तमुच्यते । तद्विशेषणान्याह ॥ एतदमृतमित्यादिना । श्रियोनित्यमुक्तत्वादमृतत्वं । वायोर्देहानभिमानादमृतत्वं । हर्येकनियम्यत्वादेतदमूर्तंयदित्युच्यते । ततत्वात्सर्वज्ञत्वाच्चैतदमूर्तंत्यमित्युच्यते । उक्तानुवादेनतद्रसमाह ॥ तस्येति । एतस्मिन्मंडलेरविबिंबेयःपुरुषःपूर्णषड्गुणोहरिः

अथाध्यात्ममिदमेवमूर्तंयदन्यत्प्राणाच्चयश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसोयच्चक्षुःसतोह्येषरसः ॥ ४ ॥ अथामूर्तंप्राणश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यैषरसोयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्यह्येषरसः ॥ ५ ॥

एषरसःसारः । तस्यह्येषरसइत्युक्तार्थं । इति एवंप्रकारेणअधिदैवतंमूर्तामूर्तनिरूपणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ३ ॥ अथाधिदैवतंमूर्ताद्युक्त्यनंतरं । अध्यात्मं देहे । मूर्तामूर्ततद्रसाउच्यंतइत्यर्थः । तत्रमूर्तस्वरूपमाह ॥ इदमेवेति । प्राणाद्यदन्यत् यश्चायमंतरात्मन् । आत्मनोंतराकाश स्तदभिमानिश्रीतत्वं । तस्माच्चयदन्यत् इदमेवमूर्तमित्यर्थः । यश्चक्षुश्चक्षुर्गतोविरिंचः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दक्षिणे ऽक्षन्अक्षणि । यःपुरुषःपूर्णषड्गुणोहरिः । शिष्टंपूर्ववज्ज्ञेयं ॥ ४ ॥ ३ ॥ ५ ॥ अधिदैवमध्या

तमंचोक्त्वामूर्तरसस्यहरेरूपंदृष्टांतेनाह ॥ **तस्येति** । यथामहारजनंवासः महारजनरक्तंवासस्तथेतिसर्वत्रयोज्यं । पांड्वाविकं पांडुरवर्णअविलोमकृतंकंबलंयथातथेत्यर्थः । यथेंद्रगोपस्तथेति । सकृद्विद्युत्तंयुगपदुत्पन्नविद्युन्मंडलं । सकृद्विद्युत्तमिवभगवद्रूपंवेदितुःफलमाह ॥ **सकृद्विद्युत्तेवेति** । यएवंवेदसकृद्विद्युत्तमिवभगवद्रूपंवेद । सकृद्विद्युत्तेवप्रकाशमानास्यश्रीर्भवति । हवाइतिनिश्चयमाह ॥ अथमूर्तामूर्तस्वरूपोक्त्यनंतरं । अतः भगवतोऽमूर्तसारत्वात् । तस्यामूर्तसारस्यहरेरादेशउपदेशउच्यते ॥ **नेतिनेतीति** । इतिन इतिनेतियोजना । मूर्तवन्नामूर्तवन्नेतितदर्थः । मूर्तामूर्तविलक्षणंहरेरन्यदप्यस्तिकिं

तस्यहैतस्यपुरुषस्यरूपंयथामहारजनंवासोयथापांड्वाविकंयथेंद्रगोपोयथाग्न्यर्चिर्यथापुंडरीकंयथासकृद्विद्युत्तꣳसकृद्विद्युत्तेवहवाअस्यश्रीर्भवतियएवंवेदाथातआदेशोनेतिनेतिनह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्त्यथनामधेयꣳसत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं॥६॥मूर्तामूर्तब्राह्मणं॥४॥३॥

तथाहरेरुक्तमंचास्तिकिमित्यतोनेत्याह ॥ **नहीति** । इतिनेत्युच्यमानं एतस्माद्धरेरन्यन्नास्तिपरंचनह्यस्ति । एषएवपरः मूर्तामूर्तत्वपरमेवेतिभावः । अथ आदेशानंतरं । तस्यामूर्तसारस्यनामधेयं ॥ **सत्यस्यसत्यमितीति** । तद्विवृणोति ॥ **प्राणावाइति** । प्राणंतीतिप्राणाःमूर्तामूर्तात्मकास्सत्यमुच्यंते । तेषामेषहरिः सत्यंसत्यत्वप्रदइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ६ ॥ **मूर्तामूर्तब्राह्मणं** ॥ अमूर्तसारोभगवानित्युक्तंतदुपपादयन्हरावतिस्नेहःकार्यइतिभावेनाख्यायिकामाह ॥

मैत्रेयीत्यादिना । याज्ञवल्क्यस्यद्वेभार्ये मैत्रेयीकात्यायनीचेति । तत्रमैत्रेयीतिसंबोध्योवाच हेत्याश्चर्ये । मैत्रेय्याःप्रियत्वसि द्ध्यर्थेवा । वचनप्रकारमेवाह । अरेमैत्रेयिअहं । अस्मात्स्थानात्गृहस्थाश्रमादुद्यास्यन्उद्गत्ययास्यन्नस्मि । प्रव्रजिष्यन्नस्मि । हंतहर्षे । तेतवानयाकात्यायन्या । अंतंनिर्णयंविभागंकरवाणीत्युवाचेतियोजना ॥४॥ ४ ॥ १ ॥ साएवमुक्तामैत्रेयीउवाच । हआश्चर्ये । कथमस्यैवंबुद्धिरिति । हेभगोःभगवन् । यत्यदा । मेमह्यं । इयंपृथिवी । वित्तेनपूर्णास्यात्तदा । तेनवित्तपूर्णपृ

मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यउद्यास्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायन्यांतंकर वाणीति ॥ १ ॥

साहोवाचमैत्रेयी यन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्कथंतेनामृतंस्यामितिनेतिहोवा चयाज्ञवल्क्योथयथैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितꣳस्याद मृतत्वस्यनाशास्तिवित्तेनेति ॥ २ ॥ साहोवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेदतदेवमेब्रूहीति ॥ ३ ॥

थिवीरूपोपायेन । अमृतामुक्तास्यां । कथंकिमित्युवाचेत्यर्थः । इतिपृष्टोयाज्ञवल्क्योनानेनमुक्ताभविष्यसीतिहोवाच । तर्हि क्वोपयोगोवित्तस्येत्यतोमुक्त्यन्यत्रेतिभावेनाह ॥ अथेति । अर्थांतरेऽथशब्दः । यथालोकेउपकरणवतांगृहारामखट्वाशय्या दिभोगसाधनवतांसुखेनजीवितंजीवनंतथातेवित्तेनजीवितमेवस्यात् । अमृतस्यमुक्तेश्चाशानास्तिवित्तेनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः

॥ ४८ ॥

॥ ४ ॥ ४ ॥२॥ साहोवाचेत्यादिव्यक्तार्थं । यदेवमुक्त्युभयत्वेनवेदभगवान् । तदेवमेमह्यंब्रूहीत्यर्थः ॥४॥४॥३॥ प्रियांस्तु
सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियाबतारेनः सतीप्रियंभाषसएह्यास्वव्याख्यास्यामिते व्याचक्षाणस्य
तुमेनिदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामाय
पतिःप्रियोभवति नवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवति
नवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंति नवाअरेवित्तस्य
कामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवति नवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभव
त्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवति नवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रि
यंभवति नवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंति नवा
अरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभवंति नवाअरेभूतानांकामा
यभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंति नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रि
यंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवति आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासित
व्योमैत्रेय्यात्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदꣳसर्वंविदितं ॥ ५ ॥
वन्नुपदेक्ष्यामिसावधानाभवेत्याह ॥ सहेति । अरेमैत्रेयित्वंसतीपतिव्रता । नःप्रियाप्रीतिविषयिणी । बतहर्षे । नःप्रियं

यथाभवतितथाभाषसे । एहिआस्वउपविश । तेतुभ्यं । मेममसकाशात्तन्निदिध्यासस्व । चित्तेसम्यग्धारयेत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ आत्मापरोक्षज्ञानमेवमुक्त्युपायइतिभावेनतत्रादरजननायात्मनोमहिमानमाह ॥ **सहोवाचेति** । अरे मैत्रेयि । पत्युःकामायकामेनव्यत्ययात् । अस्याअहंप्रियस्स्यामितीच्छयेतियावत् । पतिःस्त्रियाःप्रियोनभवति । किंतु आत्मनोहरेःकामायकामेन । पतिर्जायायाःप्रियोभवतीत्यर्थः । हरिश्चेदयमस्याःप्रियस्स्यादितीच्छति । तदासौतत्प्रियोभ वतीतिभावः । एवमेवोत्तरवाक्यानियोज्यानि । तत्रतत्रास्पष्टपदानामर्थउच्यते । जायायैजायायाः । पुत्राणांकामायका मेन । पुत्राःप्रियाः । मातापित्रादेरितियोज्यं । वित्तस्यवित्ताभिमानिनःकुबेरस्य । वित्तंप्रियंजनस्येतियोज्यं । ब्रह्मणः ब्राह्मणजात्याक्रांतविरिंचस्य । क्षत्रस्यक्षत्रजात्याक्रांतस्यवायोः । लोकानांलोकाभिमानिनां । भूतानांपंचमहाभूताभिमा निनां । सर्वस्यसर्वाभिमानिनोदेवस्यमूलप्रकृतेः । यदिच्छयापत्यादयोजायादीनांप्रियाभवंतिसआत्मामयाद्रष्टव्यः । तद्दर्श नस्यकउपायःतंब्रूहीतिपृच्छन्त्यैमैत्रेय्यैयाज्ञवल्क्यआहेतिमध्येयोज्यं । किमाहेत्यतआह ॥ **आत्मावाअरइति** । अरेमैत्रे यि । यआत्माद्रष्टव्यःसश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यएवेतिदर्शनेश्रवणादीनित्रीणिसाधनानीति । यद्वाएवमात्मनोम हिमोक्तौतर्हिकिंमयाकार्यमितिमैत्रेय्याजिज्ञासायामाह ॥ **आत्मावारइति** । अरेमैत्रेयि । आत्मैवद्रष्टव्यःसाक्षात्क र्तव्यइतिविधिः । केनोपायेनेतितदीयहृद्गतप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ **आत्मावारइति** । आत्माद्रष्टव्यइतियदुक्तंमया तत्रश्रवणा दीनित्रीणिसाधनानीतिआत्मावाअरेद्रष्टव्यइतिवाक्यंविधिपरतयाऽनुवादपरतयाचयोज्यं । तथासतिमध्येशेषोनापेक्षितः ।

तदाहसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासेति । ब्रह्मापरोक्षज्ञानायश्रवणमनननिदिध्यासनरूपाजिज्ञासाकर्तव्येतितदर्थोक्तेः । श्रवणमौपदे शिकवाक्यार्थज्ञानं । मननंतुश्रुतेर्थेऽयुक्त्यनुसंधानं । निरंतरचिंतनंनिदिध्यासनं । दर्शनेध्यानमेवसाक्षात्साधनं । श्रवण मननेतुध्यानप्रतिबंधकाज्ञानसंशयविपर्ययनिरासद्वारातदंगे । तदाहसूत्रे । तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधः फलमिति । आत्मज्ञानार्थंतच्छ्रवणादिकमिवकर्मदेवतादिज्ञानार्थमपि तच्छ्रवणादिकंकार्यंकिमित्यतआह ॥ **आत्मनोवाइ**

ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद क्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेद लोकास्तंपरादुर्योन्य त्रात्मनोलोकान्वेद देवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेद भूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानि वेद सर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमानिभूतानीदꣳसर्वंयद यमात्मा ॥ ६ ॥

ति । आत्मनोदर्शनेनश्रवणेनमननेन विज्ञानेननिदिध्यासनेनेदंसर्वंकर्मदेवतादिकंजगद्विदितंविदितवत् ज्ञातफलंभवति । प्रधानविष्णुज्ञाने अप्रधानज्ञानफलमपितेनभवतीत्यतोनतच्छ्रवणादिकार्यमितिभावः ॥४॥४॥५॥ कुतोहरेःप्राधान्यमित्यतो जगदाश्रयत्वादितिभावेनान्यथाज्ञानिनोनर्थमाह ॥ **ब्रह्मेत्यादिना** । यः जीवः । ब्रह्म प्रागुक्तब्रह्मशब्दार्थं । आत्मनो हरेरन्यत्रान्याधीनत्वेनभगवदधीनत्वेनचनवेदेत्यपिगृह्यते । तमेवंवेदितारं । ब्रह्म प्रागुक्तंब्रह्मकर्तृ । परादात् परतोलोका लोकस्यांधेतमसिस्थापयेदित्यर्थः । एवमग्रेपिध्येयं । क्षत्रादिपदार्थःप्रागुक्तएव । ब्रह्मादेर्भगवदनाश्रितत्वान्याश्रितत्व

वेदिनोनर्थोक्तिर्यदाश्रितत्वोक्त्यर्था तदिदानींभगवदाश्रितत्वमाह ॥ **इदंब्रह्मेति ।** इदंप्रकृतंब्रह्मादिसर्वांतंयत्यत्रयदाश्रि
तत्वेनवर्ततेअयमात्माआत्माश्रितत्वेनास्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६ ॥ जगत्स्रष्टृत्वाज्जगतस्तदधीनत्वाच्चहरेःप्राधान्यमितिभा
वेन स्रष्टृत्वंसयथार्द्रैधाग्नेरित्यादिना तदधीनत्वंच सर्वासामित्यादिनाविवक्षुस्ततोनिर्गतत्वमात्रेणजगतस्तत्कारणकत्वंतदधी
नत्वंचकुतइत्यतोदृष्टांतत्रयेणतद्द्वयमुपपादयतिपर्वत्रयेण ॥ **सयथेति ।** वक्ष्यमाणदृष्टांतोयथेत्यर्थः । दुन्दुभेर्हन्यमानस्य
सतउत्पन्नान्शब्दान् बाह्यान् तदन्यमुरजकारणजन्यानन्याधीनान्वाग्रहणायग्रहीतुंनशक्नुयात् । किंतुदुंदुभेस्तदाघात

सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्याच्छब्दाच्छक्नुयात्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाश ब्दोगृहीतः ॥ ७ ॥ सयथाशंखस्यध्मायमानस्यनबाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणे नशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः ॥ ८ ॥ सयथावीणायैवाद्यमानायैनबाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणा यवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः ॥ ९ ॥

स्यवापूर्वभावितयाग्रहणेनसशब्दोगृहीतः तज्जन्यत्वेनतदधीनत्वेनवागृहीतोगृह्यते । एवंभगवन्तंतदिच्छांवापूर्वभावितया
जानंस्ततोनिर्गतंजगत्तदन्यजन्यत्वेनतदन्याधीनत्वेनवानगृह्णातीतियोज्यं । अत्रदुंदुभ्यादिशब्दास्तदभिमानिपराश्चज्ञेयाः।
यथाहन्यमानदुंदुभिशब्दस्तदभिमानिदेवतावशगस्तथेति ॥ योजनातुप्राग्वदेव । दुंदुभिस्थानीयोभगवांस्तदाघातस्थानीये
च्छेतिज्ञेयं । एवमग्रेदृष्टांतद्वययोजनाध्येया ॥ ४ ॥ ४ ॥ ७ ॥ ध्मस्यवादनस्य ॥ ४ ॥ ४ ॥ ८ ॥ वीणायैवीणायाः । वाद्यमानायै

वाद्यमानायाइत्यर्थः । व्यत्ययात् ॥४॥४॥९॥ दृष्टांतपूर्वसंक्षेपेणस्रष्टृत्वमाह॥ सयथार्द्रेति । आर्द्रैधोभिः आर्द्रकाष्ठैः युक्तो अग्निः आर्द्रैधोग्निःसएवार्द्रैधाग्निः सलोपश्छांदसः तस्मादभ्याहतात् पुंजीकृतात् पृथङ्नानाप्रकाराः धूमाःविष्फुलिंगा श्चेत्यपिग्राह्यं । विनिश्चरंति एवंवै एवमेव एतद्वक्ष्यमाणं अस्यमहतोभूतस्यसदाविद्यमानस्यहयास्यरूपस्यब्रह्मणस्सकाशान्नि श्श्वसितं निर्गतं किंतदित्यतआह ॥ यदिति । ऋगाद्याअवांतरवेदाः इतिहासोनाम पंचरात्रंभारतंचमूलरामायणंतथा ।

सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेऽस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानिनिश्वसितानि ॥ १० ॥

इतिहासइतिप्रोक्तइत्युक्त्यावक्ष्यमाणश्लोकान्यपंचरात्रादित्रयं । विद्यामूलश्रुतिः । उपनिषदःकाण्वाद्याः । श्लोकाःपंचरात्र संहिताः । सूत्राणिब्रह्मसूत्राणि । व्याख्यानानिवेदव्याख्याः । तासांविस्तरोनुव्याख्यानानीतियत् । एतत् निःश्वसितमि तिपूर्वेणान्वयः । एवंशब्दप्रपंचसृष्टिमुक्त्वाऽर्थसृष्टिमाह ॥ अस्यैवैतानीति । एतानिप्रमाणसिद्धानिमहरादीन्यस्यैवहरे स्सकाशान्निःश्वसितानि । अनायासेनसृष्टानीत्यर्थः । यद्वाइतियत्एतानिऋगादीन्यस्यैवनिःश्वसितानीत्युपसंहारः । अर्था

त्मकंजगच्चअस्यैवनिस्सृतमित्युपलक्ष्यते ॥ ४ ॥ ४ ॥ १० ॥ मुख्यतस्सर्वाश्रयोभगवानित्येतद्दृष्टांतेनाह ॥ **सयथेति** । सवक्ष्यमाणोदृष्टांतोयथेत्यर्थः । सर्वासामपांसमुद्रःवरुणःखातोवा एकायनंमुख्याश्रयः । एवमितिदार्ष्टांतिकोक्तिः । एवंस

सयथासर्वासामपाꣳसमुद्रएकायन मेवꣳसर्वेषांस्पर्शानांत्वगेकायन मेवꣳ सर्वेषाꣳरसानांजिह्वै कायन मेवꣳ सर्वेषांगंधानांनासिकैकायन मेवꣳ सर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायन मेवꣳ सर्वेषांशब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायन मेवꣳ सर्वेषाꣳसंकल्पानांमनएकायन मेवꣳ सर्वासांविद्यानाꣳहृदयमेकायन मेवꣳ सर्वेषांकर्मणाꣳहस्तावेकायन मेवꣳ सर्वेषामानंदानामुपस्थएकायन मेवꣳ सर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायन मेवꣳ सर्वेषामध्वनांपादावेकायन मेवꣳ सर्वेषांवेदानांवागेकायनमेवं ॥ ११ ॥

सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतनहास्योद्ग्रहणायैवस्यादतोयतस्त्वाददीतलवणमेवंवाअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारंविज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

र्वंजगतोभगवान्मुख्याश्रयइत्यर्थः । एवमग्रेपि । सर्वेषांसंकल्पानामित्यादिसप्तदृष्टांताअपिमुख्यतोहरेस्सर्वाश्रयत्वेयोज्याः । जगत्प्रतीतिरपीशाधीनेतिमध्येपंचभिर्दृष्टांतैराह ॥ **सर्वेषांस्पर्शानामित्यादिना** । त्वगेकायनं । मुख्यप्रतीतिसाधनं । एवंभगवान्मुख्यस्पर्शप्रतीतिहेतुरितिदार्ष्टांतिकोयोज्यः । एवमग्रेपि । अध्वनां गतिक्रियाणामित्यर्थः ॥४॥४॥ ११ ॥ नकेवलं

संसारेजीवाभगवदाश्रिताः । मुक्तावपीत्येतदृष्टांतेनाह ॥ **सयथासैंधवेति** । सयथेत्युक्तार्थः । सैंधवखिल्योघनीभूतल वणखंडः । उदकेसमुद्रोदकेप्रास्तः प्रक्षिप्तः उदकमनुसृत्यविलीयेत । उदकानुगुणतयाद्रवीभावंप्राप्यनोपलभ्यते । अस्यविलीनस्यसैंधवखिल्यस्यउद्ग्रहणायउद्धरणायउद्धृत्यग्रहीतुंशक्तःकश्चिदपिनैवस्यात् । हेतिप्रसिद्ध्यर्थः कुतस्तत्रविलीनमि तिज्ञायतइत्यतउक्तं ॥ **यतोयतइति** । यस्माद्यस्माद्देशादुदकमाददीत गृहीत्वाप्राशयेत् तत्रतत्रलवणमेव लवणरसोपेतमे वोदकंगृह्यतेतेनज्ञायतइत्यर्थः । उक्तानांसमुद्रसैंधवखिल्योदकानांमध्येकस्यस्थानेकःप्रकृतइत्यतोहरिस्समुद्रस्थानीयः समुद्र

साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवानमूमुहन्नप्रेत्यसंज्ञास्तीति सहोवाचनवाअरेअहंमोहंब्रवीमील्य लंवाअरइदंविज्ञानाय ॥ १३ ॥

जलवत्पूर्वमुक्ताः सैंधवखिल्यवन्नूतनमुक्तइत्याह ॥ **एवमिति** । अरेमैत्रेयि विज्ञानघनोजीवः एतेभ्योभूतेभ्योबादिभ्यस्स मुत्थायउत्पद्य । भूतपरिणामदेहसंबंधंप्राप्यनिलीयमानानिदेहोपादानभूतान्यन्वेवविनश्यति । देहवियोगलक्षणमुक्तत्वंप्र तिपद्यते ततश्चेदंमहद्भूतमनंतमपारंपूर्वमुक्ताश्रयंहरिंप्राप्नोति । अत्रसमुद्रजलस्थानीयाःपूर्वमुक्ताइत्यपिग्राह्यं । सैंधवखि ल्यसाम्यंनूतनमुक्तस्याह ॥ **नप्रेत्येति** । प्रेत्यमुक्त्यनंतरंस्थितस्यमुक्तस्यसंज्ञामुक्तविषयकसम्यग्ज्ञानमपरोक्षरूपममुक्ताना मस्मदादीनांनास्तीत्यरेमैत्रेयिअहंब्रवीमीतियाज्ञवल्क्यउवाच ॥ ४ ॥ ४ ॥ १२ ॥ एवमुक्तासामैत्रेयी मुक्तस्यज्ञानमेवना

स्तीत्युक्तवानितिमत्वाऽऽक्षिपतीत्याह ॥ साहोवाचमैत्रेयीति । भगवान् अत्रैवअवश्यज्ञातव्येऽर्थेमामांअमूमुहत् मोहंप्रापितवानभूत् । कथं । प्रेत्यमुक्तस्यसंज्ञाज्ञानंनास्तीति परमपुमर्थेमोक्षेज्ञानाभाववचनंकथंनमोहकं अतोयथावत्तत्स्वरूपं वाच्यमित्युवाचेत्यर्थः । एवमुक्तस्सयाज्ञवल्क्योअहंमोहंमोहकवाक्यंनब्रवीमिकिंतर्हीत्यतइदंमुक्तजातंविज्ञानाययथायोग्यं परापरवस्तुविशेषेणज्ञातुमलंशक्तमेवातोमद्वाक्यस्यामुक्ताज्ञेयत्वमेवार्थइतिभावः । व्याख्यातैषाश्रुतिरुत्क्रांतिपादीयानुव्या

यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंजिघ्रतितदितरइतरंपश्यतितदितरइतरꣳश्टणोतितदितर इतरमभिवदतितदितरइतरंमनुतेतदितरइतरंविजानाति यत्रवाअस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकं जिघ्रेत्तत्केनकंपश्येत्तत्केनकंश्टणुयात्तत्केनकमभिवदेत्तत्केनकंमन्वीततत्केनकंविजानीयाद्येनेदꣳ सर्वंविजानातितंकेनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थंमैत्रेयीब्राह्मणं॥४।४॥

ख्यानसुधयोः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १३ ॥ मुक्तावात्ममात्रावशेषेणाद्वितीयस्याभावाज्ज्ञानाभावएवमुक्तस्येतिवदतांमतेऽतिप्रसंगंव कुंव्यतिरेकव्याप्तिंतावदाह ॥ यत्रेति । यत्रयदाद्वैतं द्वयोर्भावःद्विताभेदःतस्याइदंद्वैतं भिन्नंवस्तु द्वैतमिवभिन्नमिव परतं त्रंभिन्नंवस्तुभवतीतीवशब्दःपारतंत्र्यार्थःस्वरूपकथनायोक्तोनतुव्याप्तिशरीरप्रवेशितया । ततृतदा इतरःपुमान् इतरंगंधादि कंजिघ्रतीत्यादिज्ञेयं । यत्रहीतिहिशब्दोव्याप्तेरदुष्टतांद्योतयति । यदर्थंव्याप्तिरुक्तातंप्रसंगमाह ॥ यत्रवाइति । यत्रयदि

मुक्तौअस्यज्ञानिनःसर्वंकरणादिकमात्मैवाभूत्। स्वव्यतिरेकेणकिमपिनासीत्तत्तर्हिकेनकरणेनकिंजिघ्रेदित्यादिध्येयं। गंधादि विषयभोगोनस्यादित्यर्थः। येनेश्वरेणइदंसर्वंजीवोविजानातितंहरिंकेनविजानीयात् तज्ज्ञानंचनस्यादित्यर्थः । विज्ञातारंस्वा त्मानंकेनविजानीयात् । मुक्तांतरंचकेनविजानीयात् । अतोनिर्विशेषज्ञानशून्यात्ममात्रावशेषोनमोक्षोपुमर्थत्वापत्तेरिति भावः। व्याख्यातैषापिश्रुतिस्तत्वनिर्णयानुव्याख्यानादौ ॥४॥४॥१४॥७ ॥ **चतुर्थंमैत्रेयीब्राह्मणं** ॥७॥ स्वहृदिस्थविष्णूपा सनमेवमुक्तिहेतुर्नबहिष्ठोपासनमित्याद्येनब्राह्मणेनोक्तं । तच्चजितेंद्रियस्यैवभवतीतींद्रियजयहेतूपास्त्यर्थविद्याद्वितीयेनोक्ता

इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वस्यैपृथिव्यैसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयोऽमृत मयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मꣳशारीरस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्र ह्मेदꣳसर्वं ॥ १ ॥

मूर्तामूर्तमूर्तसारविलक्षणतयाभगवज्ज्ञानिनोविद्याःफलदाइतिभावेनतृतीयब्राह्मणेनतच्चतुष्टयोक्तिपूर्वंतत्त्रितयवैलक्षण्यंहरेरु क्त्वाचतुर्थेऽमूर्तसारत्वमुपपादयंस्तत्रहरावतिस्नेहःकार्यइत्याद्युक्तं। अत्रतुआद्यब्राह्मणेअंतःस्थोपास्तेर्बहिष्ठभगवदुपास्तितोमु क्तिहेतुत्वोक्त्यांतःस्थबहिष्ठयोरूपयोःप्रतीतभेदंनिवारयन्तयोरैक्यविषयांविद्यामाह॥ **इयमित्यादिना**। इयंपृथिवीतदभि मानिनीसर्वेषांभूतानांमधु । मधुवत्सुखदा अस्यैपृथिव्यै अस्याःपृथिव्याःसर्वाणिभूतानिमधु । शुश्रूषयासुखदानि यश्चा

यमस्यांपृथिव्यांपृथिव्यभिमानिन्यांतेजोमयोऽनंततेजाः । अमृतमयोनित्यः पुरुषोस्तियश्चाध्यात्मंशारीरःशरीरमानिस्थः अयमेवसःपृथिव्यभिमानिस्थः एवकारेणनमात्रयापिविशेषोस्तीत्युच्यतेतयोर्मूलरूपेणचाभेदमाह ॥ योयमात्मेति । यआत्मासर्वगतोहरिःमूलरूपीसोप्ययमेव पृथिवीशारीरस्थहयशीर्षाख्यएकएवेत्यर्थः । केचित्तुअयमेवपृथिवीशारीरयोस्स्थितः

इमाआपःसर्वेषांभूतानांमध्वासामपा꣡ꣳसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमास्वप्सुतेजोमयोमृतमयःपु
रुषोयश्चायमध्यात्म꣡ꣳरैतसस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥ २ ॥
अयमग्निःसर्वेषांभूतानांमध्वस्याग्नेःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नग्नौतेजोमयोऽमृतमयःपुरु
षोयश्चायमध्यात्मंवाङ्मयस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥ ३ ॥
अयंवायुःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यवायोःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्वायौतेजोमयोमृतमयः
पुरुषोयश्चायमध्यात्मंप्राणस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥ ४ ॥

सःसकःयोयमात्माहयशीर्षाख्यःसएवेतियोजयंति । आत्मस्वरूपमाह ॥ इदममृतमिति । अमृतंनित्यं ब्रह्मगुणपूर्णंसर्वमनूनं सर्वगमित्यर्थः । एवमग्रेपियोजनाध्येया॥४॥५॥१॥ आपःअबभिमानिनी रैतसोरेतोमानिस्थोरैतसनामाहयास्यः ॥४॥५॥२॥ अयमग्निः अग्न्यभिमानीवाङ्मयोवागभिमानिस्थः ॥४॥५॥३॥ वायुःप्रवहः । प्राणःत्वगिंद्रियमानिप्राणवायुस्थः ॥ ५३ ॥

॥४॥५॥४॥आदित्यश्चेतनश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानिगतः ॥४॥५॥५॥दिशःदिङ्मानिन्यःश्रौत्रःश्रोत्रमानिगतःप्रातिश्रुत्कःप्रतिशृणोती

अयमादित्यःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यादित्यस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नादित्येतेजोमयोमृत
मयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंचाक्षुषस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं॥५
इमादिशःसर्वेषांभूतानांमध्वासांदिशा꣡ꣳसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमासुदिक्षुतेजोमयोऽमृत
मयःपुरुषोयश्चायमध्यात्म꣡ꣳश्रोत्रःप्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृत
मिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥ ६ ॥ अयंचंद्रःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यचंद्रस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्
चंद्रेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानसस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेद
ममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥ ७ ॥ इयंविद्युत्सर्वेषांभूतानांमध्वस्यैविद्युतःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चा
यमस्यांविद्युतितेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंतैजसस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयो
यमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद꣡ꣳसर्वं ॥८॥

तिप्रातिश्रुत्कनामा॥४॥५॥६॥ चंद्रश्चेतनःमानसोमनोभिमानिस्थः॥४॥५॥७॥ विद्युत्विद्युन्मानीतैजसः देहगततेजोभिमानि

स्थः॥४।५।८॥स्तनयित्नुःस्तनयित्नुमानीमुख्यवायुःशाब्दःदेहस्थशब्दमानिमुख्यवायुरूपेस्थितःसौवरःस्वरस्थवायुरूपविशे

अयंस्तनयित्नुःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यस्तनयित्नोःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिंस्तनयित्नौते
जोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंशाब्दः सौवरस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मे
दममृतमिदंब्रह्मेद॑ꣳसर्वं ॥ ९ ॥ अयमाकाशःसर्वेषांभूतानांमध्वस्याकाशस्यसर्वाणिभूतानिम
धुयश्चायमस्मिन्नाकाशेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मꣳहृद्याकाशस्तेजोमयोमृतमयः
पुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥ १० ॥ अयंधर्मःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यधर्मस्य
सर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्धर्मेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंधर्मस्तेजोमयोमृत
मयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥ ११ ॥ इदꣳसत्यंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यस
त्यस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्त्सत्येतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंसात्यस्तेजो
मयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं ॥ १२ ॥

षगतः॥४॥५॥९॥ आकाशआकाशमानी हृद्याकाशःहृदयाकाशमानिस्थः॥४॥५॥१०॥धर्मःधर्ममानीयमः। धार्मःधर्माभिमानि
यमगतः ॥४॥५॥११॥ सत्यं। सत्यमितिसत्याभिमानिवायोरूपांतरं। सात्यःसत्यमानिवायुरूपस्थः॥४॥५॥१२॥ मानुषंमनु

ष्याभिमानीस्वायंभुवमनुःमानुषः स्वायंभुवमनुस्थः ॥४॥५॥१३॥ आत्माविरिंचःअध्यात्ममात्माजीवगतः ॥४॥५॥१४॥ जीव गतात्मनोहरेर्महिमानमाह॥सवाइति।सर्वेषांभूतानांजीवानां। सर्वेषामात्मशब्दितविरिंचानांचेत्यपिग्राह्यं। अधिपतिः आधि

इदंमानुषंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यमानुषस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्मानुषेतेजोमयोमृत मयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानुषस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १३ ॥ अयमात्मासर्वेषांभूतानांमध्वस्यात्मनःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्ममात्मातेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदमम्ृ तमिदंब्रह्मेद ँ सर्वं ॥ १४ ॥ सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिस्सर्वेषांभूताना ँ राजातद्य थारथनाभौचरथनेमौचाराः सर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वेएतआत्मा नःसमर्पिताः ॥ १५ ॥

क्येनपालनात्अधिपतिः राजास्वामी कथमित्यतोदृष्टांतेनैतद्व्यनक्ति॥ तद्यथेति । तद्वक्ष्यमाणंनिदर्शनंयथा । चशब्दावन्यो न्यसमुच्चये । हरिरधिदैवमध्यात्मंरूपद्वयेनजगद्धत्तइत्युक्तार्थोपपादनायरथनाभौचरथनेमौचेतिदृष्टांतद्वयोक्तिः । नाभिरं

तर्वस्तु। नेमिर्बाह्यवस्त्वितिज्ञेयं । आत्मानोविरिंचाः ॥४॥५॥१५॥ इयंमधुविद्याऽतिभद्रापूर्वैरनुष्ठितत्वादुपदिष्टत्वाच्चेत्याह॥ इदमिति । तदिदंमधु । मधुविद्यां दध्यङ्नामामुनिराथर्वणोथर्वगोत्रजोश्विभ्यामुवाच वै प्रसिद्धमेतत् । प्रसिद्धत्वमेवाह ॥ तदित्यादिना। पश्यन्ज्ञानीऋषिःमंत्रद्रष्टा तदेतत् दध्यङ्ङश्विभ्यामुवाचेत्येतत्। उवाचेत्यर्थः । कथमित्यतस्तद्वाक्यं पठति ॥ तद्वामिति । हेनरानरौ । अश्विनौ वां युवयोः यदुग्रंदंसः दधीचेःपूर्वशिरच्छेदनाश्वशिरःसंधानादिरूपमुग्रंकर्म

इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् तद्वांनरासनयेदꣳसउग्रमा
विष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिं दध्यङ्हयन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥
इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विनादधीचे
ऽश्व्यꣳशिरःप्रत्यैरयतꣳसवांमधुप्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रंयद्दस्रावपिकक्ष्यंवामिति ॥ १७ ॥

यच्चदध्यङ्ङाथर्वणोश्वस्यशीर्ष्णाईं शीर्ष्णयेव वांयुवाभ्यां मधु मधुविद्यां प्रोवाचेति तदुभयं सनयेमोक्षादिपुमर्थलाभाय आविष्कृणोमि । कथं तन्यतुःस्तनयित्नुःवृष्टिंनवृष्टिमिव ॥ ४ ॥ ५ ॥ १६ ॥ अत्रैवार्थेमंत्रांतरंवक्तुमाह ॥ इदमिति । किमवोचदित्यतोमंत्रंपठति ॥ आथर्वणायेति । हेदस्रौ शत्रुभेदकौअश्विनौ युवांआथर्वणायदधीचे अश्व्यं अश्वसंबंधिशिरः प्रत्यैरयतं संधितवंतौस्थः । सःसंधिताश्वशिरादध्यङ् ऋतायन्युवयोर्मधुविद्यांवक्ष्यामीतिप्राक्प्रतिज्ञातंसत्यंकुर्वन्वांयु ॥ ५५ ॥

वाभ्यां मधु मधुविद्यां यत्त्वाष्ट्रं । त्वष्टुःपुत्रेणविश्वरूपेणइंद्रायोक्तं कक्ष्यं नारायणकवचं तदपिप्रवोचत् प्रावोचत्। अऽभावश्छांदसः । इंद्रोहिदधीचिंप्रतीमांविद्यांपरस्मैब्रूयाश्चेत्तवशिरःछेत्स्यामीत्युक्तवान् । अश्विभ्यांचदधीचिंप्रतीमांविद्यामावाभ्यांब्रूहीत्युक्तेदधीचिरिंद्रोक्तमुक्त्वातूष्णीमासीत् तदाश्विनौतर्हित्वांरक्षिष्यावइत्युक्त्वातस्यशिरःछित्वाऽन्यत्रप्रस्थाप्याश्वशिरःसमादायदधीचेःसंधित्वाऽश्वशिरसैवतेनविद्यायांप्रोक्तायामिंद्रेणचतदश्वशिरसिछिन्नेपुनर्यथापूर्वंतदीयमेवशिरःसंधितवंतावितिकथाज्ञेया ॥४ ॥५॥१७॥ यश्चायमध्यात्मंशारीरइतिसर्वशरीरेषुहरिस्तिष्ठतीत्युक्तेऽर्थेमंत्रंवक्तुमाह ॥ इदमिति । प

इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रेद्विपदःपुरश्चक्रेचतुष्प
दःपुरस्सपक्षीभूत्वापुरःपुरुषआविशदितिसवाअयंपुरुषःसर्वासुपूर्षुपुरिशयोनैनेनकिंचनानावृ
तंनैनेनकिंचनासंवृतं ॥ १८ ॥

श्यन्नृषिः तदेतद्भगवतस्सर्वशरीरस्थत्वमुवाच। तंमंत्रमाह॥ पुरइति । सपुरुषःद्विपदःपुरः शरीराणि । चक्रे । चतुष्पदःपुरः। शरीराणिचक्रे । ततःपक्षीभूत्वाद्विपदःपुरःचतुष्पदश्चपुरःआविशत् । पुरुषोजीवइतिभ्रमनिरासायपुरुषपदंनिर्वक्ति । सवाअयमिति । सवाअयंहरिःपुरुषइत्युच्यते । कुतः । यतस्सर्वासुपूर्षु देहेषु । पुरिहृदिशयः । नकेवलंपुरिस्थितिमात्रं किंतुअंतर्बहिश्चास्तीत्युच्यते ॥ नैनेनेति । एनेन अनेनात्मनाकिंचनवस्तु। अनावृतमंतरव्याप्तंन। किंतुव्याप्तमेव। असंवृतंअनाच्छा

दितंन । आच्छादितमेव । बहिर्व्याप्तमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५॥ १८ ॥ अध्यात्ममात्मेतिहरेस्सर्वजीवस्थत्वमुक्तंतत्‌दधीचाऽश्विभ्यामुक्तंचेत्याह ॥ इदमिति । तदिदंसर्वजीवस्थत्वं । तत्रमंत्रमाह ॥ रूपमिति । जीवोहरेरूपंरूपंप्रति प्रतिरूपः प्रतिबिंबोबभूव । तत्‌बिंबरूपंअस्यजीवस्य । प्रतिचक्षणाय । साक्षात्कारायभवति । नन्वेकस्यकथंबहुजीवेषुबिंबतयास्थितिरित्यत आह ॥ इंद्रइति । इंद्रःपरमेश्वरः । मायाभिः स्वसामर्थ्यैः । पुरुरूपःअनंतजीवबिंबरूपः । ईयते ज्ञायते । अस्येंद्रस्यह

इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् । रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्य यंवैहरयोयंवैदशच सहस्राणिबहूनिचानंतानिच तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १९ ॥ मधुब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ५ ॥

रयोहरिनामकानिरूपाणि दशशतानि । युक्ताःसंयुक्ताः । व्यूहशःसंतीति । हिप्रसिद्धं । इंद्ररथस्थाश्वप्रतीतिंनिवारयितुमाह ॥ अयंवाइति । हरयोहरिनामकानि । दशमत्स्यादीनि । चशब्दान्नारायणादीनिशतानि अयमिंद्रःसहस्राणिविश्वादीनि । अयंबहूनिपरादीनि । अयमनंतानिअजितादीनि । तस्यहरेर्महिमांतरमाह ॥ तदेतदिति । यआत्मा । यदात्मा । सर्वगतंब्रह्म तदेतद्ब्रह्म गुणपूर्णं । अपूर्वं स्वस्मादन्यत् पूर्वंनेत्यपूर्वमनादीत्यर्थः । अनपरमनंतं । अनंतरंसर्वस्यापिस्वयमे

वांतरं । अबाह्यंस्वस्मादन्यद्वाह्यंनेत्यबाह्यं । सर्वस्मादपिस्वयमेवबाह्यइत्यर्थः । अयमात्मासर्वमनुभवतीतिसर्वानुभूः । इत्य नुशासनमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ १९ ॥ पंचमंमधुब्राह्मणं ॥ ५ ॥ अध्यायद्वयोक्ताविद्याःप्रवर्तकऋषिज्ञानपूर्वमनुष्ठिताःफल

अथवꣳशःपौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःपौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःकौशिका त्कौशिकःकौंडिन्यात्कौंडिन्यःशांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यःशांडिल्याचानभिम्लाताचानभिम्लातआनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमःसैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳसैतवप्राचीनयोग्यौपाराशर्यात्पाराशर्योभारद्वाजा द्भारद्वाजोभारद्वाजाच्चगौतमाच्चगौतमोभारद्वाजाद्भारद्वाजःपाराशर्यात्पाराशर्योबैजवापाय नाद्बैजवापायनःकौशिकायनेःकौशिकायनिः ॥ २ ॥

दाभवंतीत्यतःप्रवर्तकऋषीनाह ॥ अथवंशइत्यादिना । गुरुशिष्यपरंपरारूपोवंशोनिरूप्यतइत्यर्थः । अत्रप्रथमांतैरुप देश्यानांपंचम्यंतैरुपदेष्टॄणांनिर्देशोज्ञेयः । पाराशर्यात् विप्रभार्यायां पराशराज्जातात्वेदव्यासभिन्नात्कस्माच्चिदित्यर्थः । पाराशर्योजातूकर्ण्यादित्यत्राप्येवंध्येयं । परमेष्ठीब्रह्मा । ब्रह्मणोहयग्रीवात्ब्रह्मस्वयंभुस्वतंत्रं । ब्रह्मणेनमइतिवेदपुरुषवाक्यं

घृतकौशिकाद्धृतकौशिकःपाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जू
जातूकर्ण्यःआसुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपंचधनेरौपंचधनिरासुरेरासुरिर्भा
रद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यःशांडिल्याच्छांडि
ल्यःकैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यःकाप्यःकुमारहारितात्कुमारहारितोगालवाद्गालवोविदर्भीकौं
डिन्याद्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपादोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवःपथःसौभरात्पंथाःसौभरोऽयास्या
दांगिरसादयास्यआंगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽ
श्विभ्यामश्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वꣳसनान्मृ
त्युःप्राध्वꣳसनःप्रध्वंसनात्प्रध्वंसनएकऋषेरेकऋषिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोस्स
नारुःसनातनात्सनातनःसनकात्सनकःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ३ ॥
वंशब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ६ ॥ चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५७ ॥

॥ ७ ॥ इतिषष्ठंवंशब्राह्मणं ॥ इतिश्रीकाण्वोपनिषदर्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ६ ॥

भगवानेवसर्वोत्तमःसर्वगुणपूर्णःसर्वमुमुक्षूपास्योमोक्षदश्चेत्यध्यायद्वयोक्तमृषिभिर्मीमांसयासमर्थितमित्याहानेनाध्यायेन । तत्रादौ मीमांसाप्रकारमेवाख्यायिकयाह ॥ जनकोहवैदेहइति । विदेहगोत्रजोवैदेहः । जनकोनामतः बहुदक्षिणेनेतिबहुव्रीहिः । ईजेअयजत् । ह प्रसिद्धंतत्रतस्मिन्यज्ञे कुरुपांचालानां । कुरूणांपांचालानांदेशानांसकाशात् । ब्राह्म

जनकोहवैदेहोबहुदक्षिणेनयज्ञेनेजे तत्रहकुरुपांचालानांब्राह्मणाअभिसमेताबभूवु स्तस्यहजन
कस्यवैदेहस्यविजिज्ञासाबभूव कःस्विदेषांब्राह्मणानांअनूचानतमइति सहगवांसहस्रमवरुरोध
दशदशपादाःएकैकस्याःशृंगयोराबद्धाबभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवोब्रह्मिष्ठः
सएतागाउदजतामितितेहब्राह्मणानदधृषुर थहयाज्ञवल्क्यःस्वमेवब्रह्मचारिणमुवाचैताःसो
म्योदज (सो) सामश्रवा३इतिताहोदाचकारतेहब्राह्मणाश्चुक्रुधुःकथंनोब्रह्मिष्ठोब्रवीतीत्यथहज
नकस्यवैदेहस्यहोताआश्वलोबभूवसहैनंपप्रच्छत्वंनुखलुनोयाज्ञवल्क्यब्रह्मिष्ठोसी३इतिसहोवा
चनमोवयंब्रह्मिष्ठायकुर्मोगोकामाएववयꣳस्मइतितꣳहततएवप्रष्टुंदध्रेहोताश्वलः ॥ २ ॥

णाअभिसमेताः । मिलिताबभूवुः । विजिज्ञासा । विशेषेणज्ञातुमिच्छा । किमितियेषांब्राह्मणानांमध्ये । अनूचानतमोऽतिशयेनब्रह्मज्ञानी कस्स्वित्कोवाइतिविजिज्ञासाबभूवेत्यर्थः । सहजनकोगवांसहस्रमवरुरोध । यज्ञवाटसमीपेमिलितंचकार ।

तासामेकैकस्यागोव्यक्तेःशृंगयोःदशदशपादाः । पलस्यचतुर्थोभागःपादइत्याहुः । सुवर्णस्यदशदशपादाःप्रतिशृंगंदशपादा आबद्धाबभूवुः ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ हेब्राह्मणाःभगवन्तःपूज्याइतिसंबोध्य । वोयुष्माकंमध्येयोब्रह्मिष्ठःसएतागाःउदजतां । गृह्णात्विवितितानुवाचहेतियोजना । नदधृषुः आत्मनोब्रह्मिष्ठत्वबुद्ध्यागोग्रहणेधैर्यवंतोनाभूवन् । अथानंतरंयाज्ञवल्क्योह किलस्वंस्वकीयमेवब्रह्मचारिणमुवाच । हेसोम्य सोमपानार्ह । (सा)सोमश्रवनामन् एतागाः उदज । आहर । मद्गृहंप्रति नयेत्युवाचेत्यर्थः । सोमश्रवाइत्यामंत्रणेप्लुतिः । तागाःउदाचकार । आचार्यगृहंप्रतिनीतवान् । आह्वयामासेतिवा । नोऽ

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वंमृत्युनाप्तꣳसर्वंमृत्युनाभिपन्नंकेनयजमानोमृत्योराप्तिमतिमु च्यतइति होत्रर्त्विजाग्निनावाचावाग्वैयज्ञस्यहोता तद्येयंवाक्सोयमग्निःसहोतासमुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥

स्माकंमध्येअयंब्रह्मिष्ठइतिकथंब्रवीतीत्येवतेचुक्रुधुः । अथतेषामेवंक्रोधानंतरंजनकस्याश्वलोनामहोताबभूवह । सहैनंयाज्ञ वल्क्यंपप्रच्छ । नोस्माकंमध्येत्वंनुखलुब्रह्मिष्ठोसी३इतिपप्रच्छेत्यन्वयः । असीइतिप्लुतिःकाकुस्वरेणाक्षेपार्था । सयाज्ञवल्क्य उवाचकिमिति । तदाह ॥ **नमइत्यादि** । नवयंब्रह्मिष्ठाःकिंतुब्रह्मिष्ठायनमस्कुर्मइति । तर्हिकथंब्रह्मिष्ठपणभूतागाउदजध्व मित्यतोगोकामाइति । गोकामाएववयंस्मोअतोगोग्रहणंकृतवंतइत्यर्थः । एतेनज्ञानिनोब्रह्मिष्ठेषुप्रावण्येनभाव्यमितिसूचितं । तंयाज्ञवल्क्यंततएवधार्ष्ट्याभावादेवअहंब्रह्मिष्ठोभवाम्येवेत्यवचनेनधार्ष्ट्याभावंज्ञात्वाप्रश्नंकर्तुमनोदध्रइत्यर्थः ॥ ५ ॥ १॥२॥ ॥ ५८ ॥

याज्ञवल्क्येतिसंबोध्योवाचहोताऽऽश्वलइत्यनुषंगः । यदिदंसर्वंप्राणिजातंमृत्युनाप्तं । मृत्युनाभिपन्नंग्रस्तंचकेनपुंसायजमानोमृत्योराप्तिमतिमुच्यतइत्युवाचेत्यन्वयः । इतिपृष्टोयाज्ञवल्क्यआह ॥ होत्रेति । होत्रर्त्विजा । अग्निनावाचा होत्रर्त्विगादिनामकेन होत्रर्त्विगग्निवाक्स्थितेनवासुदेवरूपेणहरिणोपासितेन यजमानोमृत्योरतिमुच्यतइत्युवाचयाज्ञवल्क्यइति योज्यं । होतरिवाचिचस्थितरूपयोरन्योन्यंभेदःकिमित्यतोनेत्याह ॥ वाग्वाइति । वाङ्नामावागंतस्स्थोवासुदेवरूपोहरिरेवयज्ञस्यहोता होतृनामा होतृसंस्थो वैप्रसिद्धः । वागंतस्स्थस्याग्निस्थस्यचरूपस्याभेदमाह ॥ तद्येयमिति । साप्रसिद्धा

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳसर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नंकेनयजमानोहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतइत्यध्वर्युणार्त्विजाचक्षुषाऽऽदित्येनचक्षुर्वैयज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदंचक्षुः सोसावादित्यःसोध्वर्युःसमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

चासौयाच तद्येयंवाक्वाङ्नामा । वागंतस्स्थोहरिःसोयमग्निःअग्निनामाग्निस्थः । तस्यहोतृस्थेनाभेदमाह ॥ सहोतेति । सोऽग्निस्थोग्निनामकोहरिःहोता । होतृसंस्थोहोतृनामकः वागादिस्थस्यकथंमोचकतेत्यतआह ॥ सइति । सवागादिस्थःमुक्तिःमुक्तिदः । नकेवलंमुक्तिदत्वमात्रं साऽतिमुक्तिः । अतिशयितमुक्तिदश्चविधेयापेक्षयासेतिनिर्देशः । मनुष्येभ्योदेवानामधिकसुखदोपीत्यर्थः । एवमग्रेतनखंडत्रययोजनाध्येया ॥ ५ ॥ १ ॥ ३ ॥ अहोरात्राभ्यां । तत्कृतविकाराभ्यामित्यर्थः ।

अध्वर्युणाऋत्विजा। चक्षुषादित्येनेत्यस्याध्वर्य्वादिगतेनतन्नामकेनसंकर्षणाख्यरूपेणोपासितेनेत्यर्थः ॥५॥१॥४॥ पूर्वपक्षेति। पूर्वपक्षापरपक्षकृतविकाराभ्यामित्यर्थः । उद्गात्राऋत्विजा । वायुनाप्राणेनेत्यस्योद्गात्रादिस्थेनप्रद्युम्नाख्यरूपेणोपासितेनेत्यर्थः ॥५॥१॥५॥ यदिति। यद्यस्मादिदमंतरिक्षं आकाशमनारंभणमनालंबनमिवभासते अथतस्मात् केनाक्रमेणकर्मणासाध

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिद ँसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्त ँसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केनयजमानःपूर्वपक्षापरपक्षयोरासिमतिमुच्यतइत्युद्गात्रर्त्विजावायुनाप्राणेनप्राणोवैयज्ञस्योद्गातातद्योयंप्राणःसवायुःसउद्गातासमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदमंतरिक्षमनारंभणमिवकेनाक्रमेणयजमानःस्वर्गंलोकमाक्रमतइतिब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेणमनोवैयज्ञस्यब्रह्मातद्यदिदंमनःसोसौचंद्रःसब्रह्मासमुक्तिःसातिमुक्तिरित्यातिमोक्षाअथसंपदः ॥ ६ ॥

नेनयजमानःस्वर्गंलोकंमोक्षमाक्रमते प्राप्नोति ब्रह्मणाऋत्विजामनसाचंद्रेणेत्यस्यब्रह्मर्त्विगाद्यन्तर्गतेनअनिरुद्धाख्यरूपेणोपासितेनेत्यर्थः। निगमयति॥ इत्यतिमोक्षाइति । अतिशयितमोक्षहेतूपास्तयइत्युक्त्वाइत्यर्थः। अथमोक्षहेतूपास्त्युक्त्यनंतरं देवपदप्राप्त्यादिरूपसंपत्साधनभूतोपास्तयोनिरूप्यन्तइत्यर्थः । संपद्धेतुत्वादुपास्तयःसंपच्छब्देनोक्ताः ॥ ५ ॥ १ ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येतिसंबोध्योवाचकिलहोताश्वलः । किमिति । कतिभिःकियतीभिःऋग्भिः अयंहोता अद्य अस्मिन्यज्ञेशंसना
ख्यंकर्मकरिष्यतीति । उत्तरमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ तिसृभिरिति । पुनःपृच्छत्याश्वलः ॥ कतमास्तास्तिस्रइति । उत्तर
माह ॥ पुरोनुवाक्येत्यादि । यजनात्पूर्वंजप्यापुरोनुवाक्या यजनावसानेजप्यायाज्या । होमानंतरंजप्याशस्येतिटीको

याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञेकरिष्यतीतितिसृभिरितिकतमास्ता
स्तिस्रइतिपुरोनुवाक्याचयाज्याचशस्यैवतृतीयाकिंताभिर्जयतीतियत्किंचेदंप्राणभृदिति ॥ ७ ॥
याज्ञवल्क्येतिहोवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञआहुतीर्होष्यतीति तिस्रइति कतमास्तास्ति
स्रइति याहुताउज्ज्वलंतियाहुताअतिनेदंतेयाहुताअधिशेरतेकिंताभिर्जयतीति याहुताउज्ज्वलं
तिदेवलोकमेवताभिर्जयतिदीप्यतइवहिदेवलोको याहुताअतिनेदंतेपितृलोकमेवताभिर्जयत्य
तीवहिपितृलोको याहुताअधिशेरतेमनुष्यलोकमेवताभिर्जयत्यधइवहिमनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

क्तिः । पुरस्ताल्लक्ष्यापुरोनुवाक्या । उपरिष्टाल्लक्ष्यायाज्येतियाज्ञिकाः । एतासांफलंपृच्छति ॥ किंताभिरिति । जयतिप्रा
प्नोतीतिपप्रच्छेत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ यत्किंचिदिति । ताभिरित्यनुषज्यते । वासुदेवाख्यविष्णवधिष्ठानभूताभिःतत्रस्थि
तवासुदेवाख्यरूपेणस्मृतेनेतियावत् । यत्किंचेदंप्राणभृत् प्राणिजातं तज्जयति । प्राणभृतामीशोभवतीत्यर्थः ॥५॥१॥७॥ या

ज्ञवल्क्येत्यादिप्राग्वत् । याहुताःअग्नौप्रक्षिप्ताःसमिदादयःउज्ज्वलंति याहुताआहुतयश्चरुप्रभृतयोअतिनेदन्ते । अतीवशब्दंकुर्वन्ति । याआहुतयःपयस्सोमरसादयः । अधिअधोगत्वाशेरतेभूमावासते । फलंपृच्छति ॥ किमिति । ताभिःसंकर्षणाख्यरूपेणअधिष्ठिताभिः । तिसृभिराहुतिभिः । तद्गतसंकर्षणाख्यरूपेणेतियावत् किंजयतीतिपृष्टउत्तरमाह ॥ याइति । याआहुतयोहूयमानहविःपदार्थाः उज्ज्वलन्ति । ताभिःतन्निष्ठसंकर्षणरूपेणस्मृतेनदेवलोकमेवजयति । देवलोकाधिपत्यंलभते । कथमित्यतउज्ज्वलनत्वसाम्यादित्याह ॥ दीप्यतइवहीति । एवमग्रेपिध्येयं । पितृलोकःअतीवअत्यंतं

याज्ञवल्क्येतिहोवाच कतिभिरयमद्यब्रह्मायज्ञंदक्षिणतोदेवताभिर्गोपायतीत्येकयेतिकतमासैकेतिमनएवेत्यनंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति ॥ ९ ॥

नेदतेनादवानिव । अधइवहि । नरकाद्यधोगतिसाम्यनिरासायेवशब्दः । देवलोकपितृलोकापेक्षयाधस्तनइत्यर्थः ॥ ५॥१॥८॥ यज्ञंदक्षिणतो । दक्षिणभागेस्थितोब्रह्मा । अद्ययज्ञंकतिभिर्देवताभिःगोपायतीत्युवाचाश्वलइत्यर्थः । शिष्टंप्राग्वत् ॥ मनएवेति । मनोभिमानीचतुर्मुखएवेत्यर्थः । तंस्तौति ॥ अनंतंवाइति । तदानंत्यमुपपादयति ॥ अनंताइति । यदधिष्ठिताविश्वेदेवाअप्यनंताःकिमुमनोनंतमितिनिश्चयेनविमोक्ष्यत्वाद्वा अनंताख्यविष्णूपासकत्वाद्वा अनंताविश्वेदेवाइत्यर्थः । एवंज्ञानिनःफलमाह ॥ अनंतमिति । तेनमनोभिमानिचतुर्मुखस्थेनतदधिष्ठानदेवेषुविद्यमानेनचप्रद्युम्ना

॥ ६० ॥

ख्यरूपेणोपासितेनतदुपासनयेतियावत्। अनंतंअनंताख्यविष्णुलोकंजयतिप्राप्नोति ॥५॥१॥९॥ स्तोत्रियाःसामारूढाऋचःता ऋचः। अध्यात्मंयाःयदभिमन्यमानाःतादेवताःकतमाइत्यर्थः ॥ किंताभिरिति । प्राणापानव्यानरूपदेवताभिः पुरोनु वाक्याद्यधिष्ठात्रीभिरित्यर्थः। पुरोनुवाक्यया पुरोनुवाक्यामानिप्राणगतेन । याज्यया याज्यामान्यपानस्थेन । शस्यया शस्यामानिव्यानस्थेनानिरुद्धेनोपासितेनेत्यर्थः। ततः स्वकृतप्रश्नानामुत्तरस्योक्तत्वादेवउपरराम। तूष्णींबभूव ॥ ५ ॥१ ॥

याज्ञवल्क्येतिहोवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञेस्तोत्रियास्तोष्यतीतितिस्रइतिकतमास्तास्ति स्रइतिपुरोनुवाक्याचयाज्याचशस्यैवतृतीयाकतमास्तायाअध्यात्ममितिप्राणएवपुरोनुवाक्या अपानोयाज्याव्यानःशस्याकिंताभिर्जयतीतिपृथिवीलोकमेवपुरोनुवाक्ययाजयत्यंतरिक्षलो कंयाज्ययाद्युलोकꣳशस्ययाततोहहोताआश्वलउपरराम ॥ १० ॥ ॥ इत्याश्वलब्राह्मणं ॥ ५ । १ ॥

अथहैनंजारत्कारवआर्तभागःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिग्रहाःकत्यतिग्रहाइत्यष्टौग्रहा अष्टावतिग्रहाइतिएतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाःकतमेतइति ॥ १ ॥

॥ १० ॥ ७ ॥ प्रथममाश्वलब्राह्मणं ॥ ७ ॥ अथाश्वलोपरत्यनंतरंजरत्कारोरपत्यंजारत्कारवः ऋतभागस्यापत्यंआर्तभा गः। गृह्णंतिविषयानितिग्रहाःइंद्रियाणि कति। अतिग्रहाःविषयाश्चकति कियन्तइत्युवाचेत्यन्वयः उत्तरमाह ॥ अष्टा विति। संख्येयान्पृच्छति ॥ एतइति।एतेअष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाश्चोक्ताः।तेकतमेकीदृशाइत्युवाचेत्यन्वयः ॥५॥२॥१॥

उत्तरमाह ॥ प्राणोवाइति । प्राणःघ्राणेंद्रियं ग्रहः । अतिग्रहत्वप्रदर्शनपूर्वंप्राणाख्यातिग्रहंदर्शयति ॥ सइति । सप्रा णोपानेनापानाभिमन्यमानेनगंधेनातिग्राहेणगृहीतः । अनेनप्राणंगृह्णातिस्वाभिमुख्येनाहरतीतिगंधोतिग्रहइतिगंधस्यघ्रा

प्राणोवैग्रहःसोपानेनातिग्रहेणगृहीतोपानेनहिगंधान्जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वैग्रहःसनाम्नातिग्र हेणगृहीतोवाचाहिनामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वावैग्रहःसरसेनातिग्रहेणगृहीतोजिह्वयाहि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वैग्रहःसरूपेणातिग्रहेणगृहीतश्चक्षुषाहिरूपाणिपश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रंवैग्रहःसशब्देनातिग्रहेणगृहीतःश्रोत्रेणहिशब्दान्शृणोति ॥ ६ ॥ मनोवैग्रहःसकामेना तिग्रहेणगृहीतोमनसाहिकामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौवैग्रहःसकर्मणातिग्रहेणगृहीतोहस्ता भ्याꣳहिकर्मकरोति ॥ ८ ॥ त्वग्वैग्रहःसस्पर्शेनातिग्रहेणगृहीतस्त्वचाहिस्पर्शान्वेदयतइत्येते ष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

णातिग्रहत्वमुक्तंभवति । प्राणस्यग्रहत्वंदर्शयति ॥ अपानेनेति । अपानाभिमन्यमानेनघ्राणेनगंधान्जिघ्रतिजीवः हिय स्मात्तस्मात्प्राणोग्रहइत्यर्थः ॥५॥२॥२॥ वाग्वाइति।प्राग्वद्योजना।एवमग्रेपि।इत्येतेअष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाइत्येतत्पर्य तंयोजनाध्येया ॥५॥२-३-४-५-६ ॥ कामेनकाम्येन ॥ ५ ॥ २-७-८ ॥ उपसंहरति ॥ इत्येतेष्टाविति ॥ ५ ॥ २ ॥ ९ ॥

प्रष्टव्यांतरंपृच्छति ॥ याज्ञवल्क्येति । यदिदंप्रमितंसर्वंयस्यमृत्योरन्नंसमृत्युःकादेवता । सचमृत्युर्यस्यादेवतायाअन्नंसाचदेवताकेतियोजना । आद्यस्योत्तरमग्निरिति । द्वितीयस्योत्तरंसइति । अत्रैकेसोग्निरपांअबभिमानिनःसूर्यस्यान्नमितिवा अग्निपदेनचतुर्मुखोप्शब्देनविष्णुरितिवार्थइत्याहुः । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ अपपुनरिति । अपमृत्युंपुनर्मृत्युंपुनर्मृतिंचजयति अतिक्रामति । मुक्तोभवतीतियावत् । यएवंवेदेतियोज्यं ॥ ५ ॥ २ ॥ १० ॥ मनुष्योज्ञानीनिर्याणकालेकिंब्रह्मनाड्याप्राणैस्सह

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वंमृत्योरन्नंकास्वित्सादेवतायस्यामृत्युरन्नमित्यग्निर्वैमृत्युःसोपाम
न्नमपपुनर्मृत्युंजयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायंपुरुषोम्रियतउदस्मात्प्राणाःक्रामंत्याहो
३ नेति नेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योत्रैवसमवनीयंतेसउच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातोमृतःशेते ॥ ११ ॥

गच्छतिउतयावच्छरीरलयमत्रैवस्थित्वातल्लयेपश्चाद्गच्छतीतिपृच्छति ॥ याज्ञवल्क्येति । अयमात्मत्वरूपैकगुणोपासकोब्रह्मज्ञानीपुरुषोयत्रयदाम्रियतेतदाअस्माज्ज्ञानिदेहात्प्राणावागादींद्रियाभिमानिनःउत्क्रामंति ॥ आहो३नेति । मृतिकाले इंद्रियाभिमानिभिस्सहब्रह्मज्ञानीब्रह्मनाड्योत्क्रामत्युतनेतिप्रश्नार्थः । उत्तरमाह ॥ नेतिहोवाचेति । अत्रैवसमव(नी)लीयंते । यावच्छरीरनाशमत्रैवशरीरेतिष्ठंति सज्ञानीउच्छ्वयति स्थूलदेहोभवति । आध्मायति । बाह्यवायुनापूरितोभवति । आध्मातोमृतोनिश्चेष्टःशेते । एवंप्रारब्धफलभूतंदेहोच्छूनतादिकमनुभूयपश्चान्मुक्तिंगच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ २ ॥ ११ ॥

मुक्तौविशेषंपृच्छति ॥ याज्ञवल्क्येति । अयंपुरुषोब्रह्मज्ञानीयत्रयदाम्रियते मुक्तोभवति तदाएनंजीवंकिंनजहाति नत्यज तीत्युवाचेत्यन्वयः । उत्तरमाह ॥ नामेतीति । कुतइत्यतआह ॥ अनंतमिति । नाम्नोनंतत्वंकुतइत्यतस्तद्वाच्यानांदे वानामनंतत्वादित्याह ॥ अनंतावाइति । ब्रह्मरुद्रादिदेवानामनंतत्वात्तन्नामान्यप्यनंतानीत्यर्थः । एतज्ज्ञानिनःफलमाह॥

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायंपुरुषोम्रियतेकिमेनंनजहातीतिनामेत्यनंतंवैनामानंतावैविश्वेदेवा अनंतमेवसतेनलोकंजयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्ये तिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यंमनश्चंद्रंदिशःश्रोत्रंपृथिवीꣳशरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानिवनस्प तीन्केशाअप्सुलोहितंचरेतश्चनिधीयतेक्कायंतदापुरुषोभवतीत्याहरसोम्यहस्तमार्त्तभागाऽऽ वामेवैतस्यवेदिष्यावोननावेत्तत्सजनइतितौहोत्क्रम्यमंत्रयांचक्राते तौहयदूचतुःकर्महैवतदू चतुरथयत्प्रशशꣳसतुःकर्महैवतत्प्रशशꣳसतुःपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति ततो ह जारत्कारवआर्तभागउपरराम ॥ १३ ॥ ॥ इत्यार्तभागब्राह्मणं ॥ ५ ॥ २ ॥

अनंतमेवेति । यएवंवेदेतिशेषः ॥ ५ ॥ २ ॥ १२ ॥ इदानींसाधारणमृतिप्रकारंपृच्छति ॥ याज्ञवल्क्येति । यत्र यदा। वाक्वागभिमानी अग्निंअधिदैवभूतंमूलरूपमप्येति प्राप्नोति । वातं देहस्थवाय्वभिमानीप्राणःमूलरूपं । एवंचक्षुरित्यादाव

पिध्येयं । अत्राध्यात्मगतवागादिदेवानामधिदैवप्राप्तिर्भागशएवभागशस्तुजीवेनेतिज्ञेयं । तथाचसूत्रं । अग्न्यादिगतिश्रुते रितिचेन्नभाक्तत्वादिति । आत्मादेहप्रेरकतयाहृदिस्थंहरेरूपं आकाशं बहिर्व्याप्तंस्वकीयंरूपं लोहितंरेतश्चतदुभयमानिद्वयं अप्सुनिधीयते तदाऽयंपुरुषोजीवः क्वभवति । कुत्रस्थानेतिष्ठतीत्युवाचेत्यन्वयः । इतिपृष्टस्योत्तरंवक्तुंतस्यातिगोप्यत्व ज्ञापनायोपोद्घातमाह ॥ आहरेति। हेसोम्यहस्तमाहर । गृहाणदेहीतिवा । हेआर्तभाग । आवामेवएतस्यैतत् त्वत्पृष्टं तत्त्वंवेदिष्यावः । नौआवाभ्यांसजनोऽयोग्यजनःएतत्नविद्यादित्यर्थः । तौयाज्ञवल्क्यार्तभागौउत्क्रम्योत्थाय । मंत्रयांच क्राते । किंमंत्रयामासतुरित्यतउपनिषत्स्वयमाह ॥ तौहेति । यत्कर्मैव । कर्मफलदातृतयाकर्मपदेनभगवान्ग्राह्यः । प्रशशंसतुरित्यर्थः । क्वतदापुरुषइतिकृतप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ पुण्योवाइति । समृतःपुरुषोयदिपुण्यकर्मातर्हिंपुण्येनकर्म णातत्स्थेनतन्नामकेनहरिणापुण्योभवति । स्वर्गादिपुण्यलोकस्थोभवति । पापकर्माचेत्पापेनकर्मणापापफलदातृतयापाप नामकेनपापस्थेनहरिणापापोनरकादिलोकस्थोभवति । यदिज्ञानीतर्हिंज्ञानस्थेनहरिणामुक्तिमाप्नोतीत्यपिग्राह्यं ॥ ततइति । स्वकृतप्रश्नस्योत्तरितत्वात्उपररामतूष्णींबभूवेति ॥ १३ ॥ द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ७ ॥ अथार्तभागप्रश्नो

त्तरानंतरंभुज्युर्भुज्युनामा लह्यस्यापत्यंलाह्यायनिःएनंपप्रच्छ । एतत्प्रश्नस्यनत्वयोत्तरंवक्तुंशक्यमितिभावेनकांचनकथामाह ॥ याज्ञवल्क्येति । चरकास्तीर्थचारिणःसंतोवयंमद्रेषुदेशेषुपर्यव्रजाम पर्यटनवंतोभूम । तेवयंकाप्यस्यकपिगोत्रोत्पन्नस्य पतंच(ज)लस्यपतं(ज)चलनाम्नोगृहानैम । अगमाम । तस्यपतं(ज)चलस्यदुहितापुत्रीगंधर्वगृहीता । गंधर्वेणाविष्टाऽऽसी

अथहैनंभुज्युर्लाह्यायनिःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेषुचरकाःपर्यव्रजाम तेपतं(च)जलस्य काप्यस्यग्रहानैम तस्यासीद्दुहितागंधर्वगृहीता तमपृच्छामकोसीतिसोब्रवीत्सुधन्वांगिरसइ तितंयदालोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूमक्कपारीक्षिताअभवन्निति क्कपारीक्षिताअभवन्सत्वा पृच्छामियाज्ञवल्क्यक्कपारीक्षिताअभवन्निति ॥ १ ॥

त् । तंदुहित्राविष्टंत्वंकइत्यपृच्छाम । सोब्रवीत् । सुधन्वाआंगिरसोंगिरोगोत्रजइत्यब्रवीदित्यर्थः । तंगंधर्वंयदालोकानामं तान्निर्णयानपृच्छाम । अथतदा एनंगंधर्वंक्कपारीक्षिताअभवन्नित्यब्रूमेत्यर्थः । परितःईक्षितृत्वात्परीक्षिद्विष्णुः । तत्पुत्रत्वा त्पारीक्षिताः अतीतानागतकामदेवाज्ञेयाः । द्विरुक्तिरादरार्था । सोहंत्वापृच्छामि ॥५॥३॥१॥ एवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यउवाच ।

ससुधन्वांगिरसस्तुभ्यमुवाचवै । उक्तवानेवकिल । अहंतुब्रवीमीतिमत्वोत्तरमाह ॥ अगच्छन्वाइति । यत्र लोके अश्व मेधयाजिनः शताश्वमेधयाजित्वेनाश्वमेधयाजिनइत्युक्ताः अतीतानागतमुक्तेंद्राःगच्छंति तत् तत्र ते पारीक्षिता अगच्छन्नि त्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यर्थः।पुनःपृच्छति॥क्वन्वश्वमेधयाजिनइति । ब्रह्मांडाद्बहिस्तिष्ठंतीतिवक्तुंब्रह्मांडस्वरूपमेकदेशेनाह ॥

सहोवाचोवाचवैसोगच्छन्वैतेतद्यत्राश्वमेधयाजिनोगच्छंतीति क्वन्वश्वमेधयाजिनोगच्छंतीति द्वात्रिꣳशतंवैदेवरथाह्न्यान्ययंलोकस्तꣳसमंतंपृथिवीद्विस्तावत्पर्येतिताꣳसमंतंपृथिवींद्विस्तावत्समुद्रःपर्येति तद्यावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकायाःपत्रंतावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रःसुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्तान्वायुरात्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्येवमिववैसवायुमेवप्रशशꣳसतस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरपपुनर्मृत्युंजयतियएवंवेदततोहभुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ ॥ भुज्युब्राह्मणं ॥ ५ । ३ ॥

द्वात्रिंशतमिति।द्वात्रिंशतं द्वात्रिंशत् । देवरथस्यपरिवर्तमानस्याहानिमुहूर्तानिदेवरथाहानि।तैर्व्याप्तानियोजनानिदेवरथान्ह्यानियावंतियोजनानिदेवस्यसूर्यस्याहोभिःप्रकाशैर्वाव्याप्तानि अयं । सौरप्रकाशव्याप्तोदेशोलोकनामाद्वात्रिंशन्मुहूर्तात्मकाहोरात्राभ्यांयावंतंदेशंसूर्यरथःपरिभ्रमतितावतिदेशेसौरप्रकाशः । यावतिचसौरप्रकाशःतावान्देशोलोकइत्युच्यतइत्यर्थः।या

वान्लोकनामकोदेशः द्विस्तावत् द्विगुणितस्तावान् देशः काठिण्यात्पृथिवीत्युक्तंतमः। तंलोकनामकंदेशंसमंतंसमंतात्पर्येति। परितो
वर्तते। यावांस्तमः प्रदेशः द्विस्तावत्समुद्रः घनोदकनामातांपृथिवींसमंतंसमंतात्पर्येतिपरितोवर्तते ततस्त्वंडंचसौवर्णंतद्भिन्नंहरिणा
पुरेतिग्राह्यं। यावतीक्षुरस्यधाराअग्रं यावद्वामक्षिकायाः पत्रं तावान्तत्रसौवर्णांडेअंतरेणाकाशोस्ति। तेनमार्गेणेंद्रः सामर्थ्यादिंद्र
नामापुरुषरूपीगरुडः सुपर्णोभूत्वासुपर्णरूपीभूत्वा पारीक्षितान्वायवेप्रायच्छत् वायुस्तान्पारीक्षितान् आत्मनिस्वशरीरेधित्वात
त्रागमयत् यत्रप्रद्युम्ननामकेविष्णौअश्वमेधयाजिनोमुक्तिगाइंद्राअभवन्निति। यथाहंपारीक्षितानांमोक्षदातृतयावायुंस्तौमि।
एवमिववै। एवमेववै। सगंधर्वोपिवायुमेवप्रशशंस। वेदपुरुषः स्वयंवायुंस्तौति ॥ तस्मादिति। पारीक्षितानांमोक्षदातृ
त्वाद्वायुरेवव्यष्टिः। वि विविधंप्रत्येकमनेकविधं देवर्षिपितृयक्षगंधर्वमानुषोरगासुरभेदेनयदष्टकंतन्नयतीतिव्यष्टिः वायुरेव
समष्टिः सं संपूर्णंयत्सुपर्णेशशेषेंद्रतत्स्त्रीरूपाष्टकं तन्नयतिप्रेरयतीतिसमष्टिः। एकादशस्कंधैकादशाध्यायतात्पर्येतु पंचभूत
मनोबुद्धिरुद्राणांप्रतिदेहकं। बाह्यतश्चापिनेतृत्वाद्वायुर्व्यष्टिः समष्टिकइत्युक्तं। व्यष्टिसमष्टित्वेनवायुज्ञानिनः फलमाह ॥ ॥ ६४ ॥
अपपुनरिति। अपमृत्युंपुनर्मृत्युंमृतिंचजयतिअतिक्रामतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ३ ॥ २ ॥ ७ ॥ तृतीयंभुज्युब्राह्मणं ॥ ३ ॥

अथभुज्युप्रश्नोत्तरानंतरंचक्रस्यापत्यंचाक्रायणउषस्तनामाएनंयाज्ञवल्क्यंपप्रच्छ। साक्षादन्यप्रसादंविनाअपरोक्षंयथाभवतित थाअत्तिअनुभवतिस्वस्वरूपमन्यच्चेतिसाक्षादपरोक्षात् । ब्रह्म । सर्वगुणपूर्णः । यश्चात्मासर्वेषांनियामकः सर्वनियमनेअ न्यापेक्षानास्तीत्याह ॥ **सर्वांतरइति** । सर्वसामर्थ्यस्वांतरेवास्तीतिसर्वांतरइत्यर्थः । सर्वशक्तिमानितियावत् इति यत् यो मयाश्रुतःतंलक्षणेनमेव्याचक्ष्वेतिहोवाचेत्यन्वयः । उत्तरमाह ॥ एषइति । तेतव आत्मानियामकः साक्षादपरोक्षात्त्वाद्यु

अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतर स्तंमेव्याचक्ष्वेत्येषतआत्मासर्वांतरःकतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरोयःप्राणेनप्राणितिसतआत्मा सर्वांतरोयोपानेनापानितिसतआत्मासर्वांतरोयोव्यानेनव्यानितिसतआत्मासर्वांतरोयउदाने नोदानितिसतआत्मासर्वांतरो(यःसमानेनसमानितिसतआत्मासर्वांतर)एषतआत्मासर्वांतरः॥१॥

क्तगुणविशिष्टस्त्वयापृष्टः । एष वक्ष्यमाणइत्यर्थः । एषकइतिपृच्छति ॥ **कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरइति** । सर्वांतरत्वा दिगुणकःकिंलक्षणकइत्यर्थः । तस्यब्रह्मात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्येवलक्षणानीतिभावेनात्मशब्दार्थमाह ॥ **यइति** । यःप्रा णेनप्राणनाम्नामुख्यवायुरूपेणप्राणितिजगत्प्राणनंकरोति सतेतव आत्मासर्वांतरः सर्वशक्त्यादिमत्त्वरूपप्रागुक्तगुणकइ त्यर्थः । एवमग्रेपियोजनाध्येया ॥ **अपानिति** । मलादिविसर्जनंप्राणिनांकरोति । **व्यानिति** । भुक्तमन्नादिकंशरीरेविवि धंनयति । **उदानिति** । ऊर्ध्वंनयति । श्वासादिकरोति । समानेनसमानितीत्यपिग्राह्यं । निगमयति ॥ **एषतइति** । ते

आत्मासर्वांतरएषःप्राणादिपंचरूपमुख्यवायुद्वारेणप्राणनादिव्यापारकर्तृत्वलक्षणकइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥ वाद्यंतरोक्त
रीत्यादेवतांतराणामपीदंलक्षणंसममतोसाधारणंलक्षणंतस्यनामचब्रूहीतिभावेनपुनःपृच्छति ॥ **सहोवाचेत्यादिना** । गवा
दिस्वरूपेपृष्टेअसौचतुष्पात्गौरसौचतुष्पादश्वइतियथाकश्चिद्विब्रूयात्वदेत् । एवमेवैतत्त्वयाव्यपदिष्टंउक्तंभवति । यथाच
तुष्पात्त्वादिलक्षणंगवाश्वादिसाधारणंएवंप्राणनादिकर्तृत्वलक्षणंत्वयोक्तंवाद्यंतरोक्तदिशाहरहिरण्यगर्भादिसाधारणमितिने

**सहोवाचोषस्तश्चाक्रायणोयथाविब्रूयादसौगौरसावश्वइत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टंभवति यदेवसाक्षा
दपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वेत्येषतआत्मासर्वांतरःकतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरो
नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येर्नश्रुतेःश्रोतारꣳश्रृणुयानमतेर्मंतारंमन्वीथानविज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयाएष
तआत्मासर्वांतरोऽतोन्यदार्तंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम ॥ २ ॥ उषस्तब्राह्मणं ॥ ५।४ ॥**

दंनिर्णायकमितिभावः ॥ यदेवेति । यएवसाक्षादपरोक्षात्त्वादिगुणकःश्रुतोमयातं अन्यासाधारणलक्षणादियुक्ततयामे
मह्यंव्याचक्ष्वेतिप्रश्नार्थः । एषइत्यादिप्राग्वत् ॥ साकल्येनाज्ञेयत्वंलक्षणमाह ॥ **नदृष्टेरित्यादिना** । दृष्टेर्द्रष्टारं श्रुतेश्श्रो
तारमित्यादेः द्रष्टव्यस्यद्रष्टारंश्रोतव्यस्यश्रोतारमित्यादिरूपेणदृष्टेरित्यादेर्द्रष्टारमित्यादौकर्मार्पकतयावाद्रष्टारंदृष्टेःचक्षुषा
नपश्येरित्यादिरूपेणवार्थोज्ञेयः । विज्ञातिशब्दोबुद्धिपरोत्रज्ञेयः । एवंनपश्येःनशृणुयाइत्यादिनाचक्षुराद्यगोचरत्वमेक

मितरासाधारणंलक्षणमुक्त्वाचेतनत्वेसत्यार्त्तिशून्यत्वमप्यपरमसाधारणंतत्तुनान्यत्रेतिभावेनाह ॥ अतोन्यदिति । अतः अकारवाच्याद्धरेरित्यर्थः । अन्यत् ब्रह्मादिजीवजातं आर्तंदुःखीत्यर्थः । अतइत्यनुवादबलादकारवाच्यत्वमपीतरासाधारणं लक्षणमुक्तंभवति । ततइत्याद्युक्तार्थं ॥ ५ ॥ ४ ॥ २ ॥ चतुर्थमुषस्तब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथोषस्तोपरमानंतरंकुषीतकेरप

अथहैनंकहोलःकौषीतकेयःपप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच यदेवसाक्षाद्परोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तमेवमेव्याचक्ष्वेत्ये षतआत्मासर्वांतरःकतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरोयोशनायापिपासेशोकं मोहंजरांमृत्युमत्येत्ये तंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रेषणायाश्चवित्तेषणायाश्चलोकेषणाया श्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतियाह्येवपुत्रेषणासावित्तेषणायावित्तेषणासालोकेषणोभेह्येतेई षणेएवभवत स्तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासे द्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनि रमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणःसब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएवातोन्यदार्तंततोहकहोलः कौषीतकेयउपरराम ॥ १ ॥ कहोलब्राह्मणं ॥ ५ । ५ । ॥ ॥

त्यंकौषीतकेयः कहोलनामामुक्तानांभगवतोभेदज्ञानायप्रागुक्तानुवादपूर्वंमुक्तेशयोर्वैलक्षण्यंपप्रच्छेत्याह ॥ अथेत्यादिना॥ तमेवेति ॥ मुक्तवैलक्षण्ययुक्तमेवमेव्याचक्ष्वेत्यर्थः । एषइत्यादिप्राग्वत् मुक्तपरमात्मनोर्वैलक्षण्यज्ञानायभगवत्स्वरूपंताव

दाह ॥ **योशनायेति** । यआत्मा अशनायाअशितुमिच्छा पातुमिच्छापिपासा तेअशनायापिपासे । शोकंदुःखं मोहं मिथ्याज्ञानं । जरांदेहावस्थाविशेषं । मृत्युंमरणं । अत्येति । स्वतएवानाद्यनंतकालेष्वतिक्रम्यवर्तते । एषतआत्मासर्वांतरस्त्वयापृष्टइत्यर्थः । एवंभगवत्स्वरूपमुक्त्वामुक्तस्वरूपमाह ॥ **एतमिति** । एतमशनायाद्यतिक्रांतंप्रागुक्तसाक्षादपरोक्षात्त्वादिगुणंआत्मानंविदित्वावैविदित्वैवसाक्षात्कृत्यैव । साक्षात्कृतब्रह्मप्रसादेनैवेतियावत् । ब्राह्मणाःब्रह्माणनवंतः अणगतौ । ब्रह्मप्राप्तिमंतःमुक्ताइतियावत् । भवन्तीतिशेषः । स्वतएवानाद्यनंतकालंशोकाद्यतीतंब्रह्म । मुक्तास्तुतत्प्रसादायत्तशोकाद्यतिक्रमवंतोऽतस्तयोर्वैलक्षण्यमितिभावः । कथंमुक्ताइत्यतआह ॥ **पुत्रेति** । अन्योन्यसमुच्चयेचशब्दाः । ईषणानामआकांक्षा । ईषणात्रयादुत्थाय । तत्रितयमपिविहाय ब्राह्मणाभवंतीत्यन्वयः । यद्वापुत्रेत्यादेरुत्तरेणाथेत्यादिनावैलक्षण्यांतरोक्तिपरग्रंथेनान्वयः । अथमुक्त्यनंतरंभिक्षाचर्यंचरंति हरेस्सकाशाद्विप्रुडानंदभिक्षवोभवन्ति ब्राह्मणा इत्यनुषंगः । मुक्तावपिभिक्षावंतश्चेद्दुःखिनःस्युरित्यतोऽतीतेषणत्वान्नदुःखित्वमितिभावेनोक्तं । पुत्रेषणायाश्चेत्यादि । ब्रह्मादेर्मुक्तवर्गस्यविप्रुडानंदभिक्षुत्वाद्धरेरपरिमितानंदत्वात्तयोर्वैलक्षण्यंध्येयमितिभावः । किमेतास्तिस्रोपीषणाअन्योन्यंस्वतंत्राइत्यतोनेत्याह ॥ **याह्येवेति** । वित्तस्यप्रायःपुत्रार्थत्वाद्वित्तेषणापुत्रेषणायामंतर्गतेत्यर्थः । पुत्रवित्तयोस्स्वर्गादिलोकहेतुत्वात् पुत्रेषणावित्तेषणेद्वेअपिलोकेषणायामंतर्भवतइत्यर्थः । तथाचैकैवेषणेतिभावः । पुत्रेषणवित्तेषणयोरेवदृष्टविषयतयैक्यविवक्षयापुत्रवित्तेषणेएकालोकेषणातुअदृष्टविषयत्वादन्येतिद्वेएवईषणेभवतइतिद्वित्वपक्षोप्युभेइत्यतःपूर्वंग्राह्यः । ॥ ६६ ॥

ननुलोकेषणायायागादिनार्थ्यमानत्वात्कथंलोकेषणायाव्युत्थायेत्युक्तिरित्यतस्तस्याअपित्याज्यत्वमाह ॥ उभेइति । दृष्टा दृष्टविषयतयाद्विधाभूतेपुत्रेषणवित्तेषणलोकेषणेउभेहियस्मादीषणेएवभवतोतईषणात्वाद्दुःखरूपेएवेत्यर्थः ॥ यथापूर्वमुक्ता भिक्षुकाएवंमुच्यमानोपिभिक्षुकइतियेनस्यादित्यनेनवक्तुंमुक्तिसाधनान्याह ॥ तस्मादिति । मोक्षेतरलोकेषणायाअपि दुःखरूपतयाब्रह्मसाक्षात्कारस्यैवपरमपुमर्थमुक्तिहेतुत्वात्ब्राह्मणोब्रह्माणनयोग्यःपांडित्यंआगमजन्यंज्ञानंप्राप्नुयादितिशेषः। पांडित्यंनिर्विद्यनितरांलब्ध्वाबाल्येनयुक्तिसहितज्ञानेनमननेनेतियावत्। तिष्ठासेत् । स्थातुमिच्छेत्। मननजज्ञानंसंपादये दित्यर्थः । एवंपांडित्यंबाल्यंचनिर्विद्य प्राप्य । अथानंतरं मुनि र्ध्यानीभवति । एवंमौनंध्यानं । चशब्दाच्छ्रवणमननेचनि र्विद्य । मौनं भगवत्साक्षात्कारंच । प्राप्नोति । अथेश्वरसाक्षात्कारानंतरंब्राह्मणोमुक्तोभवति । सब्राह्मणोमुक्तःयेनस्यात् येन केनापिभोगेनवर्तेततेनवर्तनेन । ईदृशएवयथासंसारदशायांभिक्षुकःतथाहरेर्विप्रुडानंदभिक्षुकएवेत्यर्थः स्तुतयेनुमतिर्वेत्य धिकरणभाष्यादौतुअथब्राह्मणइतिवाक्यस्यजीवन्मुक्तपरत्वमुपेत्ययेनेत्यस्याधिकारिभेदेनाविधिबंधेनविहितसर्वानुष्ठानप रत्वं विहितेषुकतिचिदनुष्ठानपरत्वंयथेष्टाचारविधिपरत्वमित्येवंरूपार्थत्रयपरत्वरूपकामचारार्थकत्वमुक्तं । तथाचसूत्राणि । ॐपरामर्शंजैमिनिरचोदनाचापवदतिहि ॐ । ॐअनुष्ठेयंबादरायणःसाम्यश्रुतेः ॐ । ॐ विधिर्वाधारणवदिति । मुक्ता द्भगवतोवैलक्षण्यांतरमाह ॥ अतइति । अतोभगवतोऽन्यद्ब्रह्मादिमुक्तजातंकदाचिदार्तेनतथाभगवानित्यर्थः। ततः। स्वकृतप्रश्नस्योत्तरितत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ पंचमंकहोलब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वत्रमुक्तेशयोर्भेदज्ञा

पनायानेकवैलक्षण्यमुक्तं अत्रतुमुक्तानांतारतम्यमुच्यते । अथकहोलप्रश्नानंतरं वचक्नोरपत्यंवाचक्नवी गार्गीनामतः याज्ञ

अथहैनंगार्गीवाचक्नवीपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच यदिदꣳसर्वमप्स्वोतंचप्रोतंचेतिकस्मिन्नुखल्वापओताश्चप्रोताश्चेतिवायौगार्गीतिकस्मिन्नुखलुवायुरोतश्चप्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखल्वंतरिक्षलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिगंधर्वलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुगंधर्वलोकाओताश्चप्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखल्वादित्यलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिचंद्रलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुचंद्रलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिनक्षत्रलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुनक्षत्रलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिदेवलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुदेवलोकाओताश्चप्रोताश्चेतींद्रलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखल्विंद्रलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिप्रजापतिलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुप्रजापतिलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिब्रह्मलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुब्रह्मलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिसहोवाचगार्गिमातिप्राक्षीर्मातेमूर्धाव्यप(त)प्तदनतिप्रश्न्यांवैदेवतामातिपृच्छसिगार्गिमातिप्राक्षीरितिततोहगार्गीवाचक्नव्युपरराम ॥ ॥ १ ॥ गार्गिब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६७ ॥

वल्क्येतिसंबोध्योवाच । तदाह ॥ यदिति । यदिदं मुक्तमनुष्योत्तमजातं अप्सु आपिबंत्यखिलान्भोगानित्यपूशब्द

वाच्येषुमुक्तचक्रवर्तिषु ऽतं आश्रितं नैतदौपचारिकमित्याह ॥ **प्रोतमिति** । आपःमुक्तचक्रवर्तिनः कस्मिन्नोताश्चप्रोता श्चेति पप्रच्छेत्यनुषंगः । प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ **वायाविति**। प्रधानवायुपुत्रेचक्रनामकेमुक्ते ओताश्चप्रोताश्चेत्युवाचेत्यनुषंगः।एव मग्रेपि । हेगार्गीतिसंबोधनं ॥ **कस्मिन्नुखलुवायुरिति** । मुक्तचक्रनामावायुसुतः गंधर्वलोकेषु गंधर्वाख्यस्यप्रधानवायु सुतस्यलोकेषु लोकशब्दोत्रसंसाराल्लुप्तानांकानिसुखानीतिव्युत्पत्त्यास्वरूपभूतानुभूयमानानंदपरः । लोकेषुसुखमिति मुक्तगंधर्वनामकवायुसुतसुखाधीनंमुक्तचक्रनामकस्वरूपसुखमितियावत् । एवमग्रेपि । गंधर्वलोका गंधर्वाख्यमरुत्स्वरूप सुखानुभवाः । अंतरिक्षलोकेषुअंतरिक्षाख्यवायुसुतस्यमरुतोमुक्तस्यसुखेषु ऽताइत्यर्थः । आदित्यलोकेषु मुक्तसूर्यानंदेषु चंद्रलोकेषु चंद्रशब्दवाच्यमुक्तानिरुद्धानंदेषु नक्षत्रलोकेषु नक्षत्राख्यमुक्तेंद्रसुखेषु देवलोकेषु रुद्रानंदेषु इंद्रलोकेषु । मुक्तसरस्वत्यानंदेषु प्रजापतिलोकेषु । मुक्तब्रह्मानंदेषु ब्रह्मलोकेषु परब्रह्मानंदेषु । ब्रह्मानंदस्याप्याश्रयप्रश्नेप्रत्युत्तरमाह ॥ **मातीति** । अतिअतिक्रम्यमाप्राक्षीः । प्रश्नंमाकार्षीः तेमूर्धाशिरः माव्यप(प्त)तत् । पतितंनभवेत्कुतःयतस्त्वं अन तिप्रश्न्यां आश्रयप्रश्नानर्हांदेवतामतिअतिक्रम्यपृच्छसि तदाश्रयप्रश्नस्यानर्थहेतुत्वान्नैवंप्रश्नंकुर्विति ॥ १ ॥ **षष्ठंगार्गिब्रा ह्मणं** ॥ ६ ॥ पूर्वत्रब्रह्मलोकेषुगार्गीतिमुक्तसर्वाश्रयत्वेनोक्तस्यहरेः। एषतआत्मासर्वांतरइतिनियंतृत्वेनोक्तस्यइहपुनस्सर्वनि यंतृत्वमुच्यते । अथेत्युक्तार्थे । अरुणस्यापत्यंआरुणिरुद्दालकोनामतः । वक्ष्यमाणप्रमेयेश्रद्धाजननायआख्यायिकामाह

अथहैनमुद्दालकआरुणिःपप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच मद्रेष्व(व)सामतेपतंचलस्यकाप्यस्यगृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्यागंधर्वगृहीता तमपृच्छामकोसीति सोब्रवीत्कबंधआथर्वणइति सो ब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकाꣳश्च वेत्थनुत्वंकाप्य तत्सूत्रंयेनायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूता निसंदृब्धानिभवंतीति सोब्रवीत्पतंचलःकाप्योनाहंतद्भगवन्वेदेतिसोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञि काꣳश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिणंयइमंचलोकंपरंचलोकꣳसर्वाणिचभूतानियोंतरोयमयतीति सोब्रवीत्पतंचलःकाप्योनाहंतंभगवन्वेदेतिसोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकाꣳश्चयोवैतत्काप्यसूत्रं विद्यात्तंचांतर्यामिणमितिसब्रह्मवित्सलोकवित्सदेववित्सवेदवित्सभूतवित्सआत्मवित्ससर्व विदिति तेभ्योब्रवीत्तदहंवेदतचेत्त्वंयाज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वाꣳस्तंचांतर्यामिणंब्रह्मगवीरुदजसेमूर्धा तेविपतिष्यतीति वेदवाअहंगौतमतत्सूत्रंतंचांतर्यामिणमितियोवाइदंकश्चिद्ब्रूयाद्वेदवेदेतियथा वेत्थतथाब्रूहीति ॥ १ ॥

तितमपृच्छाम । कबंधनामकोथर्वणःपुत्रइइतिसोब्रवीत् । याज्ञिकाश्चयज्ञमधीयानानस्मांश्चकबंधोब्रवीत् । पप्रच्छेत्यर्थः । त
दाह । वेत्थेति । हेकाप्ययेनायं पृथिव्यादिलोकः । परों तरिक्षादिलोकः । सर्वाणिभूतानिच । संदृब्धानि स्तंभितानि । भवंति
तत्सूत्रं स्यूतमस्मिन्जगदितिव्युत्पत्त्यासूत्रनामकं । त्वंवेत्थनु जानासिकिं । इत्यब्रवीदित्यन्वयः । पुनःगंधर्वःपप्रच्छेत्याह
॥ सोब्रवीत्पतंचलमित्यादि । अत्रगंधर्ववाक्येयोंतरइत्यत्रद्वितीयःयशब्दःपूर्णत्वाद्यइतीर्यतइत्युक्तेःविष्णुवाची । तथाच
योयः विष्णुः । इममादिलोकंभूतानिचांतरोंतस्थस्सन्यमयति । तमंतर्यामिणंवेत्थनु इत्यब्रवीदितियोजना ॥ तमिति । अंत
र्यामिणमित्यर्थः । एवंसूत्रांतर्यामिणौ नजानामीतिकाप्येनोक्तेतज्ज्ञानमावश्यकमितिभावेनतौजानतःफलमाहगंधर्वः ॥ सोब्र
वीदित्यादिना । हेकाप्येतिसंबोधनं इतिविद्यादितीतिपदस्यान्वयः ॥ भूम्यादिलोकादिधारकत्वसर्वलोकाद्यंतर्नियंतृत्वरूप
स्वविज्ञातप्रकारेणजानीयादित्यर्थः । तंचांतर्यामिणमित्यत्रापि इतिविद्यादित्यन्वेति । ब्रह्मवित्पूर्णवित् लोकानांकर्तृवेदनाल्लो
कवित् । देवानांदेवस्यवेदनाद्देववित् । वेदार्थवेदनाद्वेदवित् भूतनियंतृवेदनाद्भूतवित् आत्मवेदनाद्व्याप्तज्ञानादात्मवित् सर्व
सारस्यवेदनात्सर्ववित् इतिशब्दानंतरमुक्त्वेतिशेषः । इत्येवंसूत्रांतर्यामिणोर्ज्ञानफलमुक्त्वा तेभ्यः काप्यप्रभृतिभ्योस्मभ्यं
सूत्रांतर्यामिस्वरूपमब्रवीत् । तत् सूत्रांतर्यामिणोस्स्वरूपं अहं उद्दालकनामकोहंवेद जानामीति । तच्चसूत्रं तंचांतर्यामिणं ।
अविद्वानजानंश्चेत्त्वंब्रह्मगवीः ब्राह्मणानांगाः उदजसे आहरसि तर्हितेमूर्धाविपतिष्यतीति उद्दालकउवाचेत्यन्वयः । एवमु

द्दालकेनोक्तोयाज्ञवल्क्यउत्तरमाह ॥ वेदवाअहमिति । गौतमेत्युद्दालकस्यसंबोधनं । याज्ञवल्क्यउवाचेतियोज्यं । उद्दालकःपुनस्तंप्रत्याह ॥ इदमिति । योवाकश्चित्यःकोपिवेदेतिजानामीतिब्रूयात् । नतुवक्ति । यथायेनप्रकारेणवेत्थतथाब्रूही त्युवाचोद्दालकइत्यर्थः ॥५॥७॥१॥ एवमुद्दालकेनोक्तोयाज्ञवल्क्यउत्तरमुक्तवानित्याहवेदपुरुषः ॥ सहोवाचेति । सःयाज्ञव ल्क्यः । हेगौतम त्वयापृष्टंततत्सूत्रंवायुर्वै मुख्यवायुरेव । प्राक्गंधर्वोक्तंसूत्रलक्षणंवायावस्तीत्याह ॥ वायुनावाइति ।

सहोवाचवायुर्वैगौतमतत्सूत्रं वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसं दृब्धानिभवंतितस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्यांगानीति वायुनाहिगौतमसूत्रेणसं दृब्धानिभवंती त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यांतर्यामिणंब्रूहीति ॥ २ ॥

सर्वलोकादिस्तंभकत्वंवायोरनुभवारूढंकरोति ॥ तस्मादिति । वायोःसर्वलोकाधारत्वादेववाय्वपगमेप्रेतंपुरुषंप्रत्याहुः । किमिति । अस्यांगानि करचरणाद्यवयवाः व्यस्रंसिषत अधोपतन्इत्याहुरित्यन्वयः । एवंवायोःसर्वलोकस्तंभकत्वमनु भवारूढंकृत्वासाध्यमाह ॥ वायुनाहीति । संदृब्धानीत्यनंतरंअयंचलोकइत्याद्यनुषज्यते इत्युवाचेतीतिपदस्यपूर्वेणा न्वयः । उद्दालकोवक्ति ॥ एवमिति । हेयाज्ञवल्क्य एततूवायुर्वैसूत्रमितित्वयोक्त मेवमेव । नात्रविमतिरस्ति । अंतर्या

मिणंब्रूहीत्युवाचोद्दालकइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ७ ॥ २ ॥ आहयाज्ञवल्क्यः ॥ यःपृथिव्यामित्यादिना । पृथुंनारायणंसमादायवातिगच्छतीतिव्युत्पत्त्यापृथिवीशब्दोत्रगरुडपरःतद्भार्यापरश्च । अत्रभाष्येऽनुक्तानामपिशाकल्यब्राह्मणेवक्ष्यमाणपृथिव्यादिदेवतानामत्रापिग्रहणस्यतत्रैवभाष्येवक्ष्यमाणत्वात् । यःपृथिव्यांपृथिवीमानिनि गरुडे । तिष्ठन्तत्रप्रविष्टतयातत्स्थः पृथिव्याअंतरः । अत्रव्यासतीर्थीयटीकारीत्या अतिप्रियत्वाच्चहरेरंतरत्वमुदाहृतमितिस्मृतेरेतद्विषयत्वात्पृथिव्याइत्यादिपंचम्याःषष्ठ्यर्थत्वेनपृथिव्याःगरुडस्यांतरोतिप्रियइत्यर्थइतिभवति । सूत्रभाष्यटीकाचंद्रिकयोस्तुबाह्यापेक्षांविनेतिश्लोकोद्धि

यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

तीयांतरपदस्यैवार्थद्वयपरइत्युपेत्यपृथिव्याइत्यादिपंचमीस्वारस्यानुसारेणांतरोविविक्तइत्यर्थउक्तः । एतन्मतेपृथिव्याअंतरोऽन्तर्योंतरइत्यादिपंचम्यंतपदोपेतवाक्यजातस्यार्थोत्रभाष्ये नोक्तइतिज्ञेयं । यंपृथिवीगरुडो नवेदसाकल्येन । यस्यपृथिवीशरीरमिव शरीरंयथाजीवतंत्रंतथापृथिव्यपियत्तंत्रतयायस्यशरीरमिति तमंतःकृत्वातिष्ठतीतिवाशरीरं । यःपृथिवीमंतरोबाह्यापेक्षांविनारममाणश्च अतिप्रियस्सन्यमयतिनियमयति तदीयधर्माणांस्वरूपसत्तायाश्चस्वामीतियावत् । एषःयच्छब्दपंचकेननिर्दिष्टस्तेतवउद्दालकस्यात्मास्वामीअमृतोनित्योंतर्यामीअंतस्स्वतंत्रस्सन्नियमनकर्तेत्यर्थः । एषतइत्युक्तजीवेशभेदज्ञापनाय आत्मपदस्यस्वरूपार्थत्वेअतइतिषष्ठ्याऔपचारिकत्वापातात् । एवमग्रेपिअधिदैवाधिभूताध्यात्मरूपप्रकरणत्र

यगतविंशतिवाक्यान्यपियोजनीयानि ॥ ५ ॥ ७ ॥ ३ ॥ अप्सुअबभिमानिनि वरुणे ॥ ४ ॥ अग्नौ प्रसिद्धभूताग्निमा
निनि ॥ ५ ॥ अंतरिक्षे हरे । स्वांतर्गतंसर्वंइच्छयाक्षपयेदितिव्युत्पत्त्याहरोत्रांतरिक्षनामा । सर्वस्यांतरीक्षणहेतुनांतरिक्ष

योप्सुतिष्ठन्नद्भ्योंतरोयमापोनविदुर्यस्यापःशरीरंयोपोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥
योग्नौतिष्ठन्नग्नेरंतरोयमग्निर्नवेदयस्याग्निःशरीरंयोग्निमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥
योंतरिक्षेतिष्ठन्नंतरिक्षादंतरोयमंतरिक्षंनवेदयस्यांतरिक्षꣳशरीरंयोंतरिक्षमंतरोयमयत्येषतआ
त्मांतर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ योवायौतिष्ठन्वायोरंतरोयंवायुर्नवेदयस्यवायुःशरीरंयोवायुमंतरो
यमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ योदिवितिष्ठन्दिवोंतरोयंद्यौर्नवेदयस्यद्यौःशरीरंयो
दिवमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्यो
नवेदयस्यादित्यःशरीरंयआदित्यमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ योदिक्षुतिष्ठ
न्दिग्भ्योंतरोयंदिशोनविदुर्यस्यदिशःशरीरंयोदिशोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥१०॥

नाम्नीवायुभार्याप्यंतरिक्षपदेनग्राह्या ॥ ६ ॥ वायौ मुख्यवायौ ॥ ७ ॥ दिवि सरस्वत्यां उमाचग्राह्या ॥ ८ ॥ आदित्ये

सूर्ये ॥ ९ ॥ दिक्षु दिगभिमानिषु ॥ १० ॥ चंद्रतारकइतिद्वंद्वैकवद्भावः । क्रमात्तदभिमानिकामेंद्रयोरित्यर्थः ॥ ११ ॥ आकाशे आकाशाभिमानिनिविघ्नेशे ॥ १२ ॥ तामयति ग्लापयतीतिव्युत्पत्त्यातमसिदुर्गायां ॥ १३ ॥ तेजसि चित्र

यश्चंद्रतारकेतिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरोयंचंद्रतारकंनवेदयस्यचंद्रतारकंशरीरंयश्चंद्रतारकमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ यआकाशेतिष्ठन्नाकाशादंतरोयमाकाशोनवेदयस्याकाशःशरीरंयआकाशमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसितिष्ठंस्तमसोंतरोयंतमोनवेदयस्यतमःशरीरंयस्तमोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसितिष्ठंस्तेजसोंतरोयंतेजोनवेदयस्यतेजःशरीरंयस्तेजोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥

कृतौ ॥ इत्यधिदैवतं स्वस्वलोकस्थदेवताजातंतदंतर्यामिनिरूपणंकृतं । अथानंतरंभवनशब्दितोत्पत्त्यधिकारेस्थितत्वादधिभूतंसर्वजीवतदंतर्यामिनिरूपणंक्रियतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ७ ॥ १४ ॥ सर्वेषुभूतेषुमनुष्यादिजीवेषु । इत्यधिभूतं ॥ व्या

ख्यातप्रायमेतत् ॥ अथानंतरमात्मानंजीवशरीरमधिकृत्यवर्तमानंइंद्रियाभिमानिजातं तदंतर्यामीनिरूप्यतइत्यर्थः ॥१५॥

यःप्राणेतिष्ठन्प्राणादंतरोयंप्राणोनवेदयस्यप्राणःशरीरंयःप्राणमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ योवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदयस्यवाक्शरीरंयोवाचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १७॥ यश्चक्षुषितिष्ठꣳश्चक्षुषोंतरोयंचक्षुर्नवेदयस्यचक्षुःशरीरंयश्चक्षुरंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १८॥ यःश्रोत्रेतिष्ठꣳश्रोत्रादंतरोयꣳश्रोत्रंनवेदयस्यश्रोत्रꣳशरीरंयःश्रोत्रमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ योमनसितिष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदयस्यमनःशरीरंयोमनोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचितिष्ठꣳस्त्वचोंतरोयंत्वङ्नवेदयस्यत्वक्शरीरंयस्त्वचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ योविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानꣳशरीरंयोविज्ञानमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

प्राणे प्राणमानिनि ॥१६॥ एवंवाचिचक्षुषीत्यादावपितदभिमानिनोग्राह्याः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विज्ञाने

सर्वजीवाभिमानिनिचतुर्मुखे ॥ २२ ॥ रेतसि रेतोमानिनि । अत्रचेतनमात्रनियमनोक्तावप्यचेतननियमनस्यकैमुत्यसि द्धत्वाज्जडांतर्यामीनपृथगुक्तः । अंतर्यामिणोमहिमांतरमाह ॥ अदृष्टइति । अदृष्टः चक्षुरगोचरः । द्रष्टा सर्वसाक्षात्कर्ता । अश्रुतः साकल्येनश्रवणागोचरः । श्रोता सर्वस्यस्वयंश्रोता । अमतः साकल्येनमननागोचरः । मंता मनोग्राहकः । अविज्ञा तः विज्ञानलक्षणबुद्ध्यगोचरः । विज्ञाता विज्ञानलक्षणबुद्धिग्राहकः । अतोंतर्यामिणोन्यस्स्वातंत्र्येणद्रष्टानास्ति । एवंविज्ञाते

योरेतसितिष्ठन्रेतसोंतरोयꣳरेतोनवेदयस्यरेतःशरीरंयोरेतोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतोऽदृष्टोद्रष्टाऽश्रुतःश्रोताअमतोमंताअविज्ञातोविज्ञातानान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोताना न्योतोस्तिमंतानान्योतोस्तिविज्ञातैषतआत्मांतर्याम्यमृतोतोन्यदार्तंततोहोद्दालकआरुणिरुपर राम ॥ २३ ॥ इत्यंतर्यामिब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ७ ॥ अथहवाचक्नव्युवाचब्राह्मणाभगवंतोहंताहमिमं द्वौप्रश्नौप्रक्ष्यामितौचेन्मेवक्ष्यतिनवैजातुयुष्माकमिमंकश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छगार्गीति ॥ १ ॥

त्यंतंयोजनाध्येया । कुतोन्यस्यनस्वातंत्र्यमित्यतोदुःखित्वादितिभावेनाह ॥ अतोन्यदार्तमिति । अंतर्यामीत्वनार्तइति शेषः । अयंचब्राह्मणःभगवद्विषयतयानिर्णीतःसूत्रकृताअंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात्इत्यादौ ॥ ५ ॥ ७ ॥ २३ ॥ ससममंतर्यामिब्राह्मणं ॥ पूर्वब्राह्मणे वाचक्नवीजीवानामुत्तरोत्तराश्रितत्वंअंततःसर्वेषांभगवदाश्रितत्वंचपृष्टवतीदत्तो

त्तरा अधुनाचित्प्रकृतेस्सर्वाधारत्वंभगवदाश्रितत्वंप्रागपृष्टंप्रष्टुंब्राह्मणानुज्ञार्थंतान्प्रतिकिंचिद्वाक्यमुक्तवतीत्याहवेदपुरुषः॥ अथहेति । उद्दालकोपरत्यनंतरं । वाचक्नवी वचक्नोरपत्यं गार्गी। ब्राह्मणानुवाच । किमिति । हेब्राह्मणाभगवंतः पूज्याः। अहमिमं याज्ञवल्क्यं । पुनर्द्वौप्रश्नौ प्रष्टव्यार्थौ प्रक्ष्यामि । हंतयदिभवतामनुमतिर्भवेदित्यर्थः । तौचेत्प्रष्टव्यार्थौ । मे मह्यं । वक्ष्यतियाज्ञवल्क्यः तर्हिंजातु कदाचित् । युष्माकंमध्ये । कश्चि त्कोपि । इमं याज्ञवल्क्यं । ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवादिनं । संतंनवै नैव । जेताभवेदितिब्राह्मणानुवाचेतिपूर्वेणान्वयः । विजिगीषुकथात्वात्तस्यांचसभ्यानुज्ञयाप्रष्टव्यमितितदनुज्ञानार्थंतेषा

साहोवाचाहंवैत्वायाज्ञवल्क्ययथाकाश्योवावैदेहोवोग्रपुत्रउज्ज्यंधनुरधिज्यंकृत्वाद्वौबाणवंतौ सपत्नातिव्याधिनौहस्तेकृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहंत्वाद्वाभ्यांप्रश्नाभ्यामुपोदस्थांतौमेब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

मुपकारायतान्प्रत्येवमुक्तवतीतिज्ञेयं ॥ पृच्छगार्गीतीति । ब्राह्मणाअनुजज्ञिरइतियोज्यं ॥ ५ ॥ ८ ॥ १ ॥ सैवंब्राह्मणै रनुज्ञाता गार्गी याज्ञवल्क्यमुवाच । अहंवैत्वाद्वौप्रश्नौप्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते । प्रष्टव्यार्थयोरनुत्तरत्वेनमहत्त्वंतावद्दृष्टांतपूर्वक माह ॥ यथेति । यथाउग्रपुत्रःक्रूरपुत्रः । काश्यः काश्यांभवोवा वैदेहो विदेहराजावा । उज्ज्यं उद्गतज्यंधनु रधिज्यं अ धिगतज्यंकृत्वा । बाणवंतौ अयोमयाग्रवंतौ । सपत्नातिव्याधिनौशत्रुवेधकरौद्वौ शराविंतिशेषः ॥ हस्तेगृहीत्वोपोत्तिष्ठेदे

वमेवाहंत्वांद्वाभ्यांप्रश्नाभ्यांउपोदस्थां लिङर्थेलुङ् उपतिष्ठेयं । त्वदाभिमुख्येनतिष्ठेयं । तौमेब्रूहीत्युवाचेत्यर्थः । आहया ज्ञवल्क्यःपृच्छगार्गीति ॥ ५ ॥ ८ ॥ २ ॥ सैवमुक्त्वावाचक्नवी । याज्ञवल्क्येतिसंबोध्योवाच । दिवः द्युशब्दवाच्यात्स्वर्ग लोकात् । ऊर्ध्वं उपरि । यदस्ति । पृथिव्याअवा(र्वा)गधस्ताद्यदस्ति । द्यावापृथिवी द्यावाभूम्योः। अंतरा मध्ये । यदस्ति । इमे द्यावापृथिवीच । भूतंअतीतंच । भवच्च वर्तमानंच । भविष्यदागामिचेति यदाचक्षतेज्ञानिनः । तत्सर्वंकस्मिन्ओतं

साहोवाचयदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयद(वा)र्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतेकस्मिꣳस्तदोतंचप्रोतंचेति ॥ ३ ॥ सहोवाचयदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशेतदोतंचप्रोतंचेति ॥ ४ ॥ सा होवाचनमस्तेस्तुयाज्ञवल्क्ययोमएतंव्यवोचोथापरस्मैधारयस्वेति पृच्छगार्गीति ॥ ५ ॥

चप्रोतंचेत्युवाचेत्यर्थः ॥३॥ सएवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यउवाच । किमुवाचेत्यतउक्तानुवादपूर्वमुत्तरमाहेत्याहोपनिषत् ॥ यदूर्ध्वमि त्यादिना । यदाचक्षतेतत्रआकाशेआसमंतात्काशमानत्वहेतुनाआकाशशब्दितेश्रीतत्वेओतंचप्रोतंचेत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ सा लब्धप्रथमप्रश्नपरिहारा । उवाचहकिल किमिति । हेयाज्ञवल्क्य । यस्त्वं । मेमदीयं । एतं दुरुत्तरंप्रश्नार्थं । व्यवोचः वि विच्योक्तवानसि । अतस्तेतुभ्यंनमोस्तु । अथेत्यर्थांतरे । अपरस्मै अन्यस्मै प्रश्नाय । धारयस्व मनोधत्स्वेत्युवाचेत्यर्थः । पृच्छगा

र्गीत्याहयाज्ञवल्क्यः॥५॥आकाशशब्दितप्रकृतेस्सर्वाधारत्वमनुपचरितमितिवाचयितुंपूर्वंपृष्टमेवपुनःपृच्छति॥ साहेति॥६॥
विदिताभिप्रायोयाज्ञवल्क्यःयदूर्ध्वमित्यादिनाउक्तानुवादपूर्वमनुपचरितमेवसर्वाधारत्वंप्रकृतेरित्याह आकाशएवेत्येवकारेण

साहोवाचयदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदवाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभ
विष्यच्चेत्याचक्षतेकस्मिँस्तदोतंचप्रोतंचेति ॥ ६ ॥ सहोवाचयदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदवाक्पृथि
व्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशएवतदोतंचप्रोतंचेतिकस्मि
न्नुखल्वाकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ सहोवाचैतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमन
ण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवा
गमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमगोत्रमजरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमन
परमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्चन ॥ ८ ॥

स्वाभिप्रेतंलब्ध्वावाचक्नवीद्वितीयंपृच्छति॥ कस्मिन्न्विति॥७॥ एवंपृष्टस्सयाज्ञवल्क्यस्सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वंहरेर्महिमोक्तिपू
र्वमाह॥एतद्वाइत्यादिनाखंडचतुष्टयेन।तत् प्रकृत्याश्रयत्वेनवक्ष्यमाणं। अक्षरं चतुर्विधनाशहीनतयाअक्षरपदवाच्यंब्रह्मए
तत् एतल्लक्षणकं। ब्राह्मणाअभिवदंतिवै।एतच्छब्दार्थंव्यनक्ति॥अस्थूलमित्यादिना।प्राकृतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घवैलक्षण्यादस्थू

लमित्याद्युच्यते।सूत्रभाष्यादौतुअस्थूलादिपदैःस्थौल्यादिविरुद्धाणुत्वादिग्रहइत्यप्युक्तं। अलोहितमितिलोहिताद्युपलक्षितप्राकृतरूपरहितं । एवमस्नेहमित्यपिज्ञेयं । अच्छायं छायाशब्दिताविद्याहीनं । यद्वाव्याप्तत्वाच्छायाहीनं । अतमः आवरणहीनं। अवाय्वनाकाशमतेजस्कमितिपंचभूतास्पृष्टदेहं । असंगं अलेपं । अरसमित्यादेःप्राकृतरसगंधादिहीनमित्यर्थः । अतेजस्कं प्राकृतवर्चोहीनं। अप्राणं प्राकृतप्राणापानादिहीनं। अमुखं मुखोपलक्षितप्राकृतदेहहीनं। अमात्रं मितिहीनं। भिन्नांशशून्यं

एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठत एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गि द्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठत एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिनिमेषामुहूर्ताअहोरात्राण्यर्धमासामासाऋतवःसंवत्सराइतिविधृतास्तिष्ठं त्येतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिप्राच्योन्यानद्यः स्यंदंतेश्वेतेभ्यःपर्वतेभ्यःप्रतीच्योऽन्यायांयांचदिशम न्वेतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिददतोमनुष्याःप्रशंसंति यजमानंदेवादर्वींपितरोन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

वा। स्वापेक्षयाअंतरंबाह्यंनेत्यनंतरंअबाह्यं सर्वापेक्षयास्वयमेवांतरंबाह्यंचेत्यर्थः । तदक्षरं किंचननाश्नाति उपजीवनार्थंनात्ति अशुभंनात्तीतिवा। जीवाद्यंनात्तीतिवार्थः। कश्चनकोपितदक्षराख्यंब्रह्मनाश्नातिनात्ति । स्वातंत्र्यान्नकेनापिअद्यतइतिभावः। तदाहसूत्रे । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति ॥५॥८॥८॥ प्रकृतिद्वारासर्वाधारत्वंहरेरनायासेनैवेतिभावेनाह याज्ञवल्क्यः ॥ एतस्य

वाइति। एतस्यप्रागुक्तगुणकस्य।प्रशासनेवै प्रशब्दोक्तानन्याधीनासंकुचिताज्ञायां आज्ञानिमित्तमेव। सूर्याचंद्रमसौ सर्वपरिज्ञातृत्वाह्लादकत्वाभ्यांहेतुभ्यांक्रमात्सूर्याचंद्रपदोक्तौ ब्रह्मरुद्रौ। विधृतौ विशेषेणधृतौतिष्ठतः। एवमग्रेपि। द्यावापृथिव्यौ दीप्यमानत्वपृथुत्वहेतुभ्यांक्रमात्द्यावापृथिवीशब्दितेश्रीभूमी। निमेषादिशब्दास्तदभिमानिपराः। इतिशब्दआद्यर्थः। प्राच्यः प्राक्प्रवहंत्यः। अन्याः काश्चन। श्वेतेभ्यः श्वेतनामकेभ्यः। प्रतीच्यः प्रत्यक्पश्चिमसमुद्रंप्रतिप्रवहंत्यः। अन्याःकाश्चन। किं बहुना। यांयांदिशमनुस्यंदंते एतस्याक्षरस्यप्रशासनएवस्यंदंतइत्यर्थः। ददतोदानंकुर्वतःपुरुषान्। मनुष्याःप्रशंसंति स्तुवंति।

योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतियोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणोऽथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः ॥ १० ॥

यजमानं यागकर्तारं। देवाः प्रशंसंतीत्यनुषंगः। उच्छिष्टपिंडावसरेदर्वींपितरोन्वायत्ताः। अनुसृत्यस्थिताः। तदेतत्सर्वंएतस्याक्षरस्यप्रशासनएवेत्यर्थः। तदाहसूत्रे। साचप्रशासनादिति। एतस्यवाइत्याद्यभ्यासआदरार्थः ॥५॥८॥९॥ एतदक्षरस्यज्ञानमवश्यसंपाद्यमितिभावेनतदज्ञानज्ञानयोरनर्थपुमर्थावाहयाज्ञवल्क्यः ॥ योवाइति। जुहोति अग्नौहविःप्रक्षिपति। यजते। देवतोद्देशेनहविर्ददाति। तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि। तप्यते तपति करोतीतियावत्। बहूनिवर्षसहस्राणीत्येतज्जुहोतीत्यादिषु

त्रिष्वप्यन्वेति। अस्या नात्मविदः । तद्धोमादिकं । अंतवदेव नश्वरफलमेवभवति । प्रैति मृतोभवति। सकृपणः शोच्यः । अथेत्यर्थांतरे । ब्राह्मणोमुक्तोभवति ॥ ५ ॥ ८ ॥ १० ॥ महिमांतरमाह ॥ तद्वाएतदिति । अन्यैःसाकल्येनादृष्टं । स्वयंचतथासर्वद्रष्टृ । एवमग्रेपि । अमतं मनोगोचरं । स्वयंमंतृ मनोज्ञातृ । अविज्ञातं बुद्ध्यगोचरं । विज्ञातृ बुद्धिज्ञातृ । यद्वाअदृष्टमित्यादिनासाक्षात्कारश्रवणमननध्यानानांसाकल्येनाविषयइत्युच्यते । अक्षरंद्रष्टृश्रोत्रितिकथमु

तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टंद्रष्टृश्रुतꣳश्रोत्रमतंमंत्रविज्ञातंविज्ञातृनान्यदतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोतृनान्यदतोस्तिमंतृनान्यदतोस्तिविज्ञात्रेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ साहोवाचब्राह्मणा भगवंतस्तदेवबहुमन्यध्वंयदस्मान्नमस्कारेणमुच्यध्वं नवैजातुयुष्माकमिमंकश्चिद्ब्रह्मोद्यंजेतेतिततोहवाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणं ॥ ५ ॥ ८ ॥

च्यते । द्रष्टृंतरादेर्भावादित्यतआह ॥ नान्यदिति । अतोक्षरादन्यत्स्वातंत्र्येणद्रष्टृनास्तीत्यर्थः। एवमग्रेपि । यदर्थमियताग्रंथेनाक्षरस्यमहिमोक्तस्तदिदानीमाह ॥ एतस्मिन्निति । तद्वाएतदित्यादिनोक्तमाहात्म्यवत्यक्षरेचतुर्विधनाशहीनेविष्णावित्यर्थः । तदाहसूत्रे । अक्षरमंबरांतधृतेरिति ॥ ५ ॥ ८ ॥ ११ ॥ एवंलब्धप्रश्नद्वयोत्तरा सावाचक्नवी । ब्राह्मणानुवाच । हेब्राह्मणाः भगवंतःयूयमस्माद्याज्ञवल्क्यात् । नमस्कारेणमुच्यध्वं मुक्ताभवत । मयायदुच्यतेतदेवबहुमन्यध्वं। कुतइत्यतउक्तं

नेति । युष्माकंमध्येकश्चिदिमं । ब्रह्मोद्यं ब्रह्मिष्ठं । याज्ञवल्क्यं । जातु कदापि । जेतानैवास्त्यतइतियोजना ॥५॥८॥१२॥ इत्यष्टममक्षरब्राह्मणं ॥ ॥ अथ वाचक्नवीप्रश्नोत्तरानंतरं । शकलस्यापत्यंशाकल्योविदग्धनामा । एनंयाज्ञवल्क्यंदेवाः कतीतिपप्रच्छ । सयाज्ञवल्क्यः । एतया वक्ष्यमाणया । निविदा निविच्छब्दितमंत्रेण । वैश्वदेवस्यशस्त्रस्य निविदियावंतोदेवा

अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छकतिदेवायाज्ञवल्क्येति सहैतयैवनिविदाप्रतिपेदेयावंतोवैश्वदेवस्यनिविद्युच्यंते त्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेत्योमितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतिषडित्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतित्रयइत्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतिद्वावित्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येत्यध्यर्धइत्योमितिहोवाच कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येत्येकइत्योमितिहोवाचकतमेतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेति ॥ १ ॥

उच्यंते तावतोदेवान् । प्रतिपेदे ज्ञातवान् । तांनिविदंपठति ॥ त्रयश्चेति ॥ त्रयश्चत्रीचशता त्रयस्त्रिंशच्छतानि । त्रयश्चत्रीचसहस्रा । त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्यर्थः । अनेककोटिसंख्याकत्वेपिदेवानांतेषुत्रयस्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकादेवाःअधिकास्तेषुचत्रयस्त्रिंशदेवाअधिकाइत्येवमुक्तं । याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरमंगीकरोति । ओमित्युवाचहशाकल्यः । त्रयस्त्रिंशत्सहस्रेत्युक्त

देवेषूत्तमान्पृच्छतिशाकल्यः ॥ कत्येवेति । उत्तरमाह ॥ त्रयस्त्रिंशदिति । एवमग्रेपिप्रश्नपरिहारार्थौज्ञेयौ । ओमित्य भ्युपगमश्चज्ञेयः । अधिकतयाआकृद्धोध्यर्धः । संख्येयस्वरूपाणिपृच्छति ॥ कतमइति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशत्स हस्रसंख्याकाश्चदेवाःकतमेकीदृशाइतिसर्वेसमाःकिंवान्यूनाधिकभावमापन्नाइतिप्रश्नार्थः ॥५॥९॥१॥ सएवंपृष्टोयाज्ञवल्क्यः त्रयस्त्रिंशदेवदेवाः । तु विशिष्टाः । एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां । एतेत्रयस्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकादेवाः । महिमानः महि

सहोवाचमहिमानएवैषामेतेत्रयस्त्रिꣳशत्त्वेवदेवाइतिकतमेतेत्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौवसवएकाद शरुद्राद्वादशादित्यास्तएकत्रिꣳशदिंद्रश्चैवप्रजापतिश्चत्रयस्त्रिꣳशाइति ॥ २ ॥ कतमेवसवइ त्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौश्चचंद्रमाश्चनक्षत्राणिचैतेवसवएतेषुहीदꣳवसुसर्वं हितमितितस्माद्वसवइति ॥ ३ ॥

नामाहात्म्येनमानःपरिमिताः । न्यूनाःअतःपरिवारभूताएवेतियावत् इत्युवाचेत्यर्थः । तुशब्देनविशेषितान्देवान्पृच्छति ॥ कतमेतइति । इंद्रश्चप्रजापतिश्चत्रयस्त्रिंशौ त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरकौइत्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यर्थः ॥५॥९॥२॥ अष्टानांस्वरूपं पृच्छति॥कतमइति।अग्निंविष्णुंनयतीत्यग्निःसुपर्णः।पृथिवी सौपर्णी।वायुः सूत्रात्मामुख्यवायुः। अंतरिक्षं तत्पत्नीश्रद्धानाम्नी। आदित्यः शिवः।द्यौः तद्भार्योमादेवी।चंद्रमाः कामः।कामस्यानिरुद्धपितृत्वेनतदनुविष्टत्वादनिरुद्धःपृथङ्नोक्तः।नक्षत्राणींद्रः

रूपबाहुल्याद्बहुवचनं।नाम्नांनिरुक्तिर्भाष्येध्येया। एतेवसवइति कुतएषांवसुत्वमित्यतआह ॥एतेषुहीति।वसतीतिवसुजगत् इदंसर्वंवसु।एतेष्वष्टसुदेवेषुहितं निहितमिति।हि यतस्तस्माद्वसवइति।वसनिवासइत्यस्मात्अंतर्णीतण्यर्थादुप्रत्ययेवासयंतिजग दितिवसवइत्युक्तंभवति ॥५॥९॥३॥ पुरुषे जीवे।वर्तमानाःप्राणाः। ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्रेरकाः।इमे प्रसिद्धाः।दक्षाग्निप्रमुखावायु पुत्राःदश । आत्मा बुद्धिमानीबृहस्पतिःएकादशः । शिवान्यरुद्राणामपिप्राणाविष्टत्वेनदक्षादिग्रहणेनगृहीतत्वान्नपृथगुक्तिः।

कतमेरुद्राइतिदशेमेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशस्तेयदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथरोदयंतितद्य द्रोदयंतितस्माद्रुद्राइति ॥ ४ ॥ कतमआदित्याइतिद्वादशवैमासाःसंवत्सरस्यैतआदित्याएते हीदꣳसर्वमाददानायंति तेयदिदꣳसर्वमाददानायंतितस्मादादित्याइति ॥ ५ ॥

कथंरुद्रत्वमेषामित्यतोनिर्वक्ति ॥ तइत्यादिना । ते प्राणाःआत्माच । मर्त्यात्म्रियमाणात्शरीरात् । अथतदाम्रियमाणसंब धिनोजनान्तेप्राणाद्यारोदयंति । यद्रोदयंतितत्तस्माद्रुद्राइत्युच्यंतइत्यर्थः । रुदिरूअश्रुविमोचनइत्यतोंतर्णीतण्यर्थाद्रक्प्र त्ययेरुद्रइतिसिद्धेरितिभावः ॥ ५ ॥ ९ ॥ ४ ॥ संवत्सरस्यसंवत्सरात्मककालस्यद्वादशमासावैप्रसिद्धाः । एतेद्वादशमासा भिमानिनोधात्रर्यमविवस्वत्पूषत्वष्टृसवितृभगपर्जन्यवरुणमित्रयमचंद्रशब्दिताआदित्याः । तेष्वादित्यशब्दंनिर्वक्ति ॥ एतइति । एतेद्वादशादित्याःइदंसर्वंप्राणिनामायुरादिकंआददानाःयंतिगच्छंति । तेयद्यस्मादिदंसर्वमाददानायंतितस्मादा

दित्याइत्युच्यंतइत्यर्थः । आङ्पूर्वाभ्यांदाणूदानेयाप्रापणइत्याभ्यांडप्रत्ययेददातेरिदादेशेचादित्यइतिरूपसिद्धेरितिभावः । अश्विनिर्ऋतिकुबेरविनायकानामुत्तमत्वेप्यर्यमांशधातृविधातृसूर्येषुविशेषावेशान्नपृथगुक्तिः ॥ ५ ॥ ९ ॥ ५ ॥ अशनिरिति वज्राभिमानीवायुर्जेंद्रः पशवः पश्वभिमानीजयंतइत्यर्थः । अपकृष्टोपिजयंतोमन्वावेशात्त्रयस्त्रिंशत्सूक्तः ॥ ६ ॥ त्रयस्त्रिंश त्सुषड्डुत्तमाउक्तास्तान्पृच्छति ॥ कतमेषडिति । पप्रच्छेत्यनुषंगः । उत्तरमाह ॥ अग्निश्चेति । अग्न्यादिशब्दितावसुत्वेनो

कतमइंद्रःकतमःप्रजापतिरितिस्तनयित्नुरेवेंद्रोयज्ञःप्रजापतिरिति कतमःस्तनयित्नुरित्यशनि रितिकतमोयज्ञइतिपशवइति ॥ ६ ॥ कतमेषडित्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौ श्चैतेषडेतेषुहीद ँ सर्वंषडिति ॥ ७ ॥ कतमेतेत्रयोदेवाइतीमएवत्रयोलोकाएतेषुहीमेसर्वेदेवाइति कतमौतौद्वौदेवावित्यन्नंचैवप्राणश्चेति ॥ ८ ॥

क्ताएवग्राह्याः । एतेषांषण्णांत्रयस्त्रिंशत्सुवरत्वेहेतुमाह ॥ एतेषुहीति । इदंषड्षट्कं ज्ञानविज्ञानैश्वर्यवीर्यश्रीयशोरूप गुणषट्कं । एतेषुगरुडादिषुसर्वंसंपूर्णंहि यतोतःएतेषड्डुत्तमाइत्यर्थः ॥ ७ ॥ षट्सूत्तमांस्त्रीन्पृच्छति ॥ कतमेतइति । इमे एवप्राक्अग्निवाय्वादित्यशब्दितावींद्रवायुमहेश्वराःस्वस्वभार्याणामाश्रयत्वाद्वाज्ञानरूपत्वाद्वालोकाइत्युक्तास्त्रयइत्यर्थः । क थमेषांषड्भ्योप्युत्तमत्वमित्यतआह ॥ एतेषुहीमेसर्वेदेवाइति । आयत्ताइतियोज्यं । इतियतोतउत्तमाइत्यर्थः । ब्रह्म

शेषयोर्वायुरुद्रपदसाम्यात्तयोः पृथगनुक्तिः । त्रिष्वपिद्वौवरावित्युक्तंप्राक् । तौपृच्छति ॥ **कतमाविति** । अन्नं प्रागंतरिक्ष पदोक्ताश्रद्धा प्राणस्तत्पतिर्मुख्यवायुः ॥ ५ ॥ ९ ॥ ८ ॥ प्राक्तयोरध्यर्धोधिकइत्युक्तं तंपृच्छति ॥ **कतमइति** । यःसर्व लोकाश्रयतयापवतेअयंवायुरध्यर्धइति । तदाहुर्वायोरध्यर्धत्वविषयेनुत्पत्तिमाहुः । किमिति अयंवायुःयद्यस्मादेकइवैवपव तेअथतस्मात् । कथमध्यर्धः । अर्धेनाधिकोह्यध्यर्धइतिवाच्यत्वादिति उत्तरमाह ॥ **यदस्मिन्निति** । यद्यस्मादस्मि न्वायौ । इदंसर्वं बुद्धिस्थंज्ञानादिगुणजातं अध्यार्ध्नोत् आधिक्येनऋद्धमभूत् । तेनहेतुनाध्यर्धइत्येव नत्वर्धेनाधिकोध्यर्ध

कतमोध्यर्धइतियोयंपवतइतितदाहुर्यदयमेकइवैवपवतेथकथमध्यर्धइतियदस्मिन्निदꣳसर्वमध्या र्ध्नोत्तेनाध्यर्धइतिकतमएकोदेवइतिप्राणइतिसब्रह्मत्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

इति । यद्वाकथमध्यर्धइतिप्रश्नस्यगुणसमृद्धिमत्त्वादध्यर्धइत्युत्तरेकृतेसति कथमस्यगुणसमृद्धत्वमित्यतस्तदाहुरित्यादि वाक्यं । तत् गुणसमृद्धतयोत्तमत्वमाहुः । यद्यस्मादयंवायुरेकइवैव मुख्यइव स्वतंत्रइवैवेतिवा पवतेअतोहेतोरध्यर्धइ त्यर्थः । वायोरपिविष्णोरुत्तमस्यसत्त्वादेकइवेत्युक्तं द्वयोरेकोधिकइत्युक्तं तंपृच्छति ॥ **कतमएकइति** ॥ **प्राणइतीति** ॥ आसमंतात्प्रकृष्टःणआनंदोयस्यसप्राणोविष्णुःएकइत्युच्यते । अन्यस्यतादृशस्याभावादुत्तमइत्यर्थः । श्रीस्तदत्यंतांतरंगत्वा न्नपृथगुक्ता कुतस्तस्योत्तमतेत्यतआह ॥ **सइति** । सप्राणनामाविष्णुः ब्रह्म गुणपूर्णः यथाश्रुत्यादावुदितस्तथैवा

विकारेणानंतकालेषुयातिवर्ततइतित्यत्इत्याचक्षते ज्ञानिनइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ९ ॥ ९ ॥ प्रष्टव्यार्थज्ञानिनःफलोक्तिपूर्वंप्रष्टव्यंपृच्छति ॥ पृथिव्येवेति । एवशब्दःप्रसिद्धिपरः । प्रसिद्धापृथिव्येव । यस्य पुरुषस्या यतनं यत्पुरुषाभिमन्यमाना यस्यपुरुषस्याग्निः । अत्तीतिव्युत्पत्त्याअग्निनाम्नीअग्निस्थारमा । लोकः मनोवृत्तिरूपबाह्यप्रकाशहेतुः ।

पृथिव्येवयस्यायतन मग्निर्लोको मनोज्योति र्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणंसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषंसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायꣳशारीरःपुरुषःसएष वदैवशाकल्य तस्यकादेवतेत्यमृतमितिहोवाच ॥ १० ॥ कामएवयस्यायतनꣳहृदयंलोको मनोज्योति र्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंकाममयःपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिस्त्रियइतिहोवाच ॥ ११ ॥

यस्यपुरुषस्यमनःबोधरूपतयामनोनाम्नीमनस्थारमा ज्योतिः स्वरूपज्ञस्यभिव्यक्तिहेतुः । तंसर्वस्यात्मनोजीवजातस्यपरायणमुत्तमाश्रयंपुरुषं योवैयएवाधिकारीविद्याज्जानीयात् । सवैसएवत्रेदिताज्ञानीस्यात्तंपुरुषंहेयाज्ञवल्क्यवेत्थकिमितिपप्रच्छेतियोज्यं । उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः । वेदवाइति । यमात्थतंपुरुषंसर्वस्यात्मानं परायणमहंवेदवै जानाम्येव । तमाहयएवायंशा

रीरःसर्वजीवाभिमानीपुरुषःस्वायंभुवोमनुःसएषत्वयापृष्टः पुनःपृच्छेत्याहयाज्ञवल्क्यः ॥ वदैवशाकल्येति । पृच्छैवेत्यर्थः । पृच्छति तस्यशारीरपुरुषस्यमनोःकादेवतानियमनादिकर्त्रीति अमृतं वायुरितिहोवाच ॥ ५ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमग्रेतनखंडसप्तकस्यापियोजनाध्येया । कामएव मनोवृत्तिविशेषःस्त्रीरागः । हृदयंहृद्ययनाद्धृदयनाम्नीबुद्धिस्थारमा । लोकःबाह्यप्रकाशहेतुः ।

रूपाण्येवयस्यायतनंचक्षुर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवासावादित्येपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिसत्यमितिहोवाच ॥ १२ ॥ आकाशएवयस्यायतनꣳश्रोत्रंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायꣳश्रौत्रःप्रातिश्रुत्कःपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिदिशइतिहोवाच ॥ १३ ॥

यस्येत्यनुषज्यते मनोनाम्नीज्योतिः । स्वरूपज्ञानाविर्भावहेतुः । एवमग्रेपि । काममयः कामाभिमानीप्रद्युम्नः । स्त्रियः श्रीसरस्वत्युमाः॥ ११॥रूपाणिशुक्लादीनि । दृष्टिहेतुत्वहेतुनाचक्षुर्नाम्नीचक्षुस्थारमा । आदित्येपुरुषः रुद्रः। सत्यं चतुर्मुखः॥ १२॥ आकाशएव भूताकाशएव । श्रोत्रं श्रवणहेतुतयाश्रोत्रनाम्नीश्रोत्रस्थारमा । श्रौत्रः श्रोत्रगतः । प्रतिश्रृणोतीतिप्रातिश्रुत्कःपु

रुषः । चंद्रः । दिशो गरुडशेषदक्षाः ॥५॥९॥१३॥ तमएवां धकारएव । अत्रोत्तरखंडद्वयेचप्रागुक्तनिरुक्त्याबुद्धिस्थारमै वहृदयपदार्थः । सर्वत्रमनःशब्देनापिरमैव । छायामयःपुरुषः छायाभिमानीनिर्ऋतिः । मृत्यु र्यमः ॥ १४ ॥ रूपाण्येव प्रसि

तमएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंछायामयःपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिमृत्युरितिहोवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येवयस्यायतनंचक्षुर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायमादर्शेपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेत्यसुरितिहोवाच ॥ १५ ॥ आपएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायमप्सुपुरुषःसएषवदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिवरुणइतिहोवाच ॥ १६ ॥

द्धानि । चक्षु श्चक्षुस्थारमा । आदर्शे दर्पणे । पुरुषः तदभिमानीसूर्यः । असुः अंतर्गतोवायुः ॥ १५ ॥ आपो जडभूताः ।

अप्सुपुरुषः पर्जन्यः । वरुणः प्रसिद्धः ॥५॥९॥१६॥ रेतएव प्रसिद्धं । पुत्रमयःपुरुषः पुत्राभिमानीशक्रः । प्रजापतिः प्रजापाल
कोब्रह्मा ॥१७॥ एवमतिप्रश्नान्कुर्वंतंप्रतिशाकल्येतिसंबोध्योवाचयाज्ञवल्क्यः।किमितितदाह॥त्वांस्विदिति । इमेब्राह्मणाः।
त्वांस्वित् त्वांकिल । अंगारावक्रयणं। अक्रता३अकृषत अकुर्वन् । प्लुतिर्दयाविशेषद्योतिका । अरे शाकल्यांगारविक्षेपहेतुभूत
काष्ठमेतेअकुर्वन् त्वंनजानासि । ब्रह्मसंघप्रेरितस्त्वंमदभिमुखोभूत्वाबहुप्रश्नान्पृच्छसि।मत्कोपेनतवक्षेमःकथंभविष्यति।अल

रेतएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदि
तास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंपुत्रमयःपुरुषस्सएष
वदैवशाकल्यतस्यकादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्य
स्त्वाꣳस्विदिमेब्राह्मणाअंगारावक्रयणमक्रता३इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्यो
यदिदंकुरुपांचालानांब्राह्मणानत्यवादीःकिंब्रह्मविद्वानितिदिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइति ॥ १९ ॥

मियतेतिदययातंप्रत्युवाचेत्यर्थः । अंगाराअवक्रियंतेइतस्ततोविक्षिप्यंतेयेनसकाष्ठविशेषोंगारावक्रयणशब्दार्थः॥१८॥तद्वचन
मगणयन् पुनस्तज्जयेच्छयापृच्छति॥याज्ञवल्क्येति। कुरुपांचालानांसंबंधिनस्तद्देशीयानितियावत्।ब्राह्मणानति अतिक्रम्य।
अवज्ञायेतियावत्। मामंगारावक्रयणमक्रतेतियदवादीः। तत्किंब्रह्मविद्वानितिबुद्ध्याअवादीरितिशाकल्येनपृष्टोयाज्ञवल्क्यः।

सत्यंअरेअहंब्रह्मविद्वानेवेतिभावेनाह॥ दिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइति। अहंदिशःसदेवाःअभिमानिदेवतासहिताः। सप्रतिष्ठाःसाधाराःवेद॥ १९॥ एवंयाज्ञवल्येनोक्तेपृच्छतिशाकल्यः॥ यदिति। यत् यदि । सदेवादिशःवेत्थतर्हि। अस्यांप्राच्यांदिशि। किंदेवतोसि कादेवताअधिष्ठात्रीज्ञातायेनसकिंदेवतोसि। एतद्दिगधिष्ठात्रींकांदेवतांज्ञात्वावर्तसेतद्वदेतिप्रश्नार्थः। उत्तरमाह॥ आदित्यदेवतइति। आदित्योदेवताप्राक्दिगधिष्ठात्रीज्ञातायेनसआदित्यदेवतोऽस्मीतिशेषः। आदित्यंप्राक्दिगधिष्ठा

यद्दिशोवेत्थसदेवाःसप्रतिष्ठाःकिंदेवतोस्यांप्राच्यांदिश्यसीतिआदित्यदेवतइति सआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितइति चक्षुषीतिकस्मिन्नुचक्षुःप्रतिष्ठितमिति रूपेष्वितिचक्षुषाहिरूपाणिपश्यतिकस्मिन्नुरूपाणिप्रतिष्ठितानीतिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिरूपाणिजानातिहृदयेह्येवरूपाणि प्रतिष्ठितानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

तारंजानामीत्यर्थः। दिशःसदेवाःसप्रतिष्ठावेदेत्यत्रसदेवइत्यंशःपृष्टःउत्तरितश्च। अधुनासप्रतिष्ठइत्यंशंपृच्छति॥ सआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितइति। तस्योत्तरं॥ चक्षुषीति। दृष्टिशक्तिप्रेरकेचक्षुर्मानिनिस्वायंभुवमनाविति। कस्मिन् चक्षुःप्रतिष्ठितमित्यस्योत्तरं॥ रूपेष्विति। रूपाभिमानींद्रे तदुपपादयति॥ चक्षुषेति। स्वायंभुवमनुनातत्प्रसादेनरूपाणिपश्यतीत्यर्थः। रूपाणिरूपाभिमानींद्रःकस्मिन्नित्यस्योत्तरं॥ हृदयइति। बुद्धिमान्युमायांप्रतिष्ठितानीत्येतदुपपादयति॥ हृदयेनेति। निग

मयति ॥ हृदये ह्येवेति । तदुक्तमभ्युपैति ॥ एवमेवैतदिति ॥५॥९॥२०॥ एवमुत्तरखंडचतुष्टयेपिप्रश्नोत्तरपरवाक्ययोजना ध्येया । यज्ञे यज्ञमानिन्यनिरुद्धे । दक्षिणायांदक्षिणाभिमानिन्यांरतिदेव्यां । श्रद्धायां श्रद्धामानिनिकामे । तदुपपादकं ॥ य

किंदेवतोस्यांदक्षिणायांदिश्यसीतियमदेवतइतिसयमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतियज्ञइतिकस्मिन्नुय ज्ञःप्रतिष्ठितइतिदक्षिणायामितिकस्मिन्नुदक्षिणाप्रतिष्ठितेतिश्रद्धायामितियदाह्येवश्रद्धत्तेऽथ दक्षिणांददातिश्रद्धाया ँ्ह्येवदक्षिणाप्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुश्रद्धाप्रतिष्ठितेतिहृदयइतिहोवाचहृद येनहिश्रद्धांजानातिहृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठिताभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतो स्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतिवरुणदेवतइतिसवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्वितिकस्मिन्न्वापःप्रति ष्ठिताइतिरेतसीतिकस्मिन्नुरेतःप्रतिष्ठितमितिहृदयइतितस्मादपिप्रतिरूपंजातमाहुर्हृदयादिव सृप्तोहृदयादिवनिर्मितइतिहृदयेह्येवरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

दाहीत्यादि । हृदयइतीतिप्राग्वत् । बुद्धिमान्युमायामित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥२१॥ अप्सु अबभिमानिचंद्रे । रेतसि रेतोमानिबृह स्पतौ । हृदये उमायां । तस्मादपि तस्मादेव । जातं । प्रतिरूपंपुत्रमाहुर्वैदिकाः । किमिति किंपितृहृदयादिवायंपुत्रःसृप्तःविनिस्सृ तः । हृदयादिवनिर्मितइत्याहुरित्यन्वयः । यतएवमतोहृदयएवरेतःप्रतिष्ठितमित्यर्थः । हृदयेदेवेरेतोदेवःप्रतिष्ठितइत्यर्थः ॥२२॥

दीक्षायां दीक्षामानिन्यांशतरूपायां । सत्ये स्वायंभुवमनौ । तस्मादपि तस्मादेव । दीक्षितंपुरुषंसत्यंवदेत्याहुः । तस्मात्सत्ये ह्येवदीक्षाप्रतिष्ठितेतिनिगमनं । हृदये उमायां ॥ २३ ॥ ध्रुवायां प्राचीदक्षिणामध्यमायांदिशि । वाचि वागभिमानिबृह

किंदेवतोस्यामुदीच्यांदिश्यसीतिसोमदेवतइतिससोमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामितिक स्मिन्नुदीक्षाप्रतिष्ठितेतिसत्यइतितस्मादपिदीक्षितमाहुःसत्यंवदेतिसत्येह्येवदीक्षाप्रतिष्ठिते तिकस्मिन्नुसत्यंप्रतिष्ठितामितिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिसत्यंजानातिहृदयेह्येवसत्यंप्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ २३ ॥ किंदेवतोस्यांध्रुवायांदिश्यसीत्यग्निदेवतइतिसोग्निःकस्मि न्नुप्रतिष्ठितइतिवाचीतिकस्मिन्नुवाक्प्रतिष्ठितेतिहृदयइतिकस्मिन्नुहृदयंप्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानोवैनद द्युर्वयाꣳसिवैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥

स्पतौ । हृदये उमायां ॥ २४ ॥ कस्मिन्नुहृदयंप्रतिष्ठितमित्युमायाअप्याश्रयेपृष्टेयाज्ञवल्क्यःआक्षिपति ॥ अहल्लिकेति । अहर्ज्ञानंलीनमस्येतिअहर्लीकः । सएवाहल्लिकः । हेअज्ञेत्यर्थः । अहल्लिकेतिसंबोध्योवाच । कुतस्तस्याज्ञत्वमित्यतउच्यते । यत्र यत् । एतत्हृदयं । हृदयमानिनीमुमां । अस्मत् अहंकाराभिमानिरुद्रात्अन्यत्र । मन्यासै मन्यसे जानासि । प्रसिद्धमपि

रुद्राश्रितत्वमज्ञात्वात्वंकस्मिन्प्रतिष्ठितमितिपृच्छसि। अतोऽन्नेति। तस्यारुद्रानाश्रितत्वेबाधकमाह ॥ यद्धीति। यत् यदि। एतत्हृदयं। हृदयमानिनीउमा। अस्मत् अहंकाराभिमानिरुद्रात् अन्यत्रस्यात्। तदनाश्रितास्यादितियावत्। तर्हिंबुद्धिमा न्युमायाःदेहाभिरक्षणोपयोगिबुद्धिशक्त्यभावप्रसंगेनैतच्छरीरंश्वानोवाऽद्युः। वयांसिवैनच्छरीरंविमथ्नीरन् विकर्षेरन्। कस्या

कस्मिन्नुत्वंचात्माचप्रतिष्ठितौस्त(स्थ)इति प्राणइति कस्मिन्नुप्राणःप्रतिष्ठितइत्यपानइति कस्मि न्नपानःप्रतिष्ठितइतिव्यानइति कस्मिन्नुव्यानःप्रतिष्ठितइत्युदानइति कस्मिन्नूदानःप्रतिष्ठित इतिसमानइति सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्ज्यतेऽसि तोनव्यथतेनरिष्य इत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौलोकाअष्टौदेवाअष्टौपुरुषाःसयस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्यूह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामितंचेन्मेनविवक्ष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतितꣳहनमेने शाकल्यस्तस्यहमूर्धाविपपातापिहास्यपरिमोषिणोस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

पिजीवनंनस्यादितिभावः। इत्युवाचयाज्ञवल्क्यइतीतिपदान्वयः ॥ ५ ॥ ९ ॥ २५ ॥ एवमाक्षेपपूर्वमुक्तोपिशाकल्यःरुद्रो मयोरप्याश्रयंपृच्छति ॥ कस्मिन्निति। त्वंचाहंचेतिरूपवानहंकाराभिमानीरुद्रः। आत्मेत्युक्तबुद्धिमानिन्युमाचेत्येतौ द्वौक स्मिन्प्रतिष्ठितौ(स्त)स्थइतिपप्रच्छेत्यर्थः। प्राणे प्राणनामकेशेषइत्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यर्थः। अपाने अपाननाम्न्यांभा

रत्यां । व्याने व्यानाभिधेवायौ । उदाने उदाननाम्न्यांचश्रीदेव्यां । समाने समाननामकेहरौ । कुतःसमाननाम्नोहरेःसर्वाधा
रत्वमित्यतआह ॥ **सएषइति** । स कतमएकोदेवःप्राणइतीत्युक्तः । सएषः समाननामाआत्माविष्णुः इतिन दुःखास्पृष्टर
मावन्नभवति । इतिन दुःखस्पृष्टब्रह्मादिवच्चनेत्यर्थः । यद्वा । इतिन बद्धब्रह्मादिवन्न । इतिन रमादिमुक्तवच्चनेत्यर्थः । तत्रहे
तुमाह ॥ **अगृह्यइत्यादि** । अगृह्यः साकल्येनग्रहणायोग्यः । कुतएवमित्यतःसाकल्येनगृह्यतइत्यत्रमानाभावादित्याह ॥
नहीति । साकल्येनगृह्यतइत्यत्रप्रमाणंनास्तीत्यर्थः । अशीर्यः कारणात्कालतोपिवाविशरणशून्यः । कुतइत्यतो ॥ **नहीति** ।
पूर्ववदर्थः । एवमग्रेपि । असंगः सर्वत्रसन्नपितत्कृतदोषलेपशून्यः । नहीतिप्राग्वत् । असितः नकदाचिद्बद्धः । नव्यथते
दुःखीभवतीत्यत्रप्रमाणंनहीत्यर्थः ॥ **नरिष्यइतीति** । कालत्रयेपिनाशहीनइत्यर्थः । अत्रनहिरिष्यतइत्यपिवाक्यंग्राह्यं
प्रकरणबलात् । एवंशाकल्यप्रश्नस्यसर्वस्योत्तरमुक्त्वासामर्षोयाज्ञवल्क्यःशाकल्यंस्वयंपृच्छति ॥ **एतानीति** । एतानि पृथिव्ये
वयस्यायतनमित्यादिनोक्तानिपृथिव्यादीनिअष्टावायतनानि । अग्निर्लोकइत्यादिनाउक्ताअष्टौलोकाः । अमृतमितिहोवाचेत्या
दिनोक्ताअष्टौदेवाः । शारीरःपुरुषइत्यादिनोक्ताअष्टौपुरुषाः । स प्रसिद्धो । यस्तान्पुरुषान् । आयतनलोकदेवानपीत्यपिग्राह्यं ।
निरूह्य पुरुषाद्यपेक्षांविनैवनिरूह्य निर्गत्य । स्थितेनेतिशेषः । बहिष्ठरूपेणेतियावत् । ऊढ्वा प्रत्यूह्य । प्रतिप्रति तत्तदंतर्यामि
रूपेणोह्यऊढ्वा । अत्यक्रामत् अतिक्रांतवान् । तंऔपनिषदं उपनिषदेकगम्यं । पुरुषं त्वा त्वांपृच्छामि । तंपुरुषंचे द्यदि । मे मह्यं ।
त्वंवि विशेषेणनवक्ष्यसि । तर्हितेमूर्धाशिरः ऽविपतिष्यतीत्युवाचयाज्ञवल्क्यः । शाकल्यस्तंयाज्ञवल्क्यपृष्टंभगवंतं । नमेने नाज्ञा

सीत्तूहकिल । तस्यमूर्धाविपपातह । नकेवलमयंमृतःकिंतुअस्य शाकल्यस्य । अस्थीन्यपिपरिमोषिणस्तेनाअन्यन्मन्यमानाः

अथहोवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवःकामयतेसमापृच्छतुसर्वेवामापृच्छतयोवःकामयतेतंवःपृच्छा मिसर्वान्वावःपृच्छामीतितेहब्राह्मणानदधृषुः ॥ २७ ॥ तान्हैतैःश्लोकैःपप्रच्छ ॥ यथावृक्षोवन स्पतिस्तथैवपुरुषोमृषा ॥ तस्यलोमानिपर्णानित्वगस्योत्पाटिकाबहिः ॥ त्वचएवास्यरुधिरंप्रस्यं दित्वचउत्पटः ॥ तस्मात्तदातृणात्प्रैतिरसोवृक्षादिवाहतात् ॥ मांसान्यस्यशर्कराणिकीनाटं स्नावतःस्थिरं ॥ अस्थीन्यंतरतोदारूणिमज्जामज्जोपमाकृता ॥ यद्वृक्षोवृक्णोरोहतिमूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यःस्विन्मृत्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतसइतिमावोचतजीवतस्तत्प्रजाय ते ॥ धानारुहइववैवृक्षोंजसाप्रेत्यसंभवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षंनपुनराभवेत् ॥ मर्त्यःस्विन्मृ त्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्म रातिर्दातुःपरायणं ॥ तिष्ठमानस्यतद्विदइति ॥ २८ ॥ इतिशाकल्यब्राह्मणं ॥ ५ । ९ ॥ इतिश्री बृहदारण्यकेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

रजतंमन्यमानाः अपजहुः अपहृतवंतः ॥ ५ ॥ ९ ॥२६॥ अथ शाकल्यपातानंतरं। याज्ञवल्क्यउवाच । हेब्राह्मणाःभगवंतःवो

युष्माकंमध्येयःकामयतेमांप्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः। समांपृच्छतुसर्वेवायूयंमांपृच्छतवा। यद्वावःयुष्माकंमध्येयःकामयतेयाज्ञवल्क्यो मांपृच्छत्वितीच्छतीतियावत्। तमहंपृच्छामिसर्वान्वोयुष्मान्वापृच्छामीत्युवाचेत्यन्वयः। एवंतेनोक्तास्तेब्राह्मणाःनदधृषुःधैर्यवं तोनाभवन्॥२७॥ तान्ब्राह्मणानेतैर्वक्ष्यमाणश्लोकैःपप्रच्छयाज्ञवल्क्यः। महाप्रलयानंतरंजीवस्यदेहयोगरूपोत्पत्तिकर्ताकइति प्रष्टुंतस्यनित्यत्वंतावदाह॥ **यथेति**। यथावनस्पतिः वनस्पतौ। व्यत्ययात्। वृक्षइत्ययंशब्दो अमृषा अन्वर्थस्तथैव। पुरुषः पुरुषइत्ययंशब्दः अमृषा अन्वर्थएव। वृक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तंवृक्णत्वंयथावनस्पतौविद्यते। तथापुरुकालेसत्वरूपंपुरुष पदप्रवृत्तिनिमित्तंपुरुषेविद्यतएव। तथाचोक्तनिमित्तेनपुरुषपदवाच्यत्वात्जीवोनित्यःसिध्यतीतिभावः। वृक्षसदृशतया प्रकृतपुरुषस्यशरीरेहेयत्वज्ञापनायवृक्षसारूप्यंवक्ति॥ **तस्येत्यादिना**। तस्यपुरुषस्यदेहस्यलोमानि पर्णानि। वृक्षपर्णा नीव अस्यपुरुषदेहस्य। त्वक् लोमाश्रयभूतंचर्म। बहिरुत्पाटिका। वृक्षस्यबहिर्भूतत्वगिव। तद्व्यनक्ति॥ **त्वचइति**। यथास्यवनस्पतेःत्वचउत्पटोनिर्यासःप्रस्यंदि। तथास्यपुरुषस्यत्वचएवरुधिरं प्रस्यंदि। तदेवव्यनक्ति॥ **तस्मादिति**। तस्मात्साम्यादेव। तस्मादाहताद्वृक्षाद्रसइवआतृणा त्सम्यक्छिन्नाद्देहा द्रुधिरंप्रैति प्रकर्षेणएति। निर्गच्छति। वृक्षदेह योःसाम्यांतरमाह॥ **मांसानीति**। शर्कराणिवृक्षशकलस्थानीयानिमांसानि। स्नावतःस्थिरं स्नावास्थिमध्येयत्स्थिरंवि द्यतेअस्थिसल्लीनंतत्कीनाटमिव दारुसंश्लिष्टपाशवत्। पुरुषस्यास्थीनि वृक्षस्यांतरेविद्यमानदारूणीव। वृक्षांतस्थसारभूत दारूणीव। वनस्पतिमज्जा पुरुषमज्जोपमाकृता। एवंपुरुषस्यवृक्षसाम्यमुपपाद्याधुनानाशोत्पत्तिमत्त्वेनापिसाम्योक्तिपूर्वंय

त्प्रष्टव्यंतत्पृच्छति ॥ यदिति । य द्यथा । वृक्णः छिन्नो । वृक्षोमूलान्नवतरः पुनः प्ररोहतिउत्पद्यते । तथामृत्युनावृक्णः मर्त्यः स्वित्मर्त्योपि । पुनः पुरुषांतरात्प्ररोहति । सवृक्षोमर्त्यश्चकस्मात्मूलात्कारणात्प्ररोहतिउत्पद्यते । वृक्षपुरुषयोः स्वातंत्र्ये णोत्पादकः कः किंलक्षणकश्चेतिप्रश्नाभिप्रायः । याज्ञवल्क्यः स्वयमेवसंभावितकारणांतरमाशंक्यनिराह ॥ रेतसइतीति । हेब्राह्मणाः रेतसः सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीतिमावोचत मैवंवदत । कुतइत्यतउक्तं ॥ जीवतइति । यस्मात्तद्रेतोजीवतः पि त्रादेः प्रजायते । मयातुअंजसाप्रेत्यस्थितस्यमहाप्रलयानंतरंसंभवः उत्पादकः कइतिपृच्छयते । नहितदारेतोस्तीतिभावः । वृक्ष स्यबीजजन्यत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तदुत्पादकप्रश्नोनयुक्तइत्यतउक्तं ॥ धानारुहइववैवृक्षइति । धाना बीजं । बीजरुहइ ववृक्षोनवस्तुतः स्वातंत्र्येणतज्जन्यइत्यर्थः । नन्वथापिवृक्षोमूलाद्रोहतीत्युक्तत्वात्कथमुत्पादकप्रश्नइतिचेन्न । तस्यांगीकार वादमात्रत्वात्कुतइत्यतस्तमपिपक्षंदूषयति ॥ यदिति । यद्यदासमूलंवृक्षंपुरुषाः आवृहेयुः उद्धर्तयेयुः । तदाउन्मूलोवृक्षः पुनरा सम्यक् । नभवेत्किं । यथाएवंमृत्युनावृक्णः मर्त्यः स्वित्मर्त्योपिपुनर्नभवेत्किं । भवेदेव । वृक्षोमर्त्यश्च तत्कस्मा न्मूलात्प्ररोहतीत्यर्थः । एवंयाज्ञवल्क्येनपृष्टेपुरुषस्यपुनरुत्पादकंभगवंतंजानंतोपिब्राह्मणाः तत्पृष्टंसर्वंवक्तुमशक्तत्वात्तूष्णींब भूवुः । अतः स्वयमेवोत्तरमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ जातएवेति । विज्ञानं पूर्णज्ञानरूपं । आनंदं पूर्णसुखरूपं । ब्रह्म परब्रह्मैव । सृज्यसर्जनकारणमितिशेषः । सृष्टावानंदोद्रेकएवहेतुरितिद्योतनायानंदमितिविशेषणं । सृष्ट्युपयुक्तसार्वज्ञोक्त्यर्थंविज्ञान

मिति । ब्रह्मणोपिजनकोस्तिकिमित्यतोनेत्याह ॥ जातएवेति । अयंभगवान्जातएवानादिकालतश्चिदानंददेहयुक्ततया विर्भूतएवातोनजायते । तस्मादेनंकोनुजनयेत्नकोपीति । नकेवलमयंसृष्टिकर्तैवकिंतु । दातुः स्वोद्देशेनहविरादिदातुः यजमानस्यरातिरिष्टः तद्विदोब्रह्मविदश्चतिष्ठमानस्य नित्यंतद्भावनावतस्तु । परायणं परमाश्रयइत्युवाचयाज्ञवल्क्यइ त्यर्थः ॥ ५ ॥ ९ ॥ २८ ॥ नवमंशाकल्यब्राह्मणं ॥ इतिश्रीमत्कण्वोपनिषदर्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेपंचमो

जनकोहवैदेहआसांचक्रेऽथहयाज्ञवल्क्यआवव्राजत॰ँहोवाच याज्ञवल्क्यकिमर्थमचारीः पशू निच्छन्नण्वंतानित्युभयमेवसम्राळितिहोवाच ॥ १ ॥

ध्यायः ॥ ५ ॥ ७ ॥ आगतानामृषीणांमध्येयोब्रह्मिष्ठस्तंगुरुत्वेनवरीतुंश्रेष्ठत्वनिर्णयायहिकथायांकारितायां याज्ञवल्क्य स्यश्रेष्ठत्वेऽवधारितेसति । तंगुरुत्वेनजनकोवव्रइत्याहात्राध्याये । वैदेहो विदेहदेशाधीशोजनकनामा । आसांचक्रे बभूव । हकिल । अव्यग्रमनाआसीदितियावत् । अथ तदा । याज्ञवल्क्यआवव्राज आजगाम । तंहोवाच जनकइत्यनुषंगः । अ चारीः पर्यटनमकार्षीः । संभावितंकोटिद्वयंस्वयमेवोट्टंकयति ॥ पशूनिति । किंपशूनिच्छन्नुताण्वंता न्वक्तुमितिशेषः । इत्युवाचजनकइत्यन्वयः । अण्वंतानित्यस्याणुर्भगवान् । तद्विषयान्निर्णयानित्यर्थः । उभयंपशूनण्वंतवचनंचेत्युभयमुद्दि

स्यैवसंचरामि हेसम्राडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥यद्यण्वंतान्वक्तुमागतस्तर्हिमह्यमुपदिशेतिराज्ञाप्रार्थितोयाज्ञव

यत्तेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेजित्वाशैलि(नो)निर्वाग्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमाना चार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छैलिनोब्रवीद्वाग्वैब्रह्मेत्यवदतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठां नमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रज्ञेत्ये नदुपासीत काप्रज्ञतायाज्ञवल्क्य वागेवसम्राडितिहोवाच वाचावैसम्राड्बंधुः प्रज्ञायत ऋग्वे दोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्याना निव्याख्यानानीष्टँहुतमाशितंपायितमयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिवाचैवसम्राट्प्र ज्ञायंते वाग्वैसम्राट्परमंब्रह्म नैनंवाग्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येति यएवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपि तामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ २ ॥

ल्क्यः । अन्येभ्यःश्रुतादप्यधिकंविवक्षुरन्येभ्योविदितमनुवदेत्याह ॥ यदिति । ते तुभ्यं । कश्चिज्ज्ञानी । यदब्रवीत्तत्त्वाव द्वयंश्शृणवामेत्युवाचयाज्ञवल्क्यः । एवमुक्तोराजावक्ति॥अब्रवीदिति । मेमह्यं । शिलिनस्यापत्यंशैलिनो । जित्वानामामु

निः । ब्रह्म गुणपूर्णं । वक्तृत्वहेतुनावाङ्नामकमब्रवीत् । इत्याहजनकः । शैलिनोपदिष्टंस्तोतुंयाज्ञवल्क्यःतस्यआप्तत्वमाह ॥ **यथेति** । मातृपित्राचार्यशिक्षितःपुरुषोयथास्वशिष्यायब्रूयात् तथातत्वाग्वैब्रह्मेत्येतदब्रवीत् । वाग्वैब्रह्मेत्येतदुपपादयति ॥ अवदतो वक्तृत्वहीनस्य किंफलंस्यात्नकिमपि । अतोवक्तृत्वदातृत्वाद्वाक्ब्रह्मेत्यर्थः । इत्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यन्वयः । तस्य वाङ्नामकस्यहरेःआयतनंस्थानंप्रतिष्ठांप्रतिमांतेतुभ्यमब्रवीत् । तुशब्दः काक्वर्थे । अब्रवीत्किमित्यर्थः । एवंयाज्ञवल्क्येनपृष्टोरा जोवाच ॥ **नमेब्रवीदिति** । तंप्रतिमुनिराह । हेसम्राट् एतत् जित्वोपदिष्टंउपास्यस्यहरेर्वाङ्नामकत्वमेकपाद्वैइति । आयतनप्र तिमादेर्मुमुक्षुणाज्ञेयत्वात्तस्यचानुपदेशादसंपूर्णमेतदित्यर्थः । एवमुक्तःससम्राडाह ॥ **सइति** । हेयाज्ञवल्क्य । सवैब्रह्मिष्ठत्वेनप्र सिद्धस्त्वंनोऽस्मभ्यंब्रूहि । आयतनादिकमितिशेषः । एवमुक्तोमुनिराह ॥ **वागेवेति** । प्रसिद्धवागिंद्रियमेवायतनमधिष्ठा नं । आकाशः आसमंताद्दीप्तत्वादाकाशनाम्नीरमा । प्रतिष्ठा प्रतिमा । एनत् एतत्प्रज्ञेत्युपासीत । राजाह ॥ **काप्रज्ञतेति** । धर्मधर्मिणोरभेदबुद्ध्योत्तरमाह ॥ **वागेवसम्राडितिहोवाचेति** । वाङ्नामकंभगवद्रूपमेवेत्यर्थः । तस्यप्रज्ञतामुपपादय ति । **वाचेति** ॥ वाचावैवाङ्नामकभगवद्रूपेणवै बंधुः प्रज्ञायते । कोबंधुरित्यतआह ॥ **ऋगिति** । ऋगादेर्बंधुत्वमिष्टोपा यबोधकत्वेनज्ञेयं । ऋगादिपदार्थाःव्यक्ताः । विद्येत्यमिताक्षरंपंचरात्रमुच्यते । श्लोकपदेनमिताक्षरंपंचरात्रमुच्यते । सू त्राणि ब्रह्मसूत्रादीनि । अनुव्याख्यानपदेनवेदव्याख्यानबृहत्तर्कादिविस्तारग्रंथसंग्रहः । व्याख्यानपदेनब्रह्मतर्कादिवेदव्या ख्यानसंग्रहः । इष्टंयजनं । हुतंदानं । आशितंअशितंअन्नदानं । पायितंजलपानं । अयंचभूम्यादिलोकः । परश्चस्वर्गादि

लोकः । सर्वाणिभूतानिवाचैवप्रज्ञायंते । निगमयति ॥ **वाग्वाइति**। एवमुपासकस्यफलमाह ॥ **नैनमिति** । योधिकारी । एव मायतनादियुक्तत्वेनवाङ्नामकं । एतत् परमंब्रह्म । विद्वा नुपास्ते । एन मधिकारिणं । वाक् वाङ्नामकंब्रह्म ।

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मउदंकःशौल्बायनःप्राणोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छौल्बायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेत्यप्राणतोहिकिँस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्य प्राणएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रियमित्येनदुपासीतकाप्रियतायाज्ञवल्क्यप्राणएवसम्राडितिहोवाच प्राणस्यैवसम्राट्कामायाऽयाज्यंयाजयत्यप्रतिगृह्यस्यप्रतिगृह्णात्यपितत्रवधाशंकंभवतियांदिशमेतिप्राणस्यैवसम्राट्कामाय प्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभँसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ३ ॥

नजहाति । सः देवा न्देवत्वं । अप्येति प्राप्नोति । ततोदेवोभूत्वास्वोत्तमदेवसायुज्यमाप्नोति । ततोब्रह्मणासहभगवंतंप्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रमुक्तौसर्वाणिभूतानितदवरमुक्तचेतनानिएनंमुक्तमभिक्षरंति अस्मैसर्वभोगान्दुहंतीत्यर्थः । देवत्वायोग्यो ॥ ८५ ॥

मनुष्यश्चेत्तज्ज्ञानीतदादेवलोकस्थःसन्देवसायुज्यंप्राप्यस्वावरैःपूज्यतइतिज्ञेयं । एवमुपदिष्टःसम्राट्क्षत्रियत्वात्स्वोचितगुरुदक्षिणादानप्रतिज्ञामकरोदित्याह ॥ **हस्त्यृषभमिति** । द्वंद्वैकवद्भावः । सहस्रं सहस्रसंख्योपेतं । किमुवाचेत्यतआह ॥ **पितामेऽमन्यतेति** । अननुशिष्य शिष्यायोपदेष्टव्यंसर्वमनुपदिश्य । गुरुदक्षिणांनाहरेत । नगृह्णीयादिति । मेपिता अमन्यत । व्यजानात् । अतःसमग्रमुपदिश्यगृह्णामीत्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ २ ॥ यदेवेत्यादिखंडपंचकेप्येवमेवप्रश्नोत्तररूपतयायोजनाध्येया । शुल्बायनस्यापत्यंशौल्बायनः । उदंकोनामतः । ब्रह्म प्राणोवै जगत्प्रणयनात्प्राणशब्दितं वै । प्रसिद्धं । इत्यब्रवीदुदंकइत्यन्वयः । अप्राणतः उच्छ्वासनिःश्वासरहितस्य । तद्व्यापारकर्तृप्राणशब्दितभगवद्रूपहीनस्येतिवा । किंस्यात् । नकिमपि । प्रवृत्तिमात्रपरिलोपःस्यादित्यर्थः । प्राणएव प्राणापानादिरूपोवायुरेवायतनं स्थानं । एनत्प्राणनामकंप्रियमित्युपासीत । तस्यप्रियत्वमुपपादयति ॥ **प्राणस्यैवेति** । हेसम्राट् । प्राणस्थस्यप्राणनाम्नोहरेरेवकामायसंप्रीत्यै । भोजनंभवेदितिशेषः । तादृशभोगार्थमेवाज्ञोपिजनः । प्राणस्य प्राणनाम्नोहरेः । कामाय इच्छयैवायाज्यं शूद्रादिकमपियाजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिग्रहानर्हस्यसकाशात्प्रतिगृह्णाति । प्राणस्यकामेनयांदिशमेतितत्रवधाशंकं चौर्यकर्मभवत्यतःप्राणःप्रियइत्यर्थः । वधआशंक्यतेयेनकर्मणातद्वधाशंकमितिव्युत्पत्त्याचौर्यकर्मवधाशंकपदार्थः । निगमयति ॥

प्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मेति ॥ नैनंप्राणःइति । प्राणःप्राणस्थःतन्नामा हरिर्नजहातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ ३ ॥ वृष्णस्यापत्यंवा(र्ष्णिः)र्ष्णः बर्कुर्नामतः । ब्रह्म चक्षुर्वै सर्वदर्शनाच्चक्षुर्नामकंवै अपश्यतःदर्शनादिप्रदचक्षुर्नामकहरिहीनस्यकिं

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेब(र्कु)र्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वैब्रह्मेत्यपश्यतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यचक्षुरेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठासत्यमित्येनदुपासीतकासत्यतायाज्ञवल्क्यचक्षुरेवसम्राडितिहोवाचचक्षुषावैसम्राट्पश्यंतमाहुरद्राक्षीरितिसआहाद्राक्षमितितत्सत्यंभवतिचक्षुर्वैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंचक्षुर्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभँसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेऽमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ४ ॥

स्यात् । जाग्रद्दर्शनहेतुभूतस्यविश्वाख्यस्यभगवद्रूपस्यचक्षुःस्थस्याभावेपदार्थदर्शनमात्रलोपेनप्रवृत्त्यादिर्नस्यादितिभावः । चक्षुरेवचक्षुरिंद्रियमेवायतनंस्थानं चक्षुःस्थस्यहरेःसत्यत्वमुपपादयति ॥ चक्षुषेति । चक्षुषाचक्षुर्नामकेनतत्स्थेनविश्वाख्यरूपेणतत्प्रेरणयेतियावत् । पश्यंतंपुरुषंप्रत्याहुः । अन्येपुरुषाअद्राक्षीरितिसपश्यन्पुरुषआह ॥ अद्राक्षमिति । पुनर्दृष्टंचे

त्तद्वस्तुसत्यंयथास्थितंभवत्यतःचक्षुर्नामकस्यहरेःयथार्थज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुःस्थंब्रह्मसत्यंभवतीत्यर्थः । अत्रचक्षुःस्थविश्वाख्यरूपस्यसत्यार्थविषयकदर्शनहेतुत्वोक्त्यासत्यत्वोपपादनमुपलक्षणं । शब्दस्पर्शरूपरसगंधादिज्ञानहेतुत्वाच्चसत्यत्वंध्येयं । अत

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेगर्दभीविपीतो भारद्वाजःश्रोत्रंवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातद्भारद्वाजोब्रवीच्छ्रोत्रंवैब्रह्मेत्यश्रृण्वतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाऽनंतइत्येनदुपासीतकानंततायाज्ञवल्क्य दिशएवसम्राडितिहोवाचतस्माद्वैसम्राडपियांकांचदिशंगच्छतिनैवास्याअंतंगच्छत्यनंताहिदिशः दिशोवैसम्राट्श्रोत्रꣳश्रोत्रंवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनꣳश्रोत्रंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभꣳसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ५ ॥

एवचक्षुःस्थविश्वरूपस्यकंठस्थानागमनेसतिचक्षुर्निमीलनंसर्वबाह्येंद्रियव्यापारोपरतिश्चभवतीतिज्ञेयं ॥ नैनामिति । एनमुपासकं । चक्षुर्नामकंचक्षुःस्थंब्रह्मनजहातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ ४॥ गर्दभी गर्दभदेशीयः । विपीतो नामतः। भरद्वाजस्यापत्यंभारद्वाजः।ब्रह्मश्रोत्रंवै श्रवणशक्तिदत्वाच्छ्रोत्रनामकंवैइत्यब्रवीदित्यन्वयः। अश्रृण्वतः श्रवणव्यापारदातृभगवद्धीनस्याकिंस्यात्।

सच्छास्त्रश्रवणादेरसंभवादतस्तद्दातृत्वाच्छ्रोत्रंब्रह्मेत्यर्थः । श्रोत्रमेवश्रोत्रेंद्रियमेवायतनंस्थानं ॥ **दिशएवेति** । दिक्षुस्थितो दिङ्नामाविष्णुरेवेत्यर्थः । दिगंतर्गतस्यविष्णोरनंतत्वमुपपादयति ॥ **तस्मादिति** । हेसम्राट् हि यतोदिशोऽनंताःदिक्षुस्थितोदिङ्नामाविष्णुःसर्वव्यापी । तस्माद्वै तस्मादेव । यःकोपि । यांकांचदिशं तन्नामकभगवदधिष्ठितांदिशं । गच्छति । अस्याः

**यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमा
नाचार्यवान्ब्रूयात्तथातज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहिकिꣳस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्र
तिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यमनएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाऽऽ
नंदइत्येनदुपासीतकानंदतायाज्ञवल्क्यमनएवसम्राडितिहोवाचमनसावैसमाट्स्त्रियमभिहार्यते
तस्यांप्रतिरूपःपुत्रोजायतेसआनंदोमनोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंमनोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभि
क्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभꣳसहस्रंददासीतिहोवाचजनकोवै
देहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ६ ॥**

दिशोंतमवसानंनगच्छतीत्यर्थः । यदधिष्ठितदिशामेवानंतत्वंसोनंतइतिकिमुवाच्यमितिभावः । ननुदिङ्नामकस्यदिक्षुस्थितस्यहरेरनंतत्वेश्रोत्रांतःस्थस्यचानंतत्वेनोपासनंकथमित्यतआह ॥ **दिशोवैसम्राट्श्रोत्रमिति** । दिक्षुस्थितमेवरूपंश्रोत्रस्थमित्यर्थः । एन मुपासकं । श्रोत्रं श्रोत्रस्थं तन्नामकंब्रह्म । नजहातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥ जबालायाअपत्यंजाबालः । सत्यकामोनामतः ।

ब्रह्ममनोवै मंतृत्वतोमनोनामकंवै । इत्यब्रवीदित्यन्वयः । अमनसः मननशक्तिदातृमनोनामकभगवद्रूपहीनस्यकिंस्यात् । मननादेरसंभवात् । मनएव मनोरूपेंद्रियमेवायतनं । एनन्मनोनामकंब्रह्म आनंदःआनंदहेतुरित्युपासीत । आनंदता आनंद

**यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेविदग्धःशाकल्योहृदयंवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमाना
चार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छाकल्योब्रवीद्धृदयंवैब्रह्मेत्यहृदयस्यकिꣳस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रति
ष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यहृदयमेवायमायतनमाकाशःप्रति
ष्ठास्थितिरित्येनदुपासीतकास्थिततायाज्ञवल्क्य हृदयमेवसम्राडितिहोवाचहृदयंवैसम्राट्सर्वे
षांभूतानामायतनꣳहृदयंवैसम्राट्सर्वेषांभूतानांप्रतिष्ठाहृदयेह्येवसम्राट्सर्वाणिभूतानिप्रतिष्ठि
तानिभवंतिहृदयंवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनꣳहृदयंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवा
नप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभꣳसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यः
पितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ७ ॥ इतिषडाचार्यब्राह्मणं ॥ ६ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥**

हेतुता । मनोगतस्यहरेरानंदहेतुत्वमुपपादयति ॥ **मनसेति** । मनसा मनोनामकभगवदधिष्ठितेनमनसा । पुमान्स्त्रियम

भिहार्यते अभिगच्छति । तस्यां स्त्रियां । प्रतिरूपो ऽनुरूपः । पुत्रो जायते । सजातःपुत्रः । आनंदः आनंदहेतुः । एवंयद धिष्ठितमनोव्यापारेणजातःपुत्रःसुखहेतुःसआनंदरूपोहरिःसुखहेतुरितिकिमुवाच्यमित्यर्थः । एन मुपासकं । मनो मनोनामकं मनःस्थंब्रह्म । नजहातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥ विदग्धोनामतः । शकलस्यापत्यंशाकल्यः । ब्रह्म हृदयंवै । हृद्ययतइतिव्युत्पत्त्याहृद यनामकंवै इत्यब्रवीत् । अहृदयस्यबुद्धिहेतुहृदयनामकभगवद्धीनस्यकिंस्यात् । नकिमप्यतोबुद्धिदातृत्वाद्धृदयंब्रह्मेत्यर्थः । हृदयं प्रसिद्धमेवा यतनं स्थानं । स्थितिहेतुरित्यर्थः । स्थितिता स्थितिहेतुता । उत्तरमाह ॥ हृदयमेवेति । हृदयनामकंहृदयगत मेव । हृदयेसर्वशोव्याप्तं प्रादेशपरिमितं तथा हृत्कर्णिकामूलगतंअंगुष्ठाग्रप्रमाणकं । तथाहृत्कर्णिकाग्रगतमंगुष्ठमात्रपरि मितंचेतिभगवद्रूपत्रयमेवस्थितिहेतुरित्यर्थः । आद्यस्यहृदयनाम्नोहरेःस्थितिहेतुत्वमुपपादयति ॥ हृदयंवाइति । हृदयं हृदयनामकं । हृदयमभिव्याप्यस्थितं । प्रादेशपरिमितंरूपंसर्वेषांभूतानामायतनंस्थानंवै । द्वितीयतृतीयरूपयोःस्थितिहेतुता मुपपादयति ॥ हृदयंवाइति । हृत्कर्णिकामूलगतं । हृत्कर्णिकाग्रगतंचसर्वेषांभूतानांप्रतिष्ठा धारकंसदासुप्तौचेतिज्ञेयं । तद्व्यनक्ति ॥ हृदयेह्येवेति । हृत्कार्णिकामूलगतेविष्णुरूपएवसर्वाणिभूतानिसदाप्रतिष्ठितानिभवंतीत्यर्थः । तथाहृदयेहृदय नाम्नि । कर्णिकाग्रगतेहरौसर्वाणिभूतानिविशेषतोपिसुप्तौप्रतिष्ठितानिभवंतीत्यर्थः । एनमुपासकं । हृदयं हृदयनामकंरूपं

नजहातीत्यर्थः । शिष्टंप्राग्वत् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥ इतिषडाचार्यब्राह्मणं ॥ जनकोहवैदेहःस्वयोग्यरूपज्ञानंश्रोतुंकूर्चात्सिं हासनादवरुह्यउपावसर्पन् उपसत्तिंकुर्वन् कृत्वेतियावत् । उवाच तदाह ॥ नमइत्यादि । अनु अनुरूपं । ममयोग्यज्ञा नंयथाभवतितथा । मा मांशाधिशिक्षयेत्युवाचेत्यर्थः । एवमुक्तोयाज्ञवल्क्यःमुक्तौयत्स्वात्मनाप्राप्यंतद्रूपमुपास्यैवमुक्तोभ वतीतिभावेनप्राप्यंपृष्टवानसिकिमितिराजानंपृच्छति ॥ सहोवाचेत्यादिना । हेसम्राट् । यथाकश्चित्त्वादृशःसम्राट्राजा

जनकोहवैदेहःकूर्चादुपावसर्पन्नुवाचनमस्तेस्तुयाज्ञवल्क्यानुमाशाधीतिसहोवाचयथावैसम्राण्म हांतमध्वानमेष्यन्रथंवानावंवासमाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिःसमाहितात्मास्येवंवृंदारकआ ढ्यःसन्नधीतवेदउक्तोपनिषत्कइतोविमुच्यमानःक्वगमिष्यसीतिनाहंतद्भगवन्वेदयत्रगमिष्यामी त्यथवैतेऽहंतद्वक्ष्यामियत्रगमिष्यसीतिसहोवाचब्रवीतुभगवानिति ॥ १ ॥

महांतमध्वानं मार्गं । स्थलेजलेवाएष्यन् गच्छन् । यथाक्रमं रथंनावंवा । समाददीत एवमेवैताभिःपूर्वोक्ताभिः । वाग्वैब्रह्मेत्या दिभिरुपनिषद्भिःसमाहितात्मा स्वस्थमानसः । असि । एवंदृश्यमानप्रकारेणवृंदारकः वृंदैःभृत्यादिसंघैःप्राप्यतमः । आढ्यः धनीसन्नप्यधीतवेदःउक्तोपनिषत्कःव्याख्यातोपनिषत्कः त्वमित्यतःसंसाराद्विमुच्यमानःक्वगमिष्यसीतिपृष्टोराजावक्ति ॥ नाहमिति । यत्रगमिष्यामितन्मयाप्राप्यंअहंनवेदेत्युवाचराजेत्यर्थः । मुनिराह ॥ अथेति । एवंतर्हीत्यथशब्दार्थः । ते

तुभ्यं । राजावक्ति ॥ ब्रवीतुभगवानिति ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥ मुनिरुपदिशति ॥ इंधइति । योयंप्रसिद्धः सर्वेषांदक्षिणेऽक्षन्अक्षणिवर्तमानःपुरुषः दीप्तत्वादिंधोवैनाम प्रसिद्धः । एष मुक्तौराजभिःप्राप्यः । अतःसएवतद्धृदिस्थःउपास्यः । तं राजहृदयांतर्गतं । एतं दक्षिणाक्षिस्थं । इंधनामानंसंतं इंद्रइतिपरोक्षेणाप्रसिद्धनाम्नाआचक्षतेदेवाः । कुतएवमाहुरित्यत

इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिंधꣳसंतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणैवपरोक्षप्रियाइव हिदेवाःप्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामेक्षणिपुरुषरूपमेषास्यपत्नीविराट्तयोरेषसꣳस्तावोयएषोंतर्हृदयआकाशोऽथैनयोरेतदन्नंयएषोंतर्हृदयेलोहितपिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणंयदेतदंतर्हृदयेजालकमिवाथैनयोरेषासृतिःसंचरणीयैषाहृदयादूर्ध्वानाड्युच्चरतियथाकेशःसहस्रधाभिन्नएवमस्यैताहितानामनाड्योंतर्हृदयेप्रतिष्ठिताभवंत्येताभिर्वाएतदास्रवदास्रवतितस्मादेषप्रविविक्ताहारतरइवैवभवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

आह ॥ परोक्षेति । हि यस्माद्देवाःपरोक्षप्रियाः । अप्रसिद्धनाम्नैवभगवदुपदेशप्रियाः । प्रत्यक्षद्विषः प्रसिद्धनाम्नाहरेरुपदेशद्वेषिणः । प्रत्यक्षोपदेशेअयोग्यानामपिज्ञानप्राप्तेःतेषांसम्यग्ज्ञानाभावस्यदेवानांप्रियत्वादितिभावः । तदाहसूत्रे अनाविष्कुर्वन्नन्वयादिति । साधून्प्रतिप्रत्यक्षोपदेशस्येष्टत्वात्परोक्षप्रियाइवेतीवशब्दः ॥ ६ ॥ २ ॥ २ ॥ दक्षिणाक्षिगतभगव

द्रूपमहिमानंउपास्यांतरोक्तिपूर्वमाह ॥ अथेति । अन्यदपीत्यथशब्दार्थः । एतत् वामेअक्षणिस्थितपुरुषरूपंचोपास्यमिति शेषः । एषा प्रसिद्धाविराट्नाम्नीश्रीरस्याक्षिस्थस्यहरेःपत्नी । तयोरिंद्रविराजोरेषसंस्तावःसर्ववेदरूपस्तुतिः यएषोंतर्हृदय आकाशःआसमंतात्काशमानः कर्णयोःपिधानेसतिसर्वजीवानांघोषात्मनाप्रतीयमानइतियावत् । एषसंस्तावइतिपूर्वेणा न्वयः । अथयएषप्रसिद्धोहृदयेहृत्कमलरूपे लोहितपिंडःकर्णिकारूपः । सएनयोरिंद्रविराजोरन्नं । तत्रस्थित्वाऽन्नस्यादना द्धेतोरन्नमित्युच्यते । अथयदेतत्प्रसिद्धंहृदयेंतर्जालकमिवस्थितंवपारूपंतदेनयोःपूर्वोक्तेंद्रविराजोः प्रावरणमंतर्वस्त्रस्थानीयं। अथयाएषा हृदया द्धृदयमारभ्योर्ध्वनाडी ऊर्ध्वब्रह्मरंध्रपर्यंतंवर्तते । एषाएनयोः संचरणी संचरणहेतुभूतास्रुतिर्मार्गः । हृदयलोहितपिंडेस्थितस्यहरेराहारंवक्तुमाह ॥ यथेति । यथाकेशःसहस्रधाभिन्नःएवमेताःप्रसिद्धाःहिताःनाम । जीवस्य हितकृत्त्वाद्धरेःसन्निधियुतत्वाद्वा हिताइतिप्रसिद्धानाड्यःसहस्रधाभिन्नाः अस्यजीवस्यहृदयेंतः प्रतिष्ठिताभवंति । एता भिः हितानामकनाडीभिः । एतत् मस्तकस्थितममृतमास्रवत्स्रवत्स्वभावमास्रवतिस्यंदतेआगच्छति तदत्तिइंधनामा हरिरितियोज्यं । तस्मात्तददनादेषइंधः अस्माच्छारीरादात्मनोजीवात् प्रविविक्ताहारतरो विलक्षणाहारएवभवति । अव

तारेषुस्थूलमपिभुंक्तइतिइवशब्दः । व्याख्यातमेतत्सप्तमेगीताभाष्ये ॥ ६ ॥ २ ॥ ३ ॥ चतुर्दिक्षुइंधस्यसेवकानाह ॥ तस्येत्यादिना । प्रांचः प्राचीदिगवस्थिताः प्रणेतृत्वहेतुनाप्राणनामकाःइंद्राग्नीतद्भार्येचेतिचत्वारः । तस्यहरेःप्राचीदिक् प्राच्यांदिशितिष्ठंतीत्यर्थः। अत्रप्राच्यादिपदेनसकोणाश्चतस्रोदिशोविवक्षिताइतिज्ञेयं। एवमग्रेपियोजनाध्येया। दक्षिणाः दक्षिणदिशिस्थिताः प्राणनामानः यमनिर्ऋतीतद्भार्येचेतिचत्वारः । प्रत्यंचः प्रतीचीदिक्स्थिताःप्राणाः वरुणवायूतद्भार्ये

तस्यप्राचीदिक्प्रांचःप्राणादक्षिणादिक्दक्षिणाःप्राणाःप्रतीचीदिक्प्रत्यंचःप्राणा उदीचीदिगुदंचःप्राणा ऊर्ध्वादिगूर्ध्वाःप्राणा अवाचीदिगवांचःप्राणाः सर्वादिशःसर्वेप्राणाः सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेअसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यइत्यभयंवैजनकप्राप्तोसीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसहोवाचजनकोहवैदेहोऽभयंत्वागच्छतायाज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयंवेदयसेनमस्तेस्त्विमेविदेहाअयमहमस्मि ॥ ४ ॥ द्वितीयंकूर्चब्राह्मणं ॥ ६ ॥ २ ॥ ॥

इतिचत्वारः। उदंचः उत्तरदिक्स्थिताः सोमेशानौतद्भार्येचेतिचत्वारः। ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वदिगवस्थिताः। प्राणाः चतुर्मुखमुख्यवायूतद्भार्येचेतिचत्वारः। अवांचः अधोदिगवास्थिताः शेषकामौतद्भार्येचेतिचत्वारः अवाक्दिशिप्रतितिष्ठंतीत्यर्थः। एवमुक्तदिशासर्वेप्राणाइंद्राद्याः । सर्वदिक्षुस्थिताः। हरिपरिवारतयातिष्ठंतीत्यर्थः। इंधस्यमहिमांतरमाह ॥ सएषइत्या

दिना । व्याख्यातमिदंवाक्यंपूर्वाध्यायेशाकल्यब्राह्मणांत्यभागे । हेजनक त्वं । अभयं संसारभयाभावंप्राप्तोसीतिहो वाचयाज्ञवल्क्यः । एवमुक्तोराजोवाच । हेभगवन्याज्ञवल्क्ययत्त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकंअभयंवेदयसे प्रापयसि । तत्त्वा त्वां । गच्छतात् । त्वत्प्रसादादागतमभयंत्वत्तृप्तयेस्तु । नान्यद्द्रव्यं तवप्रतिकर्तुंशक्नुमइत्यर्थः । तेतुभ्यंनमोस्तु । इमेमदीयाः विदेहाः । विदेहदेशास्तव । अयमहं तवास्मि । तवभृत्योस्मीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ २ ॥ ४ ॥ इतिद्वितीयंकूर्चब्राह्मणं ॥ ॥

जनकᳫँहवैदेहंयाज्ञवल्क्योजगाम समेनेन वदिष्यइत्य थहयज्जनकश्चवैदेहोयाज्ञवल्क्यश्चाग्निहो त्रेसमूदाते तस्मैहयाज्ञवल्क्योवरंददौसहकामप्रश्नमेववव्रेतᳫँहास्मैददौतᳫँहसम्राडेवपूर्वःप प्रच्छ ॥ १ ॥

विद्यांतरमाह ॥ जनकमित्यादिना । जनकंहवैदेहंप्रतियाज्ञवल्क्यः जगाम । किमर्थमित्यतआह ॥ समिति । एनेन अनेन राज्ञा । संवदिष्ये संवादंकरिष्ये । इति तेनसंवादार्थंस्वयमेवकुतोजनकंप्रत्यगमदित्यतआह ॥ अथहेति । यद्यस्मा ज्जनकश्चयाज्ञवल्क्यश्चपूर्वमग्निहोत्रगृहेसमूदाते संवादंकृतवंतौ । तदातस्मैप्रसन्नः सन्मुनिर्वरंददौ । सराजास्वयमेवागमनं कामप्रश्नमेववरंच ययाचेहकिल । तं याचितंवरमस्मैददौ । ततःकारणात्स्वयमेवानाहूतोजगामेत्यर्थः । एवंवरस्यदत्तत्वा द्यथेष्टंपृच्छेतियाज्ञवल्क्योक्त्यनंतरंयद्यपिप्रष्टव्यंतथाप्यौत्सुक्यवशात्तंसम्राडेव । पूर्वः पूर्वं । पप्रच्छप्रश्नमकरोत् ॥६॥३॥१॥

तदाह ॥ याज्ञवल्क्येति । अयंपुरुषः संसारिजीवः । किं ज्योति र्ज्ञानसाधनंयस्यस किंज्योतिरितिबहुव्रीहिः । किम स्यज्ञानसाधनमित्यर्थः । इतिपृष्टउत्तरमाहमुनिः ॥ आदित्यज्योतिरिति । बहुव्रीहिरयमपि । एवमग्रेपि । ज्योतिः शब्दोत्रज्ञानसाधनपरोध्येयः । हेतिशब्दः आदित्यस्यज्योतिष्ट्वप्रसिद्ध्यर्थः । एवमग्रेपि । तदेवोपपादयति ॥ आदित्येनै

याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरयंपुरुषइत्यादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचादित्येनैवायंज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यकिंज्यो तिरेवायंपुरुषइतिचंद्रमाएवास्यज्योतिर्भवतीतिचंद्रमसैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेकिंज्यो तिरेवायंपुरुषइत्यग्निरेवास्यज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येती त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

वेति । बाह्यतेजोंतरव्यावृत्त्यर्थोत्रैवशब्दःसर्वत्रज्ञेयः । आदित्येनज्योतिषाअयं जीवः । आस्तेउपविशति । पल्ययते परितोगच्छति । कर्मकुरुते । विपल्येतिप्रत्यावर्तते इतिशब्दोहेत्वर्थः । इतिहेतोरादित्यज्योतिरयंजीवइत्यर्थः । मुनिनोक्तम र्थमंगीकृतवान्राजेत्याह ॥ **एवमेवेति** ॥ ६ ॥ ३ ॥ २ ॥ एवमेवोत्तरखंडचतुष्टयेपि प्रश्नप्रतिवचनोपपादनवाक्यानाम र्थोध्येयः ॥ ३-४ ॥ **वागेवेति** । शब्दव्यवहारएवेत्यर्थः । तस्यज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धत्वादुपपादयति ॥ **तस्मादिति** ।

यत्र देशे । स्वः स्वकीयः । पाणि र्हस्तो । नविनिर्ज्ञायते नज्ञायते । गाढांधकारदेशइत्यर्थः । अथताद्दशदशायांयत्रदेशे वागुच्चरतिआह्वानादिशब्दंकरोति । तत्रतंदेशंप्रत्युपन्येत्येव । उपगच्छत्येवेतिहेतोःवागेवज्योतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुप्तौज्ञा नहेतुंपृच्छति ॥ अस्तमितइत्यादिना । आत्मैव परमात्मैवेत्यर्थः । कथंसुप्तौहरेःजीवज्योतिष्ट्वमित्यतआदित्यादिज्यो

अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेग्नौकिंज्योतिरेवायंपुरुषइतिवागेवास्यज्यो तिर्भवतीतिवाचैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीतितस्माद्वैसम्राडपियत्रस्वःपाणि र्नविनिर्ज्ञायतेऽथयत्रवागुच्चरत्युपैवतत्रन्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमितआदित्येया ज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यात्मैवास्यज्योतिर्भव तीत्यात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतमआत्मेति योयंविज्ञान मयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीवसहिस्व प्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणि ॥ ७ ॥

तिर्दशायामपिहरिरेवजीवस्यज्ञानहेतुःसन्गमनागमनादिहेतुःकिमुवाच्यंसुप्तौज्ञानहेतुरितिभावेनाह ॥ **आत्मनैवायमि त्यादि** ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥ जीवदेहेंद्रियादिभ्योतिविवेकेनात्मनोप्रसिद्धेःपृच्छति ॥ **कतमइति** । जीवदेहादितोविवे

केनात्मानमाह । योयमिति ॥ योविज्ञानमयः पूर्णज्ञानरूपः । प्राणेष्विंद्रियेषु । हृद्यंतःजीवहृदयांतः । ज्योतिर्ज्ञानहेतुःसन्वर्तते पुरुषः । अयमात्मेत्यर्थः । तदाहसूत्रे । ज्योतिर्दर्शनादिति । तस्यमहिमानमाह ॥ ससमानइति ॥ सआत्मा । समानः निर्विकारःसन्नुभौलोकौभूलोकद्युलोकौ । तथा जाग्रत्सुप्तिस्थानेचजीवमादायेतिशेषः । अनुसंचरति । आत्मनोमहिमांतरमाह ॥ ध्यायतीवेति । जीवंध्याययतीत्यंतर्णीतोणिजत्रोत्तरत्रचज्ञेयः । जिवस्यध्यानेस्वातंत्र्यंनास्तिहरेरेवेतिद्योतनार्थमिवशब्दः । लेलायतीव । लाआदाने । जीवंग्राहयतिआदापयतीत्यर्थः । सहरिः । स्वप्नो

सवाऽयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिःसंसृज्यतेसउत्क्रामन्म्रियमाणःपाप्मनोविजहाति ॥ ८ ॥

भूत्वा । जीवस्यस्वापको भूत्वा । भूलोकप्रापकोभूत्वाच । मृत्योरूपाणि बहुपापहेतुतयामृत्युरूपात्मकंजाग्रदाख्यंभूलोकाख्यंचातिक्रामति । अतिक्रामयति । जीवंदक्षिणाक्षिरूपजाग्रद्देशान्निष्क्राम्यसुप्तिदेशरूपहृदयस्थंकरोति । भूलोकान्निष्क्राम्यद्युलोकस्थंकरोतीत्येवमस्यप्रकरणस्यद्व्यर्थपरताध्येया ॥ ६ ॥ ३ ॥ ७ ॥ सवाअयंपुरुषः । योयंविज्ञानमयः पुरुषइत्युक्तः । ससमान इत्यादिनाप्रकृतःपुरुषोहरिः । जायमानः । तस्यव्याख्या ॥ शरीरमभिसंपद्यमानइति ॥ जीवमादायस्वयमेवपितृप्रवेशद्वारामातृदेहंप्रविश्याभिनवेदहंप्रतिपद्यतइतिस्वातंत्र्याभिप्रायेणेयमुक्तिः । यद्वाजायमानो

जीवंजनयन्शरीरमभिसंपादयन्निति व्याख्येयं । संसृज्यते जीवस्यफलदानायतत्कृतपापान्युपादत्तइतिभावेनसंसृज्यतइत्युक्तिः । उत्क्रामन्नित्यस्यविवरणं ॥ म्रियमाणइति । स्वयमेवजीवमादायदेहान्निष्क्रामतीतिस्वातंत्र्याभिप्रायेणैवमुक्तिः । उत्क्रामयन्मारयन्नितिवाव्याख्या । विजहाति । मुक्तिरूपफलदानायजीवंपापफलादानाज्जहातीत्यर्थः । यदातु किंज्योतिरयंपुरुषइत्युपक्रांतःआत्मज्योतिष्ट्वेनोक्तोजीवःसवाअयंपुरुषइतिपरामृश्यते । तदातुयथाश्रुतएवार्थः । नण्यर्थत्वेन

तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयंस्वप्नस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचाथयथाक्रमोयंपरलोकस्थानेभवातितमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मनआनंदा ँश्चपश्यतिसयत्रप्रस्वपित्यस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामुपादायस्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्योतिषाप्रस्वपित्यत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

व्याख्या ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥ आत्मैवास्यज्योतिरित्युक्तात्मनःस्थितिस्थानमाह । तस्यवाएतस्येति ॥ तस्यै तस्य नियंतृत्वेनप्रसिद्धस्यपुरुषस्यहरेः । द्वेएवस्थानेभवतः । इदंचपरलोकस्थानंचेतीतिशब्दोध्येयः । भूलोकस्वर्गलोकरूपं । जाग्रत्सुषुप्तिदेशरूपंचेतिद्वेस्थानेभवतइत्यर्थः । संध्यं जाग्रत्सुषुप्तिसंधौभवंसंध्यं । तृतीयं स्वप्नस्थानं । जीवस्य स्वाप्नवासनामयपदार्थप्रदर्शनस्थानं । कंठदेशइतियावत् । तथाद्युभूसंधौभवंसंध्यं । स्वप्नस्थानशब्दितमंतरिक्षं । तृतीयंस्थानमित्यप्यर्थः ।

तस्मिन्संध्येस्थाने कंठदेशेंतरिक्षेचतिष्ठन्निदंचपरलोकस्थानंचेत्युभेस्थाने जाग्रत्सुषुप्तिस्थानभूतदक्षिणाक्षिहृदयरूपस्थानेपृथिवीद्युलोकरूपस्थानेचपश्यति । अथ जाग्रत्सुषुप्तिस्थानदर्शनानंतरं । अयंपुरुषोहरिःपरलोकस्थाने सुप्त्याख्येद्युलोकाख्येचजाग्रत्स्थानाद्भूलोकाच्चगंतव्ये यथाक्रमोयोमार्गोभवति । तत्क्रमंमार्गेस्वप्नाख्यंकंठदेशमंतरिक्षंचाक्रम्य प्राप्य । तत्रस्थित्वेतियावत् । उभयानित्यस्यविवरणं । पाप्मनःआनंदांश्चपश्यति । जाग्रद्दशायांभूलोकेजीवेनानुभूयमानानिपापफलभूतदुःखानिसुप्तौद्युलोकेचानुभूयमानानंदादींश्चपश्यतीत्यर्थः । स आत्मायत्र यदास्वपिति जीवंस्वापयति द्युलोकंवाप्रा

नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान्रथयोगान्पथःसृजतेनतत्रानंदामुदःप्रमुदोभवंत्यथानंदान्मुदःप्रमुदःसृजतेनतत्रवेशांताःपुष्करिण्यःस्रवंत्योभवंत्यथवेशांतान्पुष्करिण्यःस्रवंत्यःसृजते सहिकर्ता ॥ १० ॥

पयति । स्वापप्रकारंव्यनक्ति ॥ अस्येति । अस्यलोकस्य जनस्य । सर्वावतः आसमंतात्सर्ववतःसर्वविषयीकुर्वज्ज्ञानानीतियावत् । मात्रामिंद्रियशक्तिंचोपादायस्वयंविहृत्यापहृत्य । जीवंबाह्यव्यापारहीनंकृत्वा । स्वयंनिर्माय वासनामयान्स्वाप्नपदार्थानन्यादृशान्स्वर्गस्थान्रथादीनुत्पाद्य । स्वेन स्वकीयेन । स्वरूपभूतेनेतिवा । भासा बाह्यप्रकाशेन । वर्चोरूपेण । स्वेन ज्योतिषांतरप्रकाशेन । प्रस्वपिति । जीवंस्वापयतिस्वर्गंवाप्रापयति । अत्रास्मिन्स्वापादिकाले । अयंपुरुषो हरिः । स्वयमेवजीवस्यज्योतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ९ ॥ तृतीयंस्वप्नस्थानमितिप्रकृतस्वप्नावस्थांविविच्यदर्शयति ॥ नतत्रेति ।

तत्रस्वप्नावस्थायामंतरिक्षेच द्युलोकेच । रथाःनप्राक्स्थिताः । रथयोगा रथेयुज्यमानाअश्वादयः । अथतस्माद्रथादीन्सृजतइत्यर्थः । आनंदाःस्वरूपसुखानि । मुदः विषयजन्यसुखानि । प्रमुदः प्रकृष्टविषयजन्यसुखानि । वेशांताः वेश्यागृहाः । पुष्करिण्यः सरांसि । स्रवंत्यो नद्यः । नकेवलमेतावत् । सर्वस्यापिकर्तेत्याह ॥ सहिकर्तेति । हिप्रसिद्धइत्यर्थः । तदाह सूत्रे । संध्येसृष्टिराहहीति । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैतद्वचनमित्यादिभाष्यानुसारात् । तस्यवाएतस्येत्यादिकंसंसारमोक्षपरतयापियोज्यं । तथाहि । तस्यैतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतःइदंचसंसारावस्थारूपंपरलोकस्थानंमोक्षाख्यंचेति । संध्यंतृतीयंस्वप्नस्थानं संसारमोक्षोभयसंधौभवंतृतीयंजीवन्मुक्त्याख्यावस्थारूपं । तस्मिन्जीवन्मुक्त्याख्येस्वप्नस्थानशब्दितेतिष्ठन्नेते उभेस्थाने । पश्यति । इदंचपरलोकस्थानंच । अथ संसारमुक्त्युभयदर्शनानंतरं । अयंपुरुषो जीवः । परलोकस्थाने मोक्षेगंतव्ये । यथाक्रमो यन्मार्गोभवति । तमाक्रमं मार्गंजीवन्मुक्त्याख्यमाक्रम्योभयान् । तस्यैवविवरणं संसारेनुभूयमानपापफलानिदुःखानि । मोक्षेऽनुभूयमानानंदांश्च पश्यति । सभगवान्यत्रयदाप्रस्वपितिप्रस्वापयतिमोक्षंप्रापयति । तंप्रकारमेवव्यनक्ति । अस्यलोकस्य मुच्यमानस्य । सर्वावतः वृत्तिरूपसर्वज्ञानानि । मात्रामिंद्रियाभिमानिदेवांश्चोपादाय । स्वयंविहृत्यसांसारिकसर्वव्यापारहीनंकृत्वा स्वयंनिर्मायमुक्तौभोगसाधनपदार्थानुत्पाद्य । स्वेनभासा स्वेन ज्योतिषा । प्रस्वपिति मोक्षंप्रापयति । अत्रास्मिन्मोक्षेऽयंपुरुषोहरिरस्यजीवस्यस्वयमेवविशेषतोज्योतिर्भवति ज्ञानोद्बोधकोभवतीत्यर्थः । नतत्रेत्यादिप्राग्वत् । तदाहसूत्रे । स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १० ॥

स्वप्नाद्यवस्थाप्रेरकोभगवानित्युक्तार्थेश्लोकाःसंतीतिप्रतिज्ञायतानुदाहरति ॥ तदेतइति । तत् तत्र । स्वप्नेन सुप्त्या स्वर्गे णमोक्षेणवा । शारीरंजीवंअभिप्रहत्यसंयोज्य । स्वयमसुप्तःसुप्तान्सुप्त्यवस्थागतान्स्वर्गगतान्मोक्षगतांश्च । शारीरान्जीवान भिचाकशीति पश्यति । एवंसुप्त्यवस्थादर्शनानंतरं । शुक्रं शोकेनरत्याचयुक्तंजीवमादाय । पुनःस्थानं जाग्रदाख्यं भूलो काख्यं सृष्टिस्थानंवाएतीत्यर्थः । कीदृशोभगवानित्यतआह ॥ हिरण्मयइति । हिरौ रत्यानंदौपूर्णौयस्येति । स्वर्णवर्ण

तदेतेश्लोकाभवंति स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादायपुनरेति
स्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहꣳसः ॥ ११ ॥ प्राणेनरक्षन्नवरंकुलायंबहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥
सईयतेऽमृतोयत्रकामःहिरण्मयःपुरुषएकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नांतउच्चावचमीयमानोरूपाणिदेवः
कुरुतेबहूनि ॥ उतेवस्त्रीभिःसहमोदमानोजक्षदुतेवापिभयानिपश्यन् ॥ १३ ॥

त्वाद्वाहिरण्मयः । प्रधानहंसरूपत्वादेकहंसःपुरुषइति ॥६॥३॥११॥ नकेवलंशारीरएवस्वप्नदर्शकइत्याह ॥ प्राणेनेति । अमृ तःपुरुषः । प्राणेन मुख्यवायुना । अवरं दुःखहेतुतयानीचंकुलायं जीवदेहं । रक्षन्स्वप्नेजीवमादायएकेनांशेनेतियोज्यं । कुलायाच्छरीराद्बहिश्चरित्वापुनरेतिस्थानमित्यनुषज्यते । कुत्रनयतीत्यतउक्तं ॥ सईयतइति । सोमृतोहिरण्मयएक हंसःपुरुषोहरिःयत्रकामःकाम्यमानोरूपादिविषयः । ईयतेदृश्यतेतत्रचरित्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ३ ॥ १२ ॥ स्वप्नावस्थाप्रेरकः

किंभूतइत्यतआह ॥ स्वप्नांतइति । देवः । स्वप्नांते स्वप्नस्थाने । उच्चावचमीयमानः वासनामयेषूच्चावचेषुगजमशका दिषुप्रविशन्स्वस्यबहूनिउच्चावचानिरूपाणिरुकुते । उतशब्दश्चशब्दार्थः । उत किंच । स्त्रीभि श्चित्प्रकृतिरूपाभिःसहमोद मानइव मोदरूपस्यस्त्रीभिःसहमोदोविडंबनंइतीवशब्दः । उत किंच । जीवस्यभयानिपश्यन्नपि । जक्षदिव हसन्निव मंद हासस्यनित्यत्वादिवशब्दः ॥ ६ ॥ ३ ॥ १३ ॥ एवमवस्थाप्रेरकंहरिंपश्यंतिकिंनेत्याह ॥ आराममिति । अस्यहरेराराम

आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेति ॥ तंनायतंबोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यंहास्मैभवतियमेष नप्रतिपद्यतेऽथोखल्वाहुर्जागरितदेशएवास्यैषइति यानिह्येवजाग्रत्पश्यतितानिसुप्तइत्यत्रायं पुरुषःस्वयंज्योतिर्भवति सोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायब्रूहीति ॥ १४ ॥

माक्रीडास्थानं शरीरं स्वाप्नपदार्थजातंवा । पश्यंति तंनपश्यतिकश्चनेत्याहुरितीतिपदस्यान्वयः । भगवंतमजानंतंज्ञानीबो धयेत्किंनेत्याह ॥ तमिति । अयतं यत्नहीनमयोग्यजनंप्रति । तं भगवंतं । नबोधयेदित्याहुर्विद्वांसः । कुतोयंनबोध्य इत्यतआह ॥ दुर्भिषज्यमिति । एषहरिर्यंपुरुषं । नप्रतिपद्यते नप्राप्नोति । यत्प्रतिपत्तिविषयोनभवति । सर्वथापितुतए वोभयलिंगादितिसूत्रोक्तन्यायात् । अस्मै अस्य । दुर्भिषज्यंभवति अनिष्टमेवभवति । अभीष्टंनकिमपिसिध्यतीत्यर्थः । असुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीतिस्वप्नाद्यवस्थायामास्थितस्यहरेर्यत्सर्वंद्रष्टृत्वमुक्तं । तद्यनक्ति ॥ अथोखल्विति । तस्मादेवखलु

स्वप्नाद्यवस्थास्वपिसर्वद्रष्टृत्वादेवखलु एष जीवस्यस्वप्नसुप्तिदेशः। अस्यहरेर्जागरितदेशएवेत्याहुरार्याः । तद्विवृणोति ॥ यानीति। यानिजाग्रत् जागरितेपश्यति। तानिसुप्तेस्वप्नसुषुप्तिकालेपिपश्यति। हि प्रसिद्धं। एवंस्वप्नसुप्त्यवस्थाप्रेरकत्व मुक्त्वोपसंहरति ॥ अत्रेति । अत्र स्वप्नसुप्त्याद्यवस्थायां। अयंपुरुषो हरिः । जीवस्यस्वयमेवज्योतिर्भवति। एवंश्रुत्वा राजागुरुदक्षिणांप्रतिजज्ञइत्याह ॥ सोहमिति। त्वयोपदिष्टोहं। सहस्रं हस्त्यृषभसहस्रं। अतऊर्ध्वं इतःपरं। विमोक्षा

सवाएषएतस्मिन्संप्रसादेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्ना यैवसयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभगवते सहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति ॥ १५ ॥

य विशिष्टमोक्षाय । ब्रूहीतिराजोवाचेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ३ ॥ १४ ॥ प्रागुक्तमेवहरेरवस्थाप्रेरकत्वंपूर्वंसंकलय्योक्तंअधुनाविवि च्यसुप्तिस्वप्नजाग्रदवस्थाप्रेरकत्वंप्रत्येकंस्पष्टमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ सवाइत्यादिना । सएषहरिः। संप्रसादे सम्यक्प्रसीदति जीवोस्यामितिव्युत्पत्त्यासुप्तौ। रत्वा रमणंकृत्वा। चरित्वा। पुण्यंचपापंचदृष्ट्वैव नतुतत्कृतविकारवानित्येवकारार्थः। रत्वा चरित्वाचप्रतिन्यायमवस्थांतरंप्रवर्तनीयमितिन्यायमनुसृत्य प्रतियोन्या पदव्या। स्वप्नायैव जीवस्यस्वप्नप्राप्तयएव। द्रवति स्वप्नदेशंगच्छति। सुप्त्यादौदृष्टपदार्थाभिलाषेणसज्जतेकिंनेत्याह ॥ सयत्तत्रेति। सहरिःतत्रसुप्त्यादौ यत्किंचित्पश्यति

तेन नानाविधस्वाप्नपदार्थदर्शनेनानन्वागतः अलिप्तो भवति । दर्शनकृतविकारवान्नभवतीत्यर्थः । तत्रहेतुः ॥ असंगोहीति । इत्युवाचयाज्ञवल्क्यइत्यर्थः । तदुक्तमंगीकृत्यदक्षिणांप्रतिजज्ञइत्याहवेदपुरुषः ॥ एवमेवेत्यादिना । पूर्वोक्तानामपिमोक्षार्थत्वमस्त्येव तथापिपुनःपुनर्ज्ञानांतराधिक्येनातिशयोमुक्तावस्तीतितदभिप्रायेणातऊर्ध्वंविमोक्षायब्रूहीत्युक्तिरितिज्ञेयं ।

सवाएषएतस्मिन्स्वप्नेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैवसयत्तत्रयत्किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति ॥ १६ ॥ सवाएषएतस्मिन्बुद्धांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नांतायैव ॥ १७ ॥ तद्यथामहामत्स्यउभेकूलेअनुसंचरतिपूर्वंचापरंचैवमेवायंपुरुषएतावुभावंतावनुसंचरतिस्वप्नांतंचबुद्धांतंच ॥ १८ ॥

एवमुत्तरखंडद्वयेऽपियोजनाध्येया ॥ ६ ॥ ३ ॥ १५ ॥ बुद्धांतायैव जाग्रत्स्थानायैवेत्यर्थः । एवंस्वप्नांतायैवेत्यस्यार्थोध्येयः ॥ १६ ॥ अत्रस्वप्नशब्दःस्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायः । बाह्याज्ञानस्योभयत्रसाम्येनात्रोभयोरेकीकरणेनोक्तिः ॥ १७ ॥ स्वप्नस्थानाज्जाग्रत्स्थानंजाग्रत्स्थानात्स्वप्नस्थानंभगवान्जीवमादाययातीत्युक्तं । तद्दृष्टांतेनव्यनक्ति ॥ तद्यथेति । तन्निदर्शनंयथेत्यर्थः । यथामहामत्स्यःनद्याःपूर्वंचापरंचेत्युभेकूलेअनुसंचरति । एवमेवायंपुरुषोहरिः । स्वप्नांतंचबुद्धांतंचेत्येता वंतौ स्थाने ।

स्वप्नशब्दोत्रोभयपरइत्युक्तंध्येयं । अनुसंचरति ॥ ६ ॥ ३ ॥ १८ ॥ जीवस्यस्थितिप्रकारंदृष्टांतपूर्वमाह ॥ तद्यथेति । श्येनोवासुपर्णोवाऽस्मिन्नाकाशेविपरिपत्य इतस्ततःपतित्वा । श्रांतः पक्षौसंहत्य संकुच्य । सल्लयायैव स्वनीडायैव । ध्रियते गच्छति । एवमेवायंपुरुषोजीवःजागरितेसंसारेश्रांतः । एतस्मैअंतायसुप्तिमुक्तिरूपदेशाय । धावति गच्छति ।

तद्यथास्मिन्नाकाशेश्येनोवासुपर्णोवाविपरिपत्यश्रांतःसँहत्यपक्षौसल्लयायैवध्रियतएवमेवायं पुरुषएतस्माअंतायधावतियत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यति ॥ १९ ॥ तावा अस्यैताहितानामनाड्योयथाकेशःसहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठंति शुक्लस्यनीलस्यपिंगल स्यहरितस्यलोहितस्यपूर्णाअथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाययतिगर्तमिवपततियद्देवजा ग्रद्भयंपश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमेवेदँसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमो लोकः ॥ २० ॥

यत्रसुप्तिमुक्तिदेशे । सुप्तः । आनंदरूपंसुशब्दार्थंहरिं । प्राप्तोजीवः । नकंचनकामं कामयते । नकंचनस्वप्नंपश्यति । एतस्मा इत्यन्वयः ॥६॥३॥१९॥ जीवस्यसुप्तिस्थानमाह ॥ तावाइति । अस्य पुरुषस्य । जीवस्यशरीरेताः प्रसिद्धाः । एताःवक्ष्य माणाः । हितानामनाड्यः । यथाकेशःसहस्रधाभिन्नः । तावताअणिम्नासूक्ष्मरूपेणतिष्ठंति । तासांहितत्वंकुतइत्यतोभगव

दधिष्ठानत्वादितिभावेनाह ॥ शुक्लस्येति । शुक्लादिवर्णोपेतरूपपंचकेनपूर्णाः । अच्छिद्रतयानुप्रविष्टाइत्यर्थः । तासांमध्येसुषुम्ना तत्रसुप्तिंयातीतिशेषः । अथ यत्र । यासुकंठदेशेस्थितासुनाडीषु । स्थितोजीवः । एनंस्वप्नद्रष्टमात्मानं । अन्येघ्नंतीवपश्यति । बाह्यार्थवैलक्षण्यादिवशब्दः । कदाचित्जिनंतीव ताडयंतीवपश्यति । एवंस्वात्मानंहस्तीव गजइव । पश्यति । अन्यःकश्चनैनंविच्छाययति भयेनविगतशोभंकरोतीवपश्यति । गर्तं जीर्णकूपादिकंप्रति । तन्मध्यइतियावत् । पततीवपश्यति । जाग्रदिवभयंचपश्यति । अत्रपश्यतीत्युक्त्याप्राप्तदर्शनस्वातंत्र्यंजीवस्यनिराह ॥ यद्वेति । यदायस्यांदशायां

तद्वाअस्यैतदतिच्छंदाअपहतपाप्माऽभयꣳरूपꣳतद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचन वेदनांतरमेवमेवायंपुरुषःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरंतद्वाअस्यैतदाप्तकाम मात्मकाममकामंरूपंशोकांतरं ॥ २१ ॥

यद्भयादिकंजाग्रद्वस्तुवत्पश्यतितद्वस्त्वत्राविद्यया अःब्रह्म तद्विद्यया भगवन्मत्यैव मन्यते पश्यति । नस्वातंत्र्येणेत्यर्थः । सुप्तौमुक्तौचनकंचनकामंकामयतइत्युक्तं तर्हिकथंतिष्ठतीत्यतआह ॥ यत्रेति । यत्रसुप्तौमुक्तौवादेवइवराजेव । भोगापेक्षया पूर्तिर्भवतीतिदेवदृष्टांतः । प्रत्यक्षदर्शनार्थराजदृष्टांतइतिज्ञेयं । अहमेवेदंसर्वोस्मिस्वयोग्यतयागुणपूर्णोस्मीतिमन्यते । विषयभो(गानन्वितः)गेनविनास्वरूपानंदेनैवपूर्णइत्यहमेवेत्येवशब्दः । सहरिरस्यजीवस्यपरमोलोकःआश्रयः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ॥ २० ॥ पूर्णत्वमस्यकुतोऽभूदित्यतआह ॥ तद्वाइति । अस्य भगवतः । त त्प्रसिद्धमेवैतद्रूपं । अतिछंदाः अतिक्रांता

निछंदांसियेनासावतिछंदाः साकल्येनवेदाप्रतिपाद्यः । अपहतपाप्मा । अभयं भयहीनंरूपं । भगवद्रूपस्यैवंविधत्वेप्रकृ
तेकिमायातमित्यतोभगवत्प्राप्त्यापूर्णत्वमस्येतिसदृष्टांतमाह ॥ तद्यथेति । प्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तःआलिंगितोबाह्यंकिंच
चनघटादिकंनवेद आंतरंदुःखादिकंचनवेद । स्त्रीपरिष्वंगसुखेनैवपूर्णोभवति । एवमेवायंपुरुषोजीवःप्राज्ञेनबाह्यपदार्थाज्ञाप
केनहरिणासंपरिष्वक्तःसुप्तःमुक्तोवानबाह्यंकिंचनवेदनांतरं भगवत्प्राप्त्यास्वयोग्यपूर्णानंदानुभवप्राप्त्यातृप्तोभवतीत्यर्थः ।

**अत्रपिताऽपिताभवति माताऽमातालोकाअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदाअत्रस्तेनोऽस्तेनोभ
वतिभ्रूणहाऽभ्रूणहाचांडालोऽचांडालःपौल्कसोऽपौल्कसःश्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोन
न्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनतीर्णोहितदासर्वाञ्छोकान्हृदयस्यभवति ॥ २२ ॥**

प्रकृतभगवद्रूपस्यगुणानाह ॥ तद्वाइति । अस्यात्मनःतत्प्रसिद्धमेतद्रूपंआप्तकामं आप्ताएवनत्वाप्तव्याःकामायेनतदाप्तकामं।
पूर्णसुखरूपत्वादात्मैवकाम्यतइत्यात्मकामं विषयकामनारहितं । शोकानामंतेनाभावेनैवरमतइति । शोकंविनैवरमतइति
शोकांतरं ॥ ६ ॥ ३ ॥ २१ ॥ यत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतइति । प्रकृतसुप्तिमोक्षस्वरूपंस्पष्टमाह ॥ अत्रपितेत्यादिना । ॥ ९७ ॥
उक्तगुणेनभगवतासंपरिष्वक्तोजीवःपूर्वंपुत्राणांपितात्रसुप्तौमुक्तौवाऽपिताभवति । पुत्रादिकृतश्राद्धादिफलंनभुंक्तइत्यर्थः।

पूर्वंस्वपुत्राणांमाताऽत्रसुप्तौमुक्तौअमाताभवति । पुत्रदुःखेनादुःखित्वात् । एवमग्रेपियोजना । लोकाः लोकाभिमानिनः । अलोकाः लोकाभिमानहीनाः । देवाः देवाभिमानिनः । अदेवाः वर्षणादिस्वस्वजगद्व्यापारहीनाः प्रजाकृतयज्ञादिभुजोनेतिचार्थः । पूर्ववेदाः वेदाभिमानिनः । अवेदाःवेदाभिमानहीनाः । अस्तेनइत्यादेःपापफलस्याननुभवाभिप्रायोध्येयः । श्रमणोयतिः । अश्रमणः यतिधर्मादुन्नतरूपत्वादतापसः तपश्चरणादुत्थितत्वात् । पापेनप्राचीनानिष्टपुण्येनानन्वागतः अलिप्तः । पापफलाप्ययात्पापेनानन्वागतः । तदासुप्तौमुक्तौचसर्वाँल्लोकान्तीर्णोऽतिक्रांतो । हृदयस्य हृद्ययतइतिहृदयस्थस्यहरेः ।

यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् ॥ २३ ॥

शेषभूतोभवति । हियतोतइति ॥ ६ ॥ ३ ॥ २२ ॥ देशकालांतरेभगवानिवान्योप्यवस्थाप्रेरकोस्तिकिमित्याशंकांसयुक्तिकंनिराह ॥ **यद्वैतमित्यादिना** । पूर्वत्रप्रकृतंब्रह्मय द्वस्तु द्वैतं द्वैतत्वेनसमाभ्यधिकत्वेन नपश्यति । तत्द्वितीयंसमाभ्यधिकं वस्तु नतु नैवास्ति । भगवतोऽदर्शनमात्रेणकथंतदभावइत्यतआह ॥ **पश्यन्वैतन्नपश्यतीति** । विद्यमानंसर्वंपश्यन्नपितन्नपश्यत्यतोनास्त्येवतदितिभावः । ननुविद्यमानमपिद्वैतंभ्रांत्यानपश्यतीतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ **नहीति** । विपरिलोपोऽयथार्थत्वं नह्यस्तीत्यर्थः । कुतइत्यतउक्तं ॥ **अविनाशित्वान्नित्यत्वान्निर्दोषत्वादितिवा** । दुष्टेषुनष्टपदप्रयोग

दर्शनात् । व्यासतीर्थटीकायांतुपश्यन्वैतद्वैतंवस्तुनेत्येवपश्यत्यतोनेत्युक्त्वा । नास्तीतिप्रत्ययोभ्रांतिःकिंनस्यादित्यतोनही
तिवाक्यं । इतोपिद्वैतंनेत्याह ॥ ततइति । ततोभगवतोन्यद्वितीयंद्रष्टृ । तन्नैवास्ति । यद्द्रष्टृ ततो हरेर्विभक्तं विरुद्धं ।
पश्येदतोन्यस्यद्रष्टुरभावात्सर्वद्रष्ट्राभगवताभ्रांतिहीनेनादृष्टत्वा त्प्रत्युतनास्तीत्येवदृष्टत्वात्द्वैतशब्दितंहरेःसमाभ्यधिकमव
स्थाप्रेरकमन्यद्वस्तुनेत्यर्थउक्तः । तत्त्वनिर्णयटीकायांतुशुक्लस्यनीलस्येत्यादिपूर्ववाक्ये परस्परंविलक्षणनानारूपवद्भिर्भग
वद्रूपैर्नाडीनांव्याप्तत्वमुक्तं । तेनतद्रूपाणांभेदःप्राप्तः । तथातद्वाअस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामंरूपमितिषष्ठ्यारूपरूपिणो

यद्वैतन्नजिघ्रतिजिघ्रन्वैतन्नजिघ्रतिनहिघ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीय
मस्तिततोन्यद्विभक्तंयज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

भेदश्च तन्निराकर्तुंयद्वैतमितिवाक्यं । हृदयस्यभवतीतिहृदयशब्देनप्रकृतंब्रह्मभगवान्यद्यस्माच्छुक्लादिकंरूपंस्वतःअन्योन्यं
द्वैतंभिन्नंनपश्यति । तत्द्वितीयं भिन्नं नतु नास्त्येव । तावताकथमभावइत्यतःपश्यन्सर्वज्ञोपितंनपश्यति । एवंतर्हिजीवज
डात्मकमपिविश्वंकिंततोनभिन्नंनेत्याह । यद्यस्माद्भगवान् । यत्जीवजडादिकंविभक्तंस्वतोभिन्नंपश्येत्तस्मात्त ततोन्य
देव । भगवताभेदेनदृष्टत्वेपिकुतोभिन्नमित्यतउच्यते ॥ नहीति । अविनाशित्वान्निर्दोषत्वादित्युपलक्षणं । अबाधितत्वा
च्चेत्यर्थउक्तः । तदुक्तंभाष्ये । यदवतारादिकंद्वैतत्वेननपश्यतिनतुतत्ततोद्वितीयमित्यादि ॥ ६ ॥ ३ ॥ २३ ॥ नकेवलंभग

वान्चक्षुषाद्वितीयंनपश्यतीतिकिंतु । सर्वैंद्रियैर्द्वितीयंनपश्यतीत्याह ॥ यद्वैतंनजिघ्रतीत्यादिनाखंडसप्तकेन । योजना

यद्वैतन्नरसयतेरसयन्वैतन्नरसयतेनहिरसयितूरसयतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वैतन्नवदतिवदन्वैतन्नवदतिनहिवक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वैतन्नशृणोतिशृण्वन्वैतन्नशृणोतिनहिश्रोतुःश्रुतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वैतन्नमनुतेमन्वानोवैतन्नमनुतेनहिमंतुर्मतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तंयन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वैतन्नस्पृशतिस्पृशन्वैतन्नस्पृशति नहिस्प्रष्टुःस्पृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तंयत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

तुप्राग्वदेवज्ञेया । घ्रातेःघ्राणसंबंधिज्ञानस्य ॥ ६॥ ३ ॥ २४॥ रसयतेःरसज्ञानस्य ॥२५॥ वक्तेःवागिंद्रियव्यापारस्य । विपरिलोपोऽसत्यत्वं ॥ २६ ॥ श्रुतेःश्रोत्रज्ञानस्य ॥ २७ ॥ मतेःमानसज्ञानस्य ॥ २८ ॥ स्पृष्टेःस्पार्शनज्ञानस्य ॥ २९ ॥ विज्ञातेर्वि

शेषज्ञानस्य ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३० ॥ ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत्ततोन्यद्विभक्तंयज्जिघ्रेदित्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ यत्रवान्यदिवेति । यत्र यदा । अन्य द्भगवद्व्यतिरिक्तं । स्वतंत्रमिवभवेत् । इवशब्दोल्पस्वातंत्र्यवान्स्यादित्यर्थे । तत्रतदैवान्योभगवदन्यःपुरुषोऽन्यद्भगवद्दृष्टादन्यत्पश्येज्जिघ्रेदित्यादियुज्यते । तदन्यत्स्वतंत्रंनास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवंद्रष्टृंतरनिषेधमुपसंहृत्यसएवसर्वद्रष्टे

यद्वैतन्नविजानातिविजानन्वैतन्नविजानाति नहिविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तंयद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्यएषास्यपरमागतिरेषास्यपरमासंपदेषोस्यपरमोलोकएषोस्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ ३२ ॥

त्युक्तमुपसंहरतीतिवा । अन्यस्यस्वतंत्रद्रष्टृंतरस्याभावे यद्वैतंनपश्यतीत्युक्तंसुस्थमित्याहेतिवा सलिलएकोद्रष्टेत्यादेर्गमनिका ध्येया । सलिले प्रकृतिरूपे सलीलइतिप्रथमावा । एकः समवर्जितः । अद्वितीयः विरोधिद्वितीयशून्यः । द्रष्टाभवति तिष्ठति । विष्णुरेवस्वतंत्रोद्रष्टानान्यइतिकुतइत्यतआह ॥ एषइति । हेसम्राट् एष आत्मा । ब्रह्मपूर्णलोकोज्ञानंयस्यासौब्रह्मलो

कइतिहैनंजनकमनुशशासयाज्ञवल्क्यः । हरेर्महिमांतरमाह ॥ एषास्येति । अस्यहरेरेषागतिःपरमा सर्वगतत्वात् । अस्यै षासंपत्परमा पूर्णैश्वर्यात् । अस्यैषलोकः ज्ञानं । परमः सर्वविषयकत्वात् । अस्यैषआनंदःपरमःपूर्णत्वात् । आनंदस्यपरम

सयोहवैमनुष्याणाᳪराद्धःसमृद्धोभवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैःसंपन्नतमःसमनुष्याणांपरमआनंदोऽथयेशतंमनुष्याणामानंदाःसएकःपितॄणांजितलोकानामानंदोऽथयेशतंपितॄणांजितलोकानामानंदाःसएकोगंधर्वलोकआनंदोऽथयेशतंगंधर्वलोकआनंदाःसएकःकर्मदेवानामानंदोयेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंतेऽथयेशतंकर्मदेवानामानंदाःसएकआजानदेवानामानंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथयेशतमाजानदेवानामानंदाःसएकःप्रजापतिलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथयेशतंप्रजापतिलोकआनंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैषएवपरमआनंद एषब्रह्मलोकःसम्राडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसोऽहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीत्यत्रहयाज्ञवल्क्योबिभयांचकारमेधावीराजासर्वेभ्योमांतेभ्यउदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

तांव्यनक्ति ॥ एतस्यैवेति । अन्यानिभूतानिब्रह्मादिमुक्तान्यप्येतस्यहरेरानंदस्यमात्रांप्रतिबिंबरूपविप्रुट्कमुपजीवंतिअनुभवंति ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३२ ॥ किमेकप्रकारेणमुक्तानिभूतानिआनंदमात्रामुपजीवंतीत्यतःतारतम्येनेत्याह ॥ सयइत्यादिना ।

सप्रसिद्धः। योयंमनुष्याणां चक्रवर्तिनां। राद्धःमुक्तःसयोग्यसाधनपूर्तिमत्त्वेनसमृद्धःअतोराद्धइत्यर्थः। अन्येषामधिपतिः। मानुष्यकै र्मनुष्यत्वदशायांज्ञानोत्तरकृतदानादिफलभूतैर्भोगैःसंपन्नतमोभवति। समनुष्याणांपरमआनंदःआविर्भूतस्वरूपानंदःउक्तगुणविशिष्टस्ययआनंदःसपूर्वावधिभूतोमानुषानंदउच्यतइत्यर्थः। अथेत्यर्थांतरे। येमानुषानंदाउक्ताःतेशतगुणिताश्चेत्सएकःपितॄणामानंदइत्यर्थः। पितॄन्विशिनष्टि॥ जितेति। जितलोकानां प्राप्तस्वयोग्यपूर्णब्रह्मज्ञानानां। मुक्तानामितियावत्। अत्रप्रकरणेलोकशब्दोज्ञानपरः। अथोक्तकक्ष्योत्तरतइत्यर्थः। एवमग्रेपि। जितलोकानांमुक्तानांपितॄणांयेशतमानंदाःसएकोगंधर्वलोके। गंधर्वाणांमुक्तौ। गंधर्वाणांलोकेब्रह्मज्ञाने नित्योदितब्रह्मज्ञानदशायामितियावत्। मुक्तावेवनित्योदितज्ञानमितिगंधर्वलोकपदेनगंधर्वमुक्त्यर्थलाभोध्येयः। एवमग्रेप्यर्थोज्ञेयः। कर्मदेवाःकइत्यतआह॥ यइति। येकर्मणादेवत्वंप्राप्नुवंतितेकर्मदेवाइतिपूर्वेणान्वयः। आजानदेवानांजातेभ्योवराणामिंद्रादीनामित्यर्थः। तान्विशिनष्टिमुक्तत्वज्ञापनाय॥ यश्चेति। वचनव्यत्ययः। ये श्रोत्रियाःप्राप्तश्रवणफलाः। अवृजिनो दुःखहीनाः। अकामहताः कामोपद्रवहीनाश्चेतिचशब्दान्वयः। तेषांआजानजदेवानामित्यन्वयः। प्रजापतीनांरुद्राणांशेषाणामितियावत्। लोके ब्रह्मज्ञानेप्रागुक्तदिशा। मुक्तावितियावत्। येप्रजापतयः श्रोत्रियत्वादिगुणकास्तेषामितिप्राग्वज्ज्ञेयं। ब्रह्मलोकेब्रह्मणांविरिंचानांविष्णुज्ञाने मुक्तावितियावत्। यश्चेतिप्राग्वत्। ज्ञानपादीयानुव्याख्यानेतु तस्मादमुक्तसुखगंतारतम्यंपृथक्पृथक्। उक्त्वायश्चेतिमुक्ता

नांतारतम्यंसुखेश्रुतिः । आहेतिमुक्तामुक्तपरतयास्यार्थउक्तः । हेसम्राट् एवं तारतम्यस्थितानिब्रह्मादीनिमुक्तान्येतस्यैवा नंदस्यमात्रामुपजीवंतियस्मादथ तस्मादेषएवपरमानंदः निरतिशयपूर्णानंदः । एषब्रह्मलोकः पूर्णज्ञानः । इतिहोवाचयाज्ञव ल्क्यः । सम्राडाह ॥ सोहमिति । अत्र एवंराज्ञापृष्टेसति। याज्ञवल्क्योबिभयांचकार भीतवान् । भयहेतुमाह । मेधावी प्रज्ञावान्राजा सर्वेभ्यःप्रश्नकर्तृभ्यःतेभ्यः आश्वलादिभ्यःमांउदारौत्सी दुत्कृष्टतयाऽवरोधंकृतवानिति । रहस्यं स्वायोग्यं ।

सवाएषएतस्मिन्स्वप्नांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांता यैव ॥ ३४ ॥ तद्यथाऽनःसुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायंशारीरआत्माप्राज्ञेनात्मनाऽन्वारू ढउत्सर्जद्यातियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासीभवति ॥ ३५ ॥

यदिमामेषपृच्छति । तदातदपिवक्तव्यंभविष्यतित्वत्पृष्टंसर्वंवक्ष्यामीति राज्ञेवरस्यदत्तत्वादितिभीतिरभूदितिभावः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ॥ ३३ ॥ अतिप्रयत्नतोयावत्सुखादिकंमुक्तौप्राप्तुंशक्यंतावतःसंप्राप्स्यैज्ञानपरंपरांक्रमात्प्रष्टुकामःएकमेकंविज्ञायपुनस्ततस्ततोवरं ज्ञानंमांविमोक्षायब्रूहीतिराज्ञापृष्टोविद्यांतरमाह ॥ सवाइति । जीवास्वातंत्र्यज्ञापनायजीवमादायहरिरेवजाग्रदादिषुसंया तीतिनियमइतिज्ञापयितुमुक्तमेवतात्पर्यज्ञापनायपुनरनूदितमितिज्ञेयं ॥ ३४ ॥ एवंसुप्त्याद्यवस्थाईशाधीनेत्युक्तं अधुनाप्र

तिमरणं मुक्तिकालीनंमरणंचेशायत्तमितिभावेनमरणस्वरूपमाह ॥ तद्यथेति । तन्निदर्शनंयथा । सुसमाहितं पुमधिष्ठितं । अनः शकटं । ग्रामादिकंउत्सर्जद्यायात्गच्छेत् । एवमेवायंशारीरः शरीरमानीआत्माजीवः । यत्र यदा । ऊर्ध्वोच्छ्वासीभवति । एतदेतस्मिन्काले । प्राज्ञेनात्मनाहरिणान्वारूढःदेहंउत्सर्जन्परित्यजन्याति ॥ ३५ ॥ नकेवलंसाधारणमरणएवभगवतान्वारूढो जीवःकिंतुमोक्षरूपमरणेपीत्याह ॥ सइति । सोयं जीवो । यत्र यदा । अणिमानं न्येति निगच्छति । भगवत्प्रा

सयत्रायमणिमानंन्येतिजरयावोपतपतावाणिमानंनिगच्छतितद्यथाम्रंवोदुंबरंवापिप्पलंवाबंधनात्प्रमुच्यतएवमेवायंपुरुषएभ्योंगेभ्यःसंप्रमुच्यपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिप्राणायैव॥३६॥

प्तिरूपमोक्षंगंतुमिच्छतीतियावत् । तदाप्राज्ञेनात्मनान्वारूढइतिपूर्वेणान्वयः । कदाभगवंतमेतीत्यतआह ॥ जरयेति । जरया चरमवयोधर्मेण । उपतपतारोगादिनावाऽणिमानंनिगच्छति । ननुसर्वेपिजरया चरमवयसाऽणिमानंयंत्यतःकथमुपतपतावेतिपक्षांतरोक्तिरित्यतोनायंनियमइतिदृष्टांतोक्तिपूर्वमाह ॥ तद्यथेति । तन्निदर्शनंयथा । आम्रंवोदुंबरंवा पिप्पलमश्वत्थंवाबंधनात्प्रमुच्यते । अत्राम्रादिशब्दाआम्रादिफलपराः । आम्रादिफलंआम्रादिवृक्षात्पतति । एवमेवायंपुरुषो जीवः । कलौबाल्ये । त्रेतायांमध्यमेवयसि । कृतेचरमेवयसि । एभ्योंगेभ्यः शरीरावयवेभ्यः । शरीरादित ॥१०१॥

इतिवा । संप्रमुच्यप्रतिन्यायं पूर्वावस्थातोवस्थांतरंप्राप्यमितिन्यायमनुसृत्य । प्राणायैववायवएव द्रवति । वायुद्वाराभगवंतंप्राप्यभगवदधिष्ठितोगच्छतीति ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३६ ॥ सजीवोयदाभगवंतंगच्छतितदाविशेषमाह ॥ तद्यथेति । तन्निदर्शनंयथा आयांतं आगच्छंतं । राजानंदृष्ट्वोग्राः अंगरक्षकाः । प्रत्येनसो योधाः । सूताः सारथयः । ग्रामण्यश्च

तद्यथाराजानमायांतमुग्राःप्रत्येनसःसूतग्रामण्योन्नैःपानैरावसथैःप्रतिकल्पंतेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूतानिप्रतिकल्पंत इदंब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

तद्यथाराजानंप्रयियासंतमुग्राःप्रत्येनसःसूतग्रामण्योभिसमायंत्येवमेवेममात्मानमंतकालेसर्वे प्राणाअभिसमायंतियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासीभवति ॥ ३८ ॥ इतिज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ३ ॥

भूपालाः । सूतग्रामण्यो जनपदस्थाःराजसमीपस्थाश्चेति । तत्रजनपदस्थाःसूतग्रामण्यः । अन्नैःपानैरावसथैरावासस्थानैःपूजांप्रतिकल्पंतेकल्पयंति । कथंतेषांराजागमनज्ञानमित्यतआह ॥ अयमिति । अयंध्वजआगच्छतितस्मादयंराजाआयातीतिज्ञात्वाप्रतिकल्पंतइत्यन्वयः । एवमेवंविदंपूर्वोक्तप्रकारेणभगवदपरोक्षज्ञानिनमायांतंदृष्ट्वासर्वाणिभूतानिअर्चिरादिदैवतानिपूजांप्रतिकल्पंते । ननुज्ञानिन्यागतेदेवाःकुतस्तत्पूजांकुर्युरुग्रादिवत्तेषांतद्भृत्यत्वाभावादित्यतआह ॥

इदमिति । इदं मुक्तजीवस्वरूपंआगच्छत्यनेनसहेदंपरंब्रह्मायातीतितत्पूजार्थंप्रतिकल्पंतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३७ ॥ मुक्तजीवमादायभगवतिप्रतिष्ठमानेशरीरस्थाःप्राणाःकिंकुर्वंतीत्यतःतेपिभगवंतमनुगच्छंतीतिसदृष्टांतमाह॥तद्यथेति।राजानं प्रयियासंतं गंतुमिच्छंतं । राज्ञासहस्थिताः उग्राःप्रत्येनसः सूतग्रामण्यः । अभिसमायंति । एवमेवेममात्मानं मुक्तमादायग च्छंतं । तंहरिंअंतकाले मुक्तिकाले । सर्वेप्राणाःशरीरस्थाःवागादींद्रियदेवाःअभितःसमायंति । अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिसूत्रंतुसं सारिविषयं । अंतकालमेवाह ॥ यत्रेति ॥ ६ ॥ ३ ॥ ३८ ॥ इतिज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ तद्यथाऽनइत्यादिनोक्तंप्रतिमरण

सयत्रायमात्माबल्यंन्येत्यसंमोहमिवन्येत्यथैनमेतेप्राणाअभिसमायंतिसएतास्तेजोमात्रासम भ्याददानोहृदयमेवान्ववक्रामतिसयत्रैवचाक्षुषःपुरुषःपराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञोभवति ॥ १ ॥

प्रकारं अंत्यमरणप्रकारंचविविच्यदर्शयति ॥ सयत्रायमात्मेत्यादिना । सपूर्वोक्तःप्रसिद्धः । आत्मा जीवो । यत्र यदा । बल्यं सर्वेषांबलकारिणंहरिं । नितरामेत्यप्राप्य । मृतेःपूर्वंसंमोहमिव विमुग्धत्वमिव । न्येति प्राप्नोति । मृतेःपूर्वं विमुग्धत्वंप्राप्ययदाविष्णुंयातीतियावत् । अथ तदा । एनं बल्यंविष्णुं । एतेप्राणाः तत्तत्स्थानस्थिताः । तेजःस्वरूपिणोदेवाः। अभिसमायंति । स जाग्रत्प्रवर्तकत्वेनचक्षुःस्थोहरिः । तेजोमात्राः तेजःस्वरूपभूताःदेवताः । समभ्याददानः चक्षुःस्थानाद्धृद यमेवान्ववक्रामति गच्छति । सएषचाक्षुषो दक्षिणाक्षिस्थः । पुरुषो भगवान् । पराङ् बहिर्व्यापारंकुर्वन्स्थितोयत्रयदा

प्रत्यङ्पर्यावर्तते। अंतरागच्छति। हृदयंप्रतिगच्छति। अथतदा। विष्णवाश्रितोजीवः। अरूपज्ञोभवति। तदानकिंचिद्बाह्यंजानातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥ कुतोनजानातीत्यतोऽज्ञत्वनिमित्तंवदन्रूपाज्ञत्वमुपलक्षणमितिभावेनाह ॥ एकीभवतीति। जीवेश्वरौसदाहृदिस्थौसंतौ । जाग्रद्दशायांरूपांतरैश्चक्षुरादिस्थानेषुतिष्ठतः । यदाहरिःचक्षुरादिस्थरूपैःहृदयस्थरूपेणचैकी

एकीभवतिनपश्यतीत्याहुरेकीभवतिनजिघ्रतीत्याहुरेकीभवतिनरसयतइत्याहुरेकीभवतिनवदतीत्याहुरेकीभवतिनशृणोतीत्याहुरेकीभवतिनमनुतइत्याहुरेकीभवतिनस्पृशतीत्याहुरेकीभवतिनविजानातीत्याहुस्तस्यहैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योततेतेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामतिचक्षुषोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतꣳसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतिसविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाच ॥२॥

भवति तदाजीवोपिचक्षुरादिस्थरूपैःहृदयस्थस्वरूपेणैकीभवति। तदाजीवोबाह्यंनपश्यतिनजिघ्रतीत्याहुःप्राज्ञाइत्यर्थः। एतच्चदेवाद्युत्तमजीवविषयंध्येयं। अन्येषांतुसदाहृदयदेशएवावस्थानेनजाग्रदादौदक्षिणाक्ष्यादिस्थानेऽभिमानातिशयमात्रत्वात्। उक्तंह्यैतरेयभाष्येद्वितीयाध्याये । नहिजीवस्याक्षणिपृथक्शिरोबाह्वादिकंविद्यते । हृदिस्थमेवहितस्यरूपमित्यादि। एकीभावानंतरंकिंभवतीत्यतआह ॥ तस्यहैतस्येति। भगवंतंप्राप्तस्यस्वकीयरूपैरेकीभावंप्राप्तस्यबाह्यपदार्थाज्ञस्यजीवस्यज्ञानि

नःहृदयस्याग्रंभगवत्तेजसाप्रद्योतते प्रकाशते । तथाचसूत्रं । तदोग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारइत्यादि । तेनप्रद्योतितेन प्रकाशितनाडीद्वारेण । एषआत्माहरिः । जीवमादायशरीरान्निष्क्रामति । केनद्वारेणेत्यतआह ॥ चक्षुषोवेत्यादि । यदिमुच्यमानोजीवःसूर्यलोकेचिरंस्थित्वामुक्तिमेति । तदातंजीवमादायआदित्याभिमतचक्षुर्द्वाराएषआत्माहरिःनिष्क्रामति । यदातुसत्यलोकेवासमेति। तदामूर्ध्नएवनिष्क्रामति । यदातुश्रोत्रादिमानिलोकेस्थित्वापश्चान्मुक्तिंगंतुंयोग्यःतदातमादायान्येभ्यःशरीरदेशेभ्यःतत्तद्देवताभिमन्यमानदेहावयवेभ्योनिर्यातीत्यर्थः । एवंउत्क्रामंतंविष्णुमनुसृत्यप्राणोमुख्यवायुरुत्क्रामति । एनमु

तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाअन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायमात्मेदꣳशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥ ३ ॥

त्क्रामंतंप्राणमनुसृत्यसर्वेप्राणाःशरीरस्थाःदेवाःउत्क्रामंति । तदाहरिःकथंभवतीत्यतआह ॥ **सविज्ञानइति** । सविष्णुःविज्ञानेनजीवेनसहितोभवति । सभगवान्विज्ञानंजीवमेवान्ववक्रामत्यारूढोगच्छति । एनमारुह्यगच्छंतंतं भगवंतमनुसृत्यविद्याकर्मणी विद्याकर्माभिमानिनौविरिंचगरुडौ । समन्वारभेते गच्छतः । पूर्वप्रज्ञा योग्यताभिमानिनीरमाचान्वारभतइति ॥ ६ ॥ ४ ॥ २ ॥ तेनैषनिष्क्रामतीत्युक्तंनिष्क्रमणंविशदयति ॥ तद्यथेति । तन्निदर्शनंयथेति । तृणज(लायुका)लूकाजंतुविशेषःतृणस्यांतंगत्वाअन्यमाक्रम मवष्टंभभूतंतृणांतरं । आक्रम्य प्राप्य । आत्मानंपूर्वतृणादुपसंहरति आदत्ते । पूर्वतृणं परित्यजतीतियावत् । एवमेवायमात्माहरिर्जीवस्यशरीरंनिहत्य निवर्त्यविद्यादानेनाविद्यांगमयित्वाऽन्यमाक्रमंजीवस्यशुद्धं

स्वरूपमाक्रम्यात्मानंजीवस्याशुद्धरूपादुपसंहरतिआदत्ते ॥ ६ ॥ ४ ॥ ३ ॥ जीवंनवतरंकरोतीतिप्रागभिप्रेतमर्थंसदृष्टांतमाह ॥ तद्यथेति । पेशस्कारी सुवर्णकारः । पेशसः सुवर्णस्य । मात्रा मंशं । उपादायतद्गतमलंनिहत्य शुद्धमंशमुपादायेत्यर्थः । अन्यदि

तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरꣳरूपंतनुतएवमेवायमात्मेदꣳशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरꣳरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानां ॥ ४ ॥ सवाअयमात्माब्रह्मविज्ञानमयोमनोमयःप्राणमयश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयःपृथिवीमयअपोमयोवायुमयआकाशमयस्तेजोमयोतेजोमयःकाममयोकाममयःक्रोधमयोक्रोधमयोधर्ममयोधर्ममयस्सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोदोमयइतियथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनाथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइतिसयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥

वनवतरंप्रागननुभूतंकल्याणतरं मलापकर्षणा द्रूपं कटकादिकं । तनुते कुरुते । एवमेवायमात्माहरिःजीवस्यस्वर्णमलस्थानीयमिदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वेत्यादिव्यक्तं । प्राजापत्यं प्रजापतिशब्दितरुद्रसंबंधि । ब्राह्मं ब्रह्मसंबंधि । अन्येषां भूतानांमनुष्योत्तमानांरूपमित्यन्वेति ॥ ६ ॥ ४ ॥ ४ ॥ नानाप्रकारेणपित्रादिजीवरूपंकरोतीत्युक्तं तद्घटनायतस्यमहि

मानमाह ॥ सवाइति । शुद्धमुक्तस्वरूपकर्तृत्वेनप्रकृतोहरिःदूरस्थत्वात्सइत्युक्तोवै । समीपस्थत्वादयमित्युच्यते । आत्मा
व्याप्तः । ब्रह्म गुणपूर्णः । विज्ञानमयः पूर्णज्ञानस्वरूपः । अत्रसर्वत्रमयट्प्राचुर्यार्थः स्वरूपार्थश्चध्येयः । सर्वमंतृस्वरूप
त्वान्मनोमयः । बलपूर्णस्वरूपत्वात्प्राणमयः । सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मयः । सर्वश्रोतृस्वरूपत्वाच्छ्रोत्रमयः । सर्वाधारस्वरूप
त्वात्सुगंधस्वरूपत्वाच्चपृथिवीमयः।सर्वतृप्तिकरत्वादापोमयः। अम्मयइतिवक्तव्येछांदसोनिर्देशः।सर्वकर्तृस्वरूपत्वाद्वायुमयः।
अवकाशप्रदत्वादाकाशमयः । पूर्णतेजःस्वरूपत्वात्तेजोमयः । अप्राकृततेजःस्वरूपत्वादतेजोमयः। सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वा
त्काममयः । अकाममयःप्राकृतेच्छाशून्यः। सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्क्रोधमयः । अक्रोधमयः जीवक्रोधसदृशक्रोधशून्यः। सुखादि
धर्मस्वरूपत्वाद्धर्ममयः । अधर्ममयःप्राकृतधर्मशून्यः। सर्वमयःप्रकृत्यादिसर्वप्रधानः। सर्वगुणप्रधानश्च । अत्रातेजोमयो
क्रोधमयइत्याद्युक्तिरुपलक्षणं । पूर्वत्रविज्ञानमयइत्यादावपिसर्वत्राविज्ञानमयोऽमनोमयोप्राणमयोऽचक्षुर्मयइत्यादितन्निषेध
वाक्यानिग्राह्याणि । तेषामर्थस्तुप्राकृतज्ञानमनआदिलक्षणज्ञानादिरहितत्वादविज्ञानमयइत्यादिरूपेणाप्राकृतस्वरूपत्वादत
न्मयइतीरितइतिभाष्येव्यक्तः। तत्अतीतवर्तमानकालयोरेकप्रकारं । यत्ब्रह्मांडाच्छरीराद्वाबहिरंतश्चैकप्रकारं । एतत्
वर्तमानभविष्यत्कालयोरेकप्रकारं । वर्तमानजगत्प्रधानत्वादिदंमयः । वर्तमानस्वरूपत्वाच्चेदंमयः। अतीतानागतप्रधान
त्वादतीतानागतस्वरूपत्वाच्चादोमयः । यदर्थंहरेःसवाइत्यादिनामहिमोक्तःतदाह ॥ इतीति । हेत्वर्थोत्रेतिशब्दः। इति
यतःसवाइत्यादिनोक्तगुणयुक्तोऽतःसहरिःयथाकारी जीवंयथाकरोति। यथाचारी यथाचारयति। तथातथाभवतिजीवः।

तदेवव्यनक्ति ॥ साधुकारीति । सहरिर्जीवंसाधुंकरोतिचेत्साधुर्भवतिजीवः । पापंकरोतिचेज्जीवं पापोभवतिजीवइत्यर्थः । ईश्वरएवजीवंसाधुंपापंकरोतिचेत्किंपुण्यपापकर्मणोःकृत्यमित्यतःतत्कारितेनकर्मणातथाभवतीत्याह ॥ पुण्यइति । ईश्वराधीनत्वंजीवस्यवृद्धसंमत्याद्रढयति ॥ अथोखल्विति । अथोतस्मादीशाधीनत्वाज्जीवस्यायंपुरुषोजीवः । काममयः ईश्वरेच्छाधीनइतिप्राज्ञाआहुः । कुतः सभगवान्यथाकामोभवति । तत्क्रतुः तथाकामोभवति । इत्थंकरिष्याम्येवेतिनिश्चयरूपः

तदेषश्लोकोभवति ॥ तदेवसक्तःसहकर्मणैतिलिंगंमनोयत्रनिषक्तमस्य ॥ प्राप्यांतंकर्मणस्तस्य यत्किंचेहकरोत्ययं ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइतिनुकामयमानोथाकामयमानोयो कामोनिष्कामआप्तकामआत्मकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

कामःक्रतुशब्दार्थः । यत्क्रतुर्भवतितन्निष्ठावान्भवति । तत्कर्मकुरुते । यत्कर्मकुरुतेतदनुगुणंफलंसंपद्यते । प्राप्नोति । तस्मादीशेच्छाधीनोजीवइति॥ ६ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवत्प्रेरितोजीवःकर्मकुर्वंस्तत्फलमभिसंपद्यतइत्युक्तार्थेमंत्रोस्तीत्याह॥ तदेषइति । तत् तत्रोक्तार्थे। अस्य संसारिणः । लिंगं शरीरं मनश्च । यत्रयस्मिन्फलेनिषक्तंनितरांसक्तं । तत्रफलेसक्तःपुरुषः। तदेवफलं । तत्साधनीभूतस्वकृतकर्मणासहएति गच्छति । अयंपुरुषः यत्किंचेहलोके । कर्मकरोति । तस्यकर्मणोंतमवसानं प्राप्यतस्माल्लोका त्कर्मफलभूतात्स्वर्गादेः । पुनरस्मैलोकाय भूलोकाय । एत्यागच्छति । किमर्थंकर्मणे कर्मकर्तुं । मुक्तामुक्त

योर्द्वयोरपिप्रकृतत्वात्किंपरोयंमंत्रइत्यतःउपनिषत्स्वयमेवाह ॥ इतिनुकामयमानइति । संसारीत्यर्थः । उक्तइतिशेषः । संसारिणंनिरूप्य मुक्तस्वरूपमाह ॥ अथाकामयमानइति । अथेत्यर्थांतरे । योऽकामःअकारवाच्यविष्णुकामः । निष्कामःअयोग्यकामनारहितः । अकामयमानः । योग्यकामस्यापिकदाचिदेवोद्भूतत्वेनासर्वकालीनत्वात् । अकामयमानः । कामिताशेषप्राप्तेराप्तकामः । चिदानंदस्वरूपआत्मैवकामःकाम्योयस्येत्यात्मकामः । तस्य एवंभूतस्यमुक्तस्य । प्राणाःनोत्क्रामंति ।

तदेषश्लोकोभवति ॥ यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः ॥ अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ तद्यथाहिनिलयनीवल्मीकेमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदँशरीरँशेतेथाऽयमशरीरोमृतःप्राणोब्रह्मैवतेजएवसोहंभगवतेसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः ॥ ७ ॥

पुनर्नम्रियंतइत्यर्थः । प्रलयेकथमित्यतआह । समुक्तोब्रह्मैवसञ्जीवएवसन् । जीवभावापरित्यागेनैव । परंब्रह्माप्येति । प्रलयेभगवदुदरंप्रविशतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ६ ॥ नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीत्युक्तार्थेमंत्रमुदाहरति ॥ तदेषइति । अस्य संसारिणः । येहृदि(श्रि)स्थिताः अंतःकरणगताःकामास्तेसर्वेयदाप्रमुच्यंते । तदामुक्तोभवति । अथमुक्त्यनंतरंमर्त्यः पूर्वंमरणशीलः । मुक्त्यनंतरममृतोभवति मृतिहीनोभवति । अत्रमुक्तौप्रतिप्रलयेच । ब्रह्मसमश्नुतेप्राप्नोति । ज्ञानिनोदेहत्यागप्रकारंदर्शयति देहस्यहेयत्वज्ञापनाय ॥ तद्यथेत्यादिना । तन्निदर्शनंयथा । अहिःसर्पःनिलीयतेऽस्यामितिअहिनिलयनी सर्पत्वक् ।

वल्मीकेप्रत्यस्ता परित्यक्ता । मृता जीवहीना । शयीत । एवमेवेदंशरीरंजीवेनपरित्यक्तंशेते । मुक्त्यनंतरंजीवोनम्रियतइत्युक्तं । तर्हिंमुक्तेशयोःकोविशेषइत्यतआह ॥ अथेति । अथमुक्त्यनंतरमेवायंजीवोशरीरोभवति । नम्रियतइतियावत् । प्राणोऽमृतः कदापिनम्रियते । कःप्राणइत्यतआह ॥ ब्रह्मैवेति । नकेवलंप्राणाख्यंपरंब्रह्मैवनित्यमुक्तं । किंतुश्रीरपीत्याह ॥ तेजइति । श्रीतत्त्वमेवचामृतंकदापिनमृतमित्यर्थः । एवंश्रुत्वाराजागुरुदक्षिणांप्रतिजज्ञइत्याह ॥ सोहमिति ॥ ७ ॥

तदेतेश्लोकाभवंति ॥ अणुःपंथावितताःपुराणोमा ँस्पृष्टोनुवित्तोमयैव ॥ तेनधीराअपियंतिब्रह्म
विदःस्वर्गंलोकमितऊर्ध्वोविमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिंच्छुक्लमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितंलोहितंच ॥
एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥

भगवान्मोक्षदातेत्युक्तार्थेमंत्राःसंतीत्याह ॥ तदेतइति । त त्तत्रपूर्वोक्तार्थे । अणुर्विततो व्याप्तः । सुखहेतुस्वप्राप्तिसाधनत्वात्पंथाः । पुराणोऽनादिः । मां श्रियं । श्रियेतियावत् । स्पृष्टः आश्रितः । श्रीपतित्वादितिभावः । मयैव श्रियैव । अनुवित्तो ज्ञातः । ऊर्ध्वः सर्वतोविशिष्टः । योभगवान्तेनतत्प्रसादेन । धीराः ब्रह्मविदः । इतः संसाराद्विमुक्ताः । स्वर्गं स्वरूपभूतरमणज्ञानात्मकंलोकंवैकुंठादिक मपियंति प्राप्नुवंति ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥ तृतीयज्योतिर्ब्राह्मणे तावताणिस्नाति ष्ठंतिशुक्लस्यनीलस्येत्यादिनोक्तार्थेमंत्रंपठति ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्हरौ तस्यहरेरित्यर्थः । शुक्लंवासुदेवाख्यं नीलमनि

रुद्राख्यं पिंगलंसंकर्षणाख्यं हरितंप्रद्युम्नाख्यं लोहितंनारायणाख्यं इतिपंचरूपाणिसंतीत्याहुरितियोज्यं । उतशब्दश्चश ब्दार्थे । एष पंचरूपोहरिःपंथाः सुखहेतुस्वप्राप्तिसाधनत्वाद्ब्रह्मणा चतुर्मुखेन । अनुवित्तोज्ञातः । ह प्रसिद्धं । ब्रह्मवित् परब्रह्मज्ञानी । तैजसः महातेजोरूपश्रीतत्त्वज्ञानी । पुण्यकृत्भगवत्कर्मकर्तापि। तेनैवभगवत्प्रसादेनैवप्रागुक्तस्वर्गलोकशब्दि तविष्णुलोकमेतिप्राप्नोति । एतेनब्रह्मादिप्रसादेनैवमुक्तिसंभवेकिमीश्वरप्रसादेनेतिनिरस्तं ॥ ९ ॥ नकेवलंभगवज्ज्ञानमेव

अंधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते ॥ ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाँरताः ॥ १० ॥
अनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेऽविद्वाँसोबुधोजनाः ॥ ११ ॥

मुक्तिहेतुःकिंतुमिथ्याज्ञाननिंदासमुचितमेवेतिभावेनाह ॥ अंधमिति । येअविद्यां विद्याविरुद्धमिथ्याज्ञानं । तद्विषयमन्य थाकारमितियावत् । उपासते तेअंधंतमःप्रविशंति। ये विद्यायांउ एव तत्वज्ञानएव । रतानमिथ्याज्ञाननिंदकाइतियावत् । ते ततःअन्यथोपासकाद्भूयइव । किंचिद्विशेषेणतमःप्रविशंतीत्यनुषंगः ॥ १० ॥ सत्यप्युपदेष्टरिभगवद्द्वेषात्तत्त्वमविदुषांमि थ्याज्ञानिनामनर्थमंत्रेणाह ॥ अनंदाइति । बोधयतीतिभुत् । तस्माद्बुधः । ज्ञानिनःसकाशाद्भगवत्स्वरूपमविद्वांसोये जनाःतेप्रेत्यअंधेन आंध्यहेतुनातमसा । आवृताः । अनंदाः सुखविरुद्धदुःखरूपाः । तेप्रसिद्धाःयेलोकाःतानभिगच्छंति

॥ ६ ॥ ४ ॥ ११ ॥ प्राज्ञेनात्मनान्वारूढइत्यादिनाजीवेशयोर्भेदउक्तः तद्दार्ढ्यायाभेदविदोदोषमाहमंत्रेण ॥ आत्मान मिति । चेच्छब्दोयद्यर्थे । यदिपूरुषोजीवः । अयंपरमात्माअहमस्मीतिभगवंतंविजानीयात् । ज्ञातुंयोग्यःस्यात्तर्हिकिमिच्छ न्तस्यविवरणं । कस्यकामाय कस्मैकामाय । किमर्थमितियावत् । शरीरमनुसंज्वरेत् संतापयेद्दुःखीभवेदित्यर्थः । जीवः स्वस्यभगवत्तादात्म्यानुसंधानयोग्यश्चेत्कुतोदेहच्छेदादिनादुःखीस्याद्धरेरदुःखित्वादितिभावः ॥ १२॥ भगवज्ज्ञानंमुक्तिहेतु

आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥
यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मास्मिन्संदो(हे)घेगहनेप्रविष्टः ॥ सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकः
सउलोकएव ॥ १३ ॥ इहैवसंतोथविद्मस्तद्वयंनचेदवेदीर्महतीविनष्टिः ॥ यएतद्विदुरमृतास्ते
भवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंति ॥ १४ ॥

रित्यत्रमंत्रांतरमाह ॥ यस्येति । हि यस्मा त्सआत्मा सर्वस्यकर्ता । तस्मात्सविश्वकृत् । मुख्यवायोःकर्ता । अस्मिन्संदोहे देहे । गहने हृदयगुहायां प्रविष्टः । प्रतिबुद्धः सर्वज्ञः । सआत्मायस्य येनोपासकेनानुवित्तो ज्ञातः । तस्योपासकस्य । लोकः सउलोकएव प्रसिद्धोभगवल्लोकएवभवतीत्यर्थः । तदाहसूत्रे तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशादिति ॥ १३ ॥ गुरूपदेशेनैवज्ञानंसंपा द्यमन्यथानर्थइत्यत्रमंत्रमाह ॥ इहैवेति । अथ ज्ञानिसद्भावकाले । इह अस्मिन्जन्मन्येव । संतः सज्जनाःवयं । तत्परंब्रह्म ।

विद्वः जानीमइतिमंत्रद्रष्टृवचनं । कालांतरेसंपाद्यतामितिवदंतंप्रत्याह ॥ नेति । नचेदवेदीःपरंब्रह्मनजानीयाश्चेदितिसाधुजनं प्रत्युच्यते । तर्हिमहतीविनष्टिः । गुरूपदेशजन्यज्ञानस्यफलमाह ॥ यएतदिति । एतं द्ब्रह्मगुरूपदेशेनयेविदुस्तेअमृताः मुक्ता भवंति । अवेदिनउक्तांविनष्टिं व्यनक्ति । अथेत्यर्थांतरे । इतरे गुरूपदेशोल्लंघनवंतः दुःखमेवप्राप्नुवंतीति ॥ ६ ॥ ४ ॥१४॥ भगवतोमुक्तिहेतुत्वेमंत्रांतरमाह ॥ यदैतमिति । ये भूतभव्यस्येशानं । देवं क्रीडादिगुणविशिष्टं । एतमात्मानं । यदांज

यदैतमनुपश्यंत्यात्मानंदेवमंजसा ॥ ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते ॥ १५ ॥
यस्मादर्वाक्संवत्सरोहोभिःपरिवर्तते ॥ तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृतं ॥ १६ ॥
यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः ॥ तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं ॥ १७ ॥

साऽनुपश्यंति । ततः आत्मज्ञानानंतरंनविजुगुप्सते । आत्मानंगोप्तुंनेच्छति । भयाभावादितिभावः ॥ १५ ॥ तद्यदेतदि दंमयोऽदोमयइत्यत्रहरेरविकारत्वमुक्तं तत्रमंत्रमाह ॥ यस्मादिति । अहोभिःसहसंवत्सरोयस्मादर्वाक्परिवर्तते तस्मिन्वि कारंकर्तुमसमर्थइतियावत् । तज्ज्योतिषांज्योतिःज्योतिष्ट्वप्रदंआयुः । अचलं अमृतं नित्यमुक्तं । देवाउपासते । ह प्रसिद्धं ॥ १६ ॥ हरेरेवमुक्तिहेतुत्वेमंत्रांतरंपठति ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्देहस्थेहरौ । पंचपंचजनाः प्रतिपुरुषंपंचपंचजनाः । प्रतिष्ठिताःआकाशोमूलप्रकृतिश्चप्रतिष्ठितःस्थितः । तमेवात्मानं । मन्ये जानामि । किंतज्ज्ञानेनेत्यतउक्तं ॥ विद्वानिति ।

अमृतंब्रह्मविद्वानमृतोमुक्तोभवति ॥ ६ ॥ ४ ॥ १७ ॥ केतेपंचजनाइत्यतः ज्योतिषांज्योतिरिरितिप्रागुक्तंज्योतिरेकं अन्ये
चत्वारःप्राणादयइतिभावेनतद्वेदिनःफलंचाह ॥ प्राणस्यप्राणमित्यादिना । प्राणादेःप्राणनादिप्रदं । येविदुः ते । पुराणं
पुरातनं । अग्र्यं श्रेष्ठं । ब्रह्म । निचिक्युः प्राप्नुयुरिति । तदाहसूत्रे । प्राणादयोवाक्यशेषात् ज्योतिषैकेषामसत्यन्नइति
॥१८॥ शुक्लस्यनीलस्येत्यादिनोक्तभगवद्रूपाणांविज्ञानमयइत्यादिनोक्तगुणानांचभेददर्शिनोऽनर्थंब्रह्मापरोक्षज्ञानकरणंवदन्ने

प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुस्तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यं ॥ १८ ॥
मनसैवानुद्रष्टव्यं नेहनानास्तिकिंचन ॥ मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति ॥ १९ ॥
एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयंध्रुवं ॥ विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः ॥ ॥ तमेवधीरो
विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः ॥ नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनँहितदिति ॥ २० ॥

वाह ॥ मनसैवेति । इह ब्रह्मणि । किंचनरूपगुणादिकंनानाभिन्नंनास्तीत्यर्थः । इह ब्रह्मणि । किंचन रूपादिकं । नाना
भिन्नं । इवशब्दाद्भिन्नाभिन्नंवापश्यतिसमृत्योःमृत्युं अंधंतमःप्राप्नोतीत्यर्थः ॥१९॥ तर्हिंकथंज्ञेयमित्यतआह ॥ एकधैवेति ।
तस्मादितिग्राह्यं । भेदज्ञानेऽनर्थसत्त्वात् । अप्रमयं परिमितिहीनं । ध्रुवं नित्यं । विरजःनिर्दोषं रजोपलक्षितसर्वदोषरहितं । आ
काशान्मूलप्रकृतेःपरंएतद्ब्रह्म । एकधैव एकप्रकारेणैव । गुणक्रियादिभिःसविशेषाभेदेनैव । द्रष्टव्यमित्यर्थः । मनसेत्यनुष

ज्यते । मनसःश्रवणादिकंसहकारीतिभावेनाह ॥ अजइत्यादिना । धीरोधैर्यशाली । ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञाननयोग्योनरः योऽजःजननहीनः। महान परिच्छिन्नः । ध्रुवःनित्यःआत्मातमेवपरोक्षतोविज्ञाय । प्रज्ञां साक्षात्कारं । कुर्वीत संपादयेत् ।

सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंच्छेते सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधुनाकर्मणाभूयान्नो एवासाधुनाकनीयानेषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनैतमेवविदित्वामुनिर्भवत्ये तमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंत्येतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वाꣳसःप्रजांनकामयंते किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मायंलोकइति तेहस्मपुत्रेषणायाश्चवित्तेषणायाश्चलोकेषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति याह्येवपुत्रेषणासावित्तेषणायावित्तेषणासालोकेषणोभेह्येतेईषणेएवभवतःसएषनेतिनेत्यात्मागृह्योनहिगृह्यतेशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यइत्येतमुहैवैतेनतरतइत्यतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहैवैषएतेतरतिनैनंकृताकृतेतपतः ॥ २१ ॥

तमेवेत्युक्तैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ नानुध्यायेदिति । कुतोनध्यायेन्नाभ्यसेदित्यतउक्तं ॥ वाचइति । तत् अन्यविषयक बहुशब्दव्यवहरणं । वाचोवागिंद्रियस्य। विग्लपनं श्रमकरमतइत्यर्थः । इतिशब्दःश्लोकसमाप्तौ ॥ ६ ॥ ४ ॥ २० ॥ अज

आत्मामहान्ध्रुवइतिश्रवणात्पूर्वमंत्रस्यचतुर्मुखपरत्वप्रतीतिंतदनुवादपूर्वंनिराह ॥ **सवाएषइति** । एष मंत्रोक्तोमहानज आत्मा। सवै सएव । सकः यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषस्तदेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादाययएषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेतइतिवाक्येयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुतिष्ठतीत्युक्तः यश्चयएषप्रसिद्धोंतर्हृदये हृदयांतर्वर्तमानआकाशस्तस्मि न्शेतइत्युक्तः सवाइत्यर्थः । तस्यमहिमानमाह ॥ **सर्वस्येति** । सर्वमस्यवशेवर्ततइतिसर्वस्यवशी । सर्वस्येशस्यब्रह्मरुद्रादे रनश्चेष्टकइतिसर्वस्येशानः । सर्वस्यब्रह्मरुद्रादेःसकाशाद्गुणैरधिकःपालकश्चेतिसर्वस्याधिपतिः । यश्चसप्रसिद्धोहरिःजीववत्सा धुनाकर्मणाभूयान्न । नोएवनैवासाधुनाकर्मणाकनीयान्पुण्यपापकृतविकारोनास्त्येवेत्यर्थः । एषसर्वेश्वरः । एषभूताधिपतिः भूतएवपूर्वकालमारभ्यैवाधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमदित्यर्थः। एषभूतपालः । अनादिकालमारभ्यैवपालकइत्यप्यवधेयं । य श्चैषएषांलोकानांअसंभेदाय असांकर्याय । विधरणः विधारणसमर्थःसेतुराश्रयइति। तदाहसूत्रे । अँधृतेश्चमहिम्नोस्यास्मिन्नुपल ब्धेरिति । तमेतमुक्तगुणवंतं । ब्राह्मणाः ब्रह्माणनयोग्याः। वेदानुवचनेन वेदाध्ययनेन । यज्ञेनदानेन । तपसा कृच्छ्रचांद्राय णादिकायक्लेशरूपतपसा । अनाशकेनो पवासेन। विविदिषंति वेदितुमिच्छन्ति। तदाहसूत्रे । सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदि ति। वेदनफलमाह ॥ **एतमिति** । एतं पूर्वोक्तमहिमयुक्तमेवविदित्वा । मुनिः ज्ञानरूपो । मुक्तोभवति । किंचएतंभगवंतमे वलोकं आश्रयं। इच्छंतः प्रार्थयमानाः । प्रव्राजिनः प्रव्रजनयोग्याः । प्रव्रजंति निषिद्धकाम्यकर्मत्यागरूपसन्न्यासवंतोभवं ति । उपनिषत्स्वोक्तार्थेपूर्वाचारंप्रमाणयति ॥ **एतदिति**। एत द्भगवानेवाश्रयइत्येतत्प्रमेयं । विद्वांसःपूर्वे प्रजांप्रजादिकं

नकामयंतेहस्मवै । प्रजाद्यकामनेहेतुमाह ॥ किमिति । येषांनोऽस्माकं । अयं पूर्वोक्तमहिमयुक्तोहरिःआत्मास्वामी अयं लोकः आश्रयश्च । तेवयंकिंप्रजयाकरिष्यामइतिभावेनप्रजांनकामयंतइत्यन्वयः । तेहस्मेत्यादिवाक्यंपूर्वाध्यायेपंच मेकहोळब्राह्मणेव्याख्यातं । विदित्वेत्युक्तवेदनकर्मणोहरेःमहिमांतरमाह ॥ सएषनेतीति । एतदपिवाक्यंव्याख्यातं

तदेतदृचाभ्युक्तं एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य नवर्धतेकर्मणानोकनीयान्तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदि त्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ तस्मादेवंविच्छांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्म न्येवात्मानंपश्यतिसर्वमात्मानंपश्यतिनैनंपाप्मातरतिसर्वंपाप्मानंतरतिनैनंपाप्मातपतिसर्वं पाप्मानंतपतिविपापोविरजोविचिकित्सोब्राह्मणोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहोवाचयाज्ञ वल्क्यःसोहंभगवतेविदेहान्ददामिमांचापिसहदास्यायेति ॥ २२ ॥

पूर्वाध्यायांत्यभागे । मुक्तिस्वरूपमाह ॥ एतमिति । अतो हरेःसकाशा तत्प्रेरणयेतियावत् । अहंपापमकरवं । कल्या णमकरवमिति । एतेभावनेएतं मुक्तमेव । नतरतो नैवव्याप्नुतः । मुक्तंभावनेकुतोनतरतइत्यतःतत्स्वामिनस्तत्तरणादित्याह ॥ उभेइति । एषहरिः । एते उभे भावनेतरति नित्यंतीर्णोवर्तते । भगवतस्तत्तरणंनामकिमित्यतआह ॥ नैनमिति । ॥१०९॥
एनंकृताकृतेपुण्यपापेनतपतइति । पुण्याकरणपापकरणनिमित्तविकारोनैवतस्यास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भगवंतंपुण्यपापेनतपतः ।

तज्ज्ञानिनंमुक्तंचनतपतइत्युक्तार्थेमंत्रमाह ॥ तदेतदिति । ब्रह्मणावेदेनअण्यतेगम्यतइतिब्राह्मणोविष्णुः । ब्रह्माणइतिव कव्येस्वरव्यत्ययआधिक्यार्थः । तस्यविष्णोः । एष पूर्वोक्तोमहिमा नित्यः । कुतःशुभकर्मणानवर्धतेपापकर्मणानोकनीयान् । तस्यनित्यमहिम्नोहरेः । पदवित्स्वरूपज्ञानी । स्यात् । तंविदित्वा । पापकेनकर्मणा । नलिप्यते । इतिशब्दोक्तसमा प्त्यर्थः । तस्माद्भगवज्ज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वात् । एवंवित् भगवज्ज्ञानंमुक्तिहेतुरितिजानन् । शांतो भगवन्निष्ठः । दांतो नि गृहीतेंद्रियः । उपरतः उपसमीपेहृदिस्थेविष्णावितियावत् । रमतइत्युपरतः विष्णुविषयसंतोषवानित्यर्थः । तितिक्षुःद्वंद्वस हिष्णुः । समाहितः । यथावस्तुज्ञानीभूत्वा । आत्मन्येव स्वस्मिन्नेवस्थितमात्मानं हरिं । पश्यति पश्येत् । कथंज्ञातव्यइ

सवाएषमहानजआत्मान्नादोवसुदानोविंदतेवसुयएवंवेद ॥ २३ ॥

त्यतआह ॥ सर्वमिति । पूर्णमात्मानंपश्येदित्यर्थः । तथाज्ञानिनःफलमाह ॥ नैनमिति । एनंज्ञानिनं । पाप्मा नतरति नप्राप्नोति । प्रत्युतायमेवसर्वंपाप्मानं । तरति तीर्णोवर्तते । एतदेवविवृणोति ॥ नैनमिति । एवंनैनंरजस्तरति । नैनंविचि कित्सासंदेहःतरतीत्यपिध्येयं । कुतएतदित्यतस्तदुपास्यस्यहरेःपापाद्यस्पृष्टत्वादित्याह ॥ विपापइति । नित्यंविपापो विरजोविरागो अविचिकित्सोअपगतसंदेहोभवतिब्राह्मणोवेदगम्योहरिःयतःअतस्तज्ज्ञान्यपितादृशइतिहेसम्राडेषहरिःब्र ह्मलोकःपरिपूर्णज्ञानस्वरूपइतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः । एवंश्रुतभगवत्स्वरूपोराजागुरुदक्षिणांप्रतिजज्ञइत्याह ॥ सोहमिति । ॥ २२ ॥ विद्यांतरमाह ॥ सवाइति । अन्नमत्तीत्यन्नादः ॥ वसुददातीतिवसुदानः । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ विंदतेव

सुयएवंवेदेति । वसु । धनं ॥२३॥ विद्यांतरमाह॥सवाइति। अजरो जराहीनः। नमरिष्यतीत्यमरः। अमृतो मृतिहीनः।
अभयः भयहीनः। ब्रह्मणोऽभयत्वंश्रुतिप्रसिद्धमित्याह ॥ अभयंवैब्रह्मेति । तथाज्ञानिनःफलमाह ॥ अभयंहीति।

सवाएषमहानजआत्माजरोमरोमृतोभयोब्रह्माभयंवैब्रह्माभयंहिवैब्रह्मभवतियएवंवेद ॥ २४ ॥
इतिशारीरब्राह्मणं ॥ ६ । ४ ॥ अथहयाज्ञवल्क्यस्यद्वेभार्येबभूवतुःमैत्रेयीचकात्यायनीचतयोर्ह
मैत्रेयीब्रह्मवादिनीबभूवस्त्रीप्रज्ञैवतर्हिकात्यायन्यथहयाज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥
मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रव्रजिष्यन्वाअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायन्यांतं
करवाणीति ॥ २ ॥ साहोवाचमैत्रेयीयन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्स्यांन्वहंतेना
मृताहोनेतिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितंस्यादमृतत्वस्यतु
नाशास्तिवित्तेनेति ॥ ३ ॥

यएवंवेदतस्यब्रह्मअभयंभवति । भयराहित्यंकरोतीत्यर्थः॥ ६ ॥ ४ ॥ २४ ॥ चतुर्थंशारीरब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ४ ॥ भग
वतोंतर्यामित्वेनोक्तंसर्वप्रेरकत्वंसर्वथाज्ञेयमितिभावेनपुनःप्रागुक्तमेवब्राह्मणमावर्तयति ॥ अथहयाज्ञवल्क्यस्येति । तर्हि
तदानीं अन्यद्वृत्तं संन्यासाश्रमं । प्राग्वदर्थःसर्वत्रज्ञेयः ॥ १ ॥ २ ॥ हेभगोः इयंसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णामेयत्स्यात्तेनाहं

॥११०॥

साहोवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेत्थतदेवमेब्रूहीति ॥४॥ सहोवाच
याज्ञवल्क्यःप्रियावैखलुनोभवतिसतीप्रियामवृधंतर्हिभवत्येतद्व्याख्यास्यामितेव्याचक्षाणस्यतुमेनि
दिध्यासस्वेति ॥५॥ सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभ
वतिनवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवतिनवाअरेपुत्राणां
कामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभव
त्यात्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवः
प्रियाभवंतिनवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवतिनवाअरेक्षत्रस्य
कामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रियाभ
वंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामा
यदेवाःप्रियाभवंतिनवाअरेवेदानांकामायवेदाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायवेदाःप्रियाभवंति
नवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरे
सर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यो
निदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदꣳसर्वंविदितं ॥ ६ ॥

ममृतास्यांकिंनुउताहोनेति । सामैत्रेय्युवाचेतियोजना ॥ ४ ॥ हेभवति नोऽस्माकंप्रियावैखलुप्रीतिविषयः । सतीसाध्वी ।

ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्म
नोलोकान्वेददेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदवेदास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेदभूतानि
तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमे
देवाइमेवेदाइमानिभूतानीदꣳसर्वंयदयमात्मा ॥ ७ ॥ सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यांच्छब्दान्
शक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः ॥ ८ ॥ सयथाशंखस्यध्मायमान
स्यनबाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः॥९॥सयथावीणायै
वाद्यमानायैनबाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः ॥१०॥
सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेऽस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेवैतदृ
ग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्याना
निव्याख्यानानीष्टꣳहुतमाशितंपायितमयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतान्यस्यैवैतानिस
र्वाणिनिःश्वसितानि ॥ ११ ॥ ॥१११॥

प्रियांवाचमवृधत् अवर्धयत्भवतीतिकर्त्रन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ जीवस्यज्ञानरूपत्वंदृष्टांतोक्तिपूर्व

माह ॥ सयथासैंधवघनइति । लवणखंडःयथानंतरोऽबाह्यः । बाह्याभ्यंतरविशेषाभावेनकृत्स्नःलवणरसघन एव एवंअरे मैत्रेयिअयमात्माअनंतरोअबाह्यः । बाह्याभ्यंतरविशेषहीनतयाकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवसन्एतेभ्यो देहारंभकभूतेभ्यः । समु

सयथासर्वासामपाꣳसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांस्पर्शानांत्वगेकायनमेवंसर्वेषांरसानांजिह्वैकायन
मेवंसर्वेषांगंधानांनासिकैकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवंसर्वेषांशब्दानांश्रोत्रमेकाय
नमेवंसर्वेषांसंकल्पानांमनएकायनमेवंसर्वासांविद्यानांहृदयमेकायनमेवंसर्वेषांकर्मणांहस्तावे
कायनमेवंसर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमेवंसर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेवंसर्वेषामध्वनां
पादावेकायनमेवंसर्वेषांवेदानांवागेकायनंसयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवैवंवा
अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रे
त्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

त्थायोत्पन्नः सन्तान्येवभूतान्येवानुविनश्यति भूतापगमेनमुक्तोभवति । प्रेत्य मुक्त्यनंतरं । संज्ञा ज्ञानं । नास्तीतिब्रवी मीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ वृत्तिज्ञानंमुक्तस्यनास्ति । मुक्तविषयज्ञानममुक्तस्यनास्तीतिवायाज्ञवल्क्याभिप्रायमजा

नंतीसर्वथाज्ञानशून्यत्वमुक्तवानितिविपरीतंजानंतीपृच्छति ॥ साहोवाचेति । अहंअहेयमिमंपरमात्मानंजीवोनवैनैवजा
नातीत्यत्रैवावश्यावगंतव्यप्रमेयएवभगवान्मामांमोहांतंमोहाख्यनाशंआपिपत् । प्रापयामासेतिहोवाचेतियोजना । स्वाभि

साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहांतमापिपन्नवाअहमिमंविजानातीति सहोवाचनवाअरे
हंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाऽरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १३ ॥ यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइत
रंपश्यतितदितरइतरंजिघ्रतितदितरइतरँरसयतेतदितरइतरमभिवदतितदितरइतरँशृणो
तितदितरइतरंमनुतेतदितरइतरंस्पृशतितदितरइतरंविजानातियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्के
नकंपश्येत्तत्केनकंजिघ्रेत्तत्केनकंरसयेत्तत्केनकमभिवदेत्तत्केनकंशृणुयात्तत्केनकंमन्वीततत्केनकं
स्पृशेत्तत्केनकंविजानीयाद्येनेदंसर्वंविजानातितंकेनविजानीयात्सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहि
गृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यतिविज्ञातारमरेकेनविजानी
यादित्युक्तानुशासनासिमैत्रेय्येतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञवल्क्योविजहार ॥ १४॥
मैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ५ ॥

प्रायमाह । याज्ञवल्क्यः ॥ सहोवाचेत्यादिना । प्रागिवार्थोध्येयः ॥ ६ ॥ ५ ॥ १३ ॥ अविनाशीत्यादिनाबौद्धाभिमतमोक्षं

अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेनतार्किकाभिमतं यत्रहीत्यादिनाऽद्वैत्यभिमतंमोक्षंचनिरस्यांतेइत्युक्तानुशासनाऽसिमैत्रेयीत्युक्त्वोपसंह रति ॥ एतावदरेखल्वमृतत्वमिति । अविनष्टस्वस्वरूपः अनुच्छिन्नज्ञानसुखादिधर्मःसन्जीवःस्वरूपभूतसर्वेंद्रियैर्भगव द्विषयकज्ञानविषयभोगादिमानित्येवखल्वमृतत्वंमोक्षइत्यर्थः । ततःकिमकरोदित्यतआहवेदपुरुषः ।इत्युक्त्वामैत्रेयीप्रत्युपदि

अथवꣳशः पौतिमाष्योगौपवनात्गौपवनःपौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनात्गौपवनःकौशि कात्कौशिकःकौंडिन्यात्कौंडिन्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकौशिकाचगौतमाचगौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेश्यादाग्निवेश्योगार्ग्यात्गार्ग्योगार्ग्याद्गार्ग्योगौतमात्गौतमःसैतवात्सैतवःपाराश र्यायणात्पाराशर्यायणोगार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणउद्दालकायनादुद्दालकायनोजाबालायनाज्जाबाला यनोमाध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनःसौकरायणात्सौकरायणःकाषायणात्काषायणःसायका यनात्सायकायनःकौशिकायनेःकौशिकायनिः ॥ २ ॥

श्यविजहार यथेष्टविहारमकरोदित्यर्थः ॥१४॥ पंचमंमैत्रेयीब्राह्मणं ॥ ५ ॥ अध्यायद्वयोक्तविद्यासुबुभुत्सुश्रद्धाजननाय तासांविद्यानांप्रवर्तकानृषीनाह ॥ अथवंशइत्यादिना । अत्रपंचम्यंतैरुपदेष्टारःप्रथमांतैरुपदेश्याःनिर्दिश्यंतइतिज्ञेयं ।

घृतकौशिकाद्धृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणःपाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जा
तूकर्ण्यआसुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपंचधनेरौपंचधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वा
जाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकै
शोर्यात्काप्यात्कैशोर्यःकाप्यःकुमारहारितात्कुमारहारितोगालवाद्गालवोविदर्भात्कौंडिन्या
त्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवःपथःसौभरात्पंथाःसौभरोऽयास्यादां
गिरसादयास्यांगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्याम
श्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोथर्वणोदैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वंसनान्मृत्युःप्राध्वंसनः
प्रध्वंसनात्प्रध्वंसनएकऋषेरेकऋषिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोःसनारुःसनातना
त्सनातनःसनकात्सनकःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ६ ॥ ६ ॥ इतिबृहदा
रण्यकेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥११३॥

अत्राश्विप्रभृतिभ्योथर्वप्रभृतेराधिक्याभावेपिततःउपदेशंलीलयागृह्णंतीतितारतम्याविरोधः ॥ १ ॥ इतिवंशब्राह्मणं ॥ ६ ॥

॥ इतिश्रीकाण्वोपनिषदर्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ चतुर्ष्वध्यायेषूक्तानांभिन्नाःशेषभूताविद्याःस
प्तमाष्टमाभ्यांनिरूप्यंते ॥ तत्रभगवतोऽवताराणांआविर्भावतिरोभावलक्षणांविद्यामाह ॥ पूर्णमदइति । अदोमूलरूपंपूर्णं
इदंअवताररूपंपूर्णं । पूर्णात् मूलरूपात्पूर्णमवताररूपमुदच्यते उद्गच्छति । आविर्भवति । पूर्णस्यमूलरूपस्ययदवताररूपं
पूर्णं । तदात्मन्यादायएकीभूयपूर्णंमूलरूपमेवावशिष्यते । अवतिष्ठतइत्यर्थः । अवतारिणोमूलरूपस्यहरेःस्वरूपमाह ॥

पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥ ॐ३खंब्रह्मखंपु
राणंवायुरंखमितिहस्माहकौरव्यायणीपुत्रोवेदोयंब्राह्मणाविदुर्वेदोऽनेनैनयद्वेदितव्यं ॥ २ ॥
प्रथमंब्राह्मणं ॥ ७ । १ ॥

॥ ओमिति । मूलरूपंसर्वगुणपूर्णत्वादोमित्युच्यते । प्रकाशरूपत्वात्खं । व्याप्तत्वात्ब्रह्म । सुखरूपत्वात्खं । अनादित्वात्पु
राणं । वायोरतिदत्वाद्वायुरं । ख्यातत्वात्खं । इतिकौरव्यायणीपुत्रोबलभद्रआहस्मह । अयंहरिःज्ञानरूपत्वात् । वेदइति
यंब्राह्मणाःविदुःनकेवलं ज्ञानरूपत्वाद्वेदइतिब्राह्मणाविदुः । किंतुज्ञानहेतुत्वाच्चवेदइत्युच्यतइत्याह ॥ वेदोनेनैनेति । वेदउ
अनेनएनइतिपदविभागः । यंब्राह्मणाःविदुः । अनेनएनउ निर्दोषत्वहेतुनाअकारवाच्येनैववेदितव्यंज्ञातव्यंयत्तद्वेदजी

वोतोवेदत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रथमब्राह्मणं ॥ ७ ॥ सर्वप्राणिसाधारणानुष्ठेयमाह ॥ त्रयाइति । प्राजापत्याः प्रजापतेर्ब्रह्मणः पुत्राः । त्रयाः त्रिविधाः । ब्रह्मार्थंचरणंब्रह्मचर्यं । नोऽस्मभ्यंउपदेष्टव्यंभवान्ब्रवीत्वितिदेवाःब्रह्माणंप्रत्यूचुरितियोजना । एवमग्रेपि । एवमुक्तउपदिदेशेत्याह ॥ तेभ्योदेवेभ्यइति । दइत्यक्षरंदेवेभ्यउपदिश्यतदर्थोज्ञातःकिंभवद्भिरित्यप्युवाचेत्याह॥ व्यज्ञासिष्टा३इति । ज्ञातवंतःकिमित्यर्थः । उवाचेत्यनुकर्षः । व्यज्ञासिष्टेतिवक्तव्येव्यज्ञासिष्टा३इतिप्लुतःप्रश्नद्योतकः।

त्रयाःप्राजापत्याःप्रजापतौपितरिब्रह्मचर्यमूषुर्देवामनुष्याअसुराउषित्वाब्रह्मचर्यंदेवाऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्योहैतदक्षरमुवाचदइतिव्यज्ञासिष्टा३इतिव्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दाम्यतेतिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

एवमग्रेपि । एवंपृष्टादेवाःज्ञातवंतःस्मइत्यूचुरित्याह॥व्यज्ञासिष्मेति। दाम्यत सद्गुणोच्छ्रितत्वहेतुनाअंहकारवंतोमाभवतेतिनोस्मान्प्रत्यात्थ कथितवानसीतिव्यज्ञासिष्मेत्यूचुरित्यर्थः । तत्रब्रह्मासंवादमकरोदित्याह ॥ ओमिति । यूयंदइत्युक्तस्यार्थंव्यज्ञासिष्टभवंतोज्ञातवंतइतिओंअंगीकृतवानस्मीतिहोवाचेति । प्रजापतिरित्यनुकर्षः । एवमग्रेपिप्रश्नप्रत्युत्तरयोजना

ज्ञेया ॥ ७ ॥ २ ॥ १ ॥ एनं प्रजापतिं । दत्तेति निष्कामनयामुक्तिहेतुज्ञानसाधनदेवाद्युद्देशेनहविरादिदानंकुरुतेतिन आत्थेत्यूचुरित्यर्थः ॥ दयध्वं प्राणिषुदयांकुरुतेत्यर्थः । तदेतदेव ब्राह्मणोपदिष्टमेव । एषादैवीवाक् । स्तनयित्नुर्दाम्यत दत्त

अथहैनंमनुष्याऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्योहैतदेवाक्षरमुवाचदइतिव्यज्ञासिष्टा३इतिव्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दत्तेतिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथहैनमसुराऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्योहैतदेवाक्षरमुवाच दइतिव्यज्ञासिष्टा३इतिव्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दयध्वमितिन आत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेतितदेतदेवैषादैवीवागनुवदतिस्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्व मितितदेतत्त्रयꣳशिक्षेद्दमंदानंदयामिति ॥ ३ ॥ द्वितीयब्राह्मणं ॥ ७ । २ ॥

एषप्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वंतदेतत्त्र्यक्षरꣳहृदयमितिहृइत्येकमक्षर(माहरं)मभिहरंत्यस्मैस्वाश्चान्येचयएवंवेददइत्येकमक्षरंददत्यस्मैस्वाश्चान्येचयएवंवेदयमित्येकमक्षरमेतिस्वर्गंलोकंय एवंवेद ॥ १ ॥ तृतीयंब्राह्मणं ॥ ७ । ३ ॥

दयध्वमितिभावेनदददइतित्रिरनुवदति । तत्तस्माद्ब्रह्मणैवमुपदिष्टत्वात् दमं दानं दया मित्येतत्त्रयंसर्वोपिशिक्षेत् अनुतिष्ठे दित्यर्थः ॥७॥२॥३॥ इतिद्वितीयब्राह्मणं ॥७॥ चतुर्मुखभगवद्विषयांविद्यामाह ॥ एषप्रजापतिरिति । यद्धृदयमिति

नामतद्वाच्यःएषः प्रकृतः। प्रजापतिः प्रजापतिपदोक्तोब्रह्माहरिश्चेत्यर्थः। यज्ञभागहरणा ज्ज्ञानदाना दव्यवधानेनहरिप्राप्ते र्निमित्तेनहृदयनामब्रह्मणः। हरेस्तुस्वभागहरणाद्दानात्रृणांफलयापनादितिज्ञेयं। एतद्धृदयनामकंप्रजापतिशब्दितंद्वयंब्रह्म एतद्धृदयनामकंद्वयं सत्यं। सद्गुणरूपत्वात्सत्यनामकंच। हृदयशब्दवर्णार्थतयाचोपासनमावश्यकमितिभावेनाह॥ तदेत्तत्र्य क्षरमिति। त त्प्रजापतिनामभूतं। हृदयमित्येतन्नाम त्र्यक्षरमिति। तानिक्रमेणनिर्दिश्यतद्वेदिनःफलमाह॥ हृइत्येक मक्षरमिति। यज्ञभागहरणात्हृइत्युच्यतेब्रह्मा। स्वभागहरणाद्धरिर्हृइत्युच्यते। हरतेःविच्। योधिकारीएवमुक्तनिमित्तेन

तद्वैतदेतदेवतदाससत्यमेव सयोहैतंमहद्यज्ञंप्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेतिजयतीमाँल्लोकान्जितइन्व सावसद्यएवमेतंमहद्यज्ञंप्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेतिसत्यꣳह्येवब्रह्म॥ १॥ चतुर्थंब्राह्मणं॥ ७। ४॥

हृशब्दार्थत्वेनब्रह्माणंहरिंचवेद। अस्मैज्ञानिनेस्वाश्चस्वकीयाश्चान्येचआहरंति। इष्टमितियोज्यं। योधिकारीएवंज्ञानदा नाद्दइत्येकमक्षरं। एतदक्षरार्थत्वेनवेद। अस्मैस्वाश्चान्येचददति। प्रयच्छंति। अन्येभ्योहृत्वाऽस्मैप्रयच्छंतीत्यभिप्रायादाह रंतिददतीत्यनयोर्नपौनरुक्त्यं। योधिकारीएवमनन्यद्वारेणपरब्रह्मयानात्गमनात्। ब्रह्माणंयमित्येकाक्षरार्थत्वेनवेद। तथानॄणांफलयापनात्यइत्यक्षरार्थंहरिंचवेदसस्वर्गाख्यंविष्णुलोकमेतिप्राप्नोतीति॥ १॥ तृतीयब्राह्मणं॥ ७॥ प्रकृतभ गवन्निष्ठंविद्यांतरमाह॥ तद्वैतदिति। ततत्वान्निर्विकारत्वात्तत्। वैप्रसिद्धं एतदेवतत् ताद्दशततत्वादिगुणयुक्तं। नान्य

त्ताद्दशमित्यर्थः। सत्यमेवेत्येवकारस्तदित्यत्रान्वेति। तदेव नारायणाख्यंब्रह्मैव सत्यं। मुमुक्षुभिःसाद्यतयाप्राप्यतयावासु देवाख्यमास आसीत्। तज्ज्ञानिनःफलमाह॥ सयइति। योधिकारी। एवं ततत्वादिगुणयुक्तं। महद्यज्ञंमहाया ज्यं। प्रथमजं प्रथममाविर्भूतं। सत्यं मुमुक्षुभिरासाद्यंवासुदेवाख्यंरूपंब्रह्मेतिवेद। सइमांल्लोकान्जयति। भूम्यादिलो कजयोनाम धर्मज्ञानादिसाधनपूर्तिर्ध्येया। ऐहिकप्राप्तिरानुषंगिकीतिभावेनाह॥ जितइन्वसाविति। यएव

आपएवेदमग्रआसुस्ताआपःसत्यमसृजंत सत्यंब्रह्म ब्रह्मप्रजापतिं प्रजापतिर्देवां स्तेदेवाः सत्य मेवोपासतेतदेतत्र्यक्षरꣳसत्यमितिसादित्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमेअ क्षरेसत्यं मध्यतोनृतं तदेतदनृतमुभयतःसत्येनपरिगृहीतंसत्यभूयमेवभवति नैवंविद्वांꣳसमनृ तंहिनस्ति॥ १॥

मेतंमहद्यज्ञंप्रथमजंसत्यंब्रह्मेतिवेद। तेनासौपरलोकोजितएवअसत्आसीदिति। सत्यंब्रह्मेत्युपासनंनाविद्यमानोपासन मित्याह॥ सत्यंह्येवब्रह्मेति॥ १॥ इतिचतुर्थब्राह्मणं॥७॥ भगवद्विषयविद्यांतरमाह॥ आपइति। इदमग्रेअस्यप्रपं चस्याग्रे आपएव। आसमंतात्सर्वगुणान्पिबत्यनुभवतीतिवा पातीतिवा। आपइत्युक्तोनारायणआसीदित्यर्थः। शब्दस्वाभा व्याद्बहुवचनं। ताःआपो नारायणः सत्यं मुमुक्षुभिरासाद्यं वासुदेवाख्यमसृजंत असृजत्। सत्यंकिमित्यतआह॥ सत्यं

ब्रह्मेति । ब्रह्म वासुदेवाख्यं ब्रह्म प्रजापतिं ब्रह्माण मसृजदित्यनुकर्षः । प्रजापतिर्देवानसृजतेत्यनुषंगः । तस्मादितिशेषः । पितृत्वाद्धेतोः । तेदेवाः ब्रह्मादयः । सत्यमेव सत्याख्यंवासुदेवमेवो पासते । सत्याख्योपास्तिःसत्यशब्दार्थयुक्तत्वेनेतिभावे नाह ॥ **तदेतदिति** । त द्वासुदेववाचिसत्यमित्येतत्पदं त्र्यक्षरं । तानिनिर्दिशति॥ **सदित्येकमक्षरमित्यादिना** । प्रथमो त्तमे आद्यंतेअक्षरे सत्यं सत्ये साधुत्वार्थे मध्यतो मध्येविद्यमानमक्षरमनृतं ततत्वान्मिथ्याज्ञानार्थकं तदेतदनृतंमिथ्याज्ञाना

तद्यत्तत्सत्यमसौसआदित्योयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषोयश्चायंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौरश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितःप्राणैरयममुष्मिन्सयदोत्क्रमिष्यन्भवतिशुद्धमेवैतन्मंडलंपश्यतिनैनमेतेरश्मयःप्रत्यायंति ॥ २ ॥

र्थकंती(ति)त्यक्षरं उभयतः पार्श्वद्वये। सत्येन सदित्यनेनयमित्यनेनचाक्षरेणपरिगृहीतं। सत्यभूयमेवभवति। साध्वर्थमेवभवति । मिथ्याज्ञानसादनहेतुनासदितिपूर्वाक्षरेणोक्तेनहरिणामिथ्याज्ञाननाशनहेतुनाच । यमित्युत्तराक्षरेणोक्तेनचहरिणासंदष्टंती(ति)त्यनेनोक्तमिथ्याज्ञानंसाधुषुव्याप्तिंकथंलभेतेतिभावः । एतद्विद्यावेदिनःफलमाह ॥ **नैनमिति** । विद्वांसं एतद्विद्याज्ञानिनमेनमनृतंमिथ्याज्ञानंनहिनस्ति । नबाधतइति ॥ ७ ॥ ५ ॥ १ ॥ प्रकृतवासुदेवस्यरूपद्वयविषयंविद्यांतरमाह ॥ **तद्यदिति** । तत्प्रसिद्धंयत्प्रकृतंवासुदेवाख्यं सत्यंत दसौसआदित्यः हविषामादानादादित्यनामा । कआदित्यइत्यतआह ॥

यएषइति । एतस्मिन्मंडलेपुरुषोयोवर्ततेएषहरिरादित्यइत्यर्थः । यश्चायंदक्षिणेऽक्षन्अक्षणिपुरुषोस्ति सोपिसत्यमितियो ज्यं । तावेतौरूपविशेषावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । सूर्यमंडलेस्थितोऽक्षणितिष्ठति । अक्षिगतोमंडलेप्रतिष्ठितोस्तीत्यर्थः । स्थितिप्रकारंदर्शयति ॥ **रश्मिभिरिति** । एष मंडलस्थो रश्मिभिरस्मिन्नक्षणिप्रतिष्ठितः । अय मक्षिगतः । प्राणैश्चक्षुरादि भिरमुष्मिन्मंडले स्थितइत्यर्थः । मंडलस्थोक्षिस्थइति कुतइत्यतआह ॥ **सइति** । स दक्षिणाक्षिस्थोहरिः । यदास्माच्छ

यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषस्तस्यभूरितिशिरएकꣳशिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएते अक्षरे सुवरितिप्रतिष्ठा द्वेप्रतिष्ठेद्वेएतेअक्षरे तस्योपनिषदहरितिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥३॥

रीरादुत्क्रमिष्यन्भवति । तदैवम्रियमाणोजीवः । शुद्धमेव रश्मिहीनमेव । मंडलंपश्यति । रश्मीनामभावान्नपश्यतिकिमित्यत आह ॥ **नैनमिति** । एतेविद्यमानाअपिरश्मयःएनंनप्रत्याययंति । आत्मविषयकप्रतीतिंजनयंतीत्यर्थः । केषांचिन्मृति समयेकेषांचित्सप्तभिर्दिनैरितिज्ञेयं ॥ ७ ॥ ५ ॥ २ ॥ सूर्याक्षिस्थितवासुदेवरूपयोर्ध्यानार्थमवयवनामान्याह ॥ यएषइ त्यादिनाखंडद्वयेन । यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषोदक्षिणाक्षणिचपुरुषोहरिः । तस्यशिरः दृष्ट्यावाचाचभावयतिरक्षतीतिभूरि त्युच्यते । शिरसोभूर्नामत्वंयुक्तमित्याह ॥ एकंशिरइति । एतदक्षरं । भूरित्येतदक्षरं तस्याक्षिमंडलयोःस्थितस्य । दक्षिणोत्तर

बाहूक्रमादुत्पादनविनाशहेतुत्वनिमित्ताभ्यांभुइतिवइतिचाक्षरद्वयप्रतिपाद्यतयाभुवइत्युच्येते। बाह्वोर्भुवइत्यक्षरद्वयार्थत्वमुपपादयति॥ द्वौबाहूइति। तस्यप्रतिष्ठाप्रतिष्ठे। दक्षिणोत्तरपादौक्रमात्सुखज्ञानदातृत्वरूपनिमित्ताभ्यांसुवरित्यक्षरद्वयेनोच्येते। तदुपपादयति ॥ द्वेप्रतिष्ठेइति । मंडलाक्षिस्थितयोर्नामाह ॥ तस्येति । उपनिषद्रहस्यं । सर्वलोकप्रकाशनहेतुनाऽहरितिअहेयत्वहेतुनाऽहमितिनामेत्यर्थः। अहर्दिनंप्रकाशश्चेतिप्रागुक्तस्मृतेः। एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ हंतिपाप्मानमिति।

योयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्यभूरितिशिरएकꣳशिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरे सुवरितिप्रतिष्ठाद्वेप्रतिष्ठेद्वेएतेअक्षरे तस्योपनिषदहमितिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥४॥ पंचमंब्रह्माणं ॥ ७ । ५ ॥ मनोमयोयंपुरुषो भाः सत्य स्तस्मिन्नंतर्हृदये यथाव्रीहिर्वायवोवा सएषसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशास्तियदिदंकिंच ॥ षष्ठब्राह्मणं ॥ ७ । ६ ॥

कानिचित्पापानिहंति। कानिचित्पापाभिमानिकल्यादीनिजहाति त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ५ ॥ ४ ॥ इतिपंचमंब्राह्मणं ॥ भगवद्विषयविद्यांतरमाह ॥ मनोमयइति । अयंपुरुषोहरिः । मनोमयो ज्ञानप्रधानः। महाज्ञानइतियावत् । भाः प्रकाशरूपः। सत्यः सद्गुणात्मकः। तस्मिन्जीवसंबंधिनि अंतर्हृदयेहृदयमध्ये। तिष्ठतीतिशेषः। तस्यपरिमाणंदृष्टांतेनाह॥ यथेति। व्रीहिर्वा यवोवा यत्परिमाणस्तत्परिमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः । तस्यमहिमांतरमाह ॥ सर्वस्येति । ईशानां रुद्रादीनामनश्चेष्टकः।

सर्वस्यजगतोऽधिपतिःस्वामी । यदिदंकिंचजगत् इदंसर्वंप्रशास्तिनियमयतीति ॥ ७ ॥ ६ ॥ १ ॥ षष्ठंब्राह्मणं॥ भगव
द्विषयविद्यांतरमाह ॥ विद्युदिति । विशेषेणद्यति खंडयतिअज्ञानादिकमितिवा । सर्ववेदनाद्वा । विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः। वेदवेदिन
इतियोज्यं । कुतोब्रह्मविद्युदित्युच्यतइत्यतस्तस्यार्थंस्वयमेवाह ॥ विदानादिति । विशेषेणखंडनाद्वेदनाद्वाविद्युदित्यर्थः ।
दोअवखंडनेविदज्ञानइतिधातोः । फलमाह ॥ विद्यतीति । योधिकारीएनंभगवंतमेवमज्ञानादिखंडकत्वेनवासर्ववेदनहेतु

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युत्विद्यत्येनंपाप्मनोयएवंवेदविद्युद्ब्रह्मेतिविद्युद्ध्येवब्रह्म ॥ सप्तमब्रा
ह्मणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ वाचंधेनुमुपासीततस्याश्चत्वारःस्तनाःस्वाहाकारोवषट्कारोहंतकारःस्वधाका
रस्तस्यैद्वौस्तनौदेवाउपजीवंतिस्वाहाकारंचवषट्कारंचहंतकारंमनुष्याःस्वधाकारंपितरस्तस्याः
प्राणऋषभोमनोवत्सः ॥ अष्टमब्राह्मणं ॥ ७ । ८ ॥

त्वेनवाविद्युद्ब्रह्मेतिवेद । हरिःतस्यपाप्मनोविद्यति । विशेषेणद्यतिखंडयति । तथास्वात्मानंविद्यतिवेदयतीत्यर्थः। विद्युत्त्वेन
हरेर्ज्ञानंनमिथ्याज्ञानमितिभावेनाह ॥ विद्युद्ध्येवब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १ ॥ इतिसप्तमंब्राह्मणं ॥ सर्वविद्यासिद्ध्यं
गभूतांसरस्वतीविषयविद्यामाह ॥ वाचमिति । वाचंवाग्देवींसरस्वतीं धेनुरूपतयास्थितामुपासीत । तस्याश्चत्वारः
स्तनाः । चतुर्भिःस्तनैरभिमन्यमानाइत्यर्थः । तान्निर्दिशति ॥ स्वाहाकारइत्यादिना । स्वधाकारइतीतिशब्दोयोज्यः ।

तस्यै तस्याः गोरूपायाः । द्यौस्तनौ स्तनद्वयाभिमन्यमानौस्वाहाकारंवषट्कारंचेत्येतौ। देवाः उपजीवंतीत्यर्थः । मनुष्याः पितरइत्यत्रोपजीवंतीत्यनुषंगः । तस्याःगोरूपायाःवाचःप्राणोमुख्यवायुः । ऋषभः पतिः । मनो मनोमानीरुद्रःवत्सः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ १ ॥ इत्यष्टमंब्राह्मणं ॥ भगवद्विषयविद्यांतरमाह ॥ अयमग्निरिति । योयमंतःपुरुषे जीवांतरास्ते। अयंहरिरग्निः अंगशब्दितप्राणिशरीरनेतृतयाअग्निनामा । जाठराग्नौस्थितःवैश्वानरो वैश्वानरनामाच । विश्वगुणपूर्णत्वाद्विश्वः नरीयतेन

अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषे येनेदमन्नंपच्यतेयदिदमद्यतेतस्यैषघोषोभवतियमेतत्कर्णाव
पिधायश्शृणोतिसयदोत्क्रमिष्यन्भवतिनैनंघोषंश्शृणोति ॥ नवमब्राह्मणं ॥ ७ । ९ ॥

नश्यतीतिनरः वैश्वश्चासौनरश्चेतिवैश्वनरः सएववैश्वानरइत्युच्यते । तस्यव्यापारमाह ॥ येनेति । येनजाठराग्निस्थेन यदिदंप्राणिभिरद्यतेइदमन्नंपच्यते । जीर्णंकरोति । तस्य कर्मणिषष्ठी । हरेरेषघोषोभवति । जाठराग्निस्थहरिविषयकोवायुनाक्रियमाणःस्तुतिरूपोघोषोभवतीत्यर्थः । सर्वप्रत्यक्षःसघोषइत्याह ॥ यमिति । एतत् एतौ। सघोषोहरेःस्तुतिरितिकथंज्ञायतइत्यतआह ॥ सयदेति । सहरिःयदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रमिष्यन्भवति । तदाजीवः एनंघोषंनश्शृणोति । तदेवमरणसूचक

मित्यर्थः ॥७॥९॥१॥ इतिनवमंब्राह्मणं ॥ मुमुक्षोरत्यपेक्षितमार्गविषयांविद्यामाह ॥ यदेति । यदापुरुषोजीवःअस्माल्लो
कादेहात्प्रैति निर्गच्छति । वायुं मुख्यवायुपुत्रंप्रवहं । तदाहसूत्रे । वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्यामिति । स वायुस्तत्रवायुलोके ।
तस्मै ज्ञानिने । ततऊर्ध्वगमनाय । विजिहीते विवरंकरोति । कथंयथा रथचक्रस्यखंविवरंतथेति । तेनछिद्रेणसज्ञानीऊर्ध्वः

यदावैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैति सवायुमागच्छति तस्मैसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊ
र्ध्वआक्रमतेसआदित्यमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथालंबरस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसचं
द्रमसमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथादुंदुभेःखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसलोकमागच्छत्यशोक
महिमंतस्मिन्वसतिशाश्वतीःसमाः ॥ दशमब्राह्मणं ॥ ७ । १० ॥

ऊर्ध्वगतिःसन्नाक्रमते गच्छति । सऊर्ध्वआक्रांतःआदित्यंसूर्यमागच्छति तस्माइत्यादिप्राग्वत् । लंबरस्य वाद्यविशेषस्य । दुंदुभे
र्वाद्यविशेषस्य सलोकमित्यतःप्राक्सविद्युतमागच्छति । ततऊर्ध्वमाक्रमतेसवैद्युतमितिवाक्यशेषोध्येयः । वैद्युतेनैवेतिसूत्रात् ।
सज्ञानीमुख्यवायुंप्राप्तः । अशोकमहिमं शोकोपलक्षितसर्वोपप्लवरहितमहिमोपेतं । लोकं विष्णुलोकमागच्छति । तस्मिंल्लोकेशा

श्वतीःसमाः अनंतवत्सरा न्वसति।अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दादितिसूत्रात्॥७॥१०॥१॥विद्यांतरमाह॥एतदिति।यद्व्या
धितस्तप्यतेपुमानेतद्विष्णवे परमंतपइत्येवचिंतयेत्।योधिकारी।व्याधिभिस्तपनंहरयेतपइत्येवंवेद सपरमंलोकंजयत्येव प्राप्नो

एतद्वैपरमंतपोयद्व्याधितस्तप्यतेपरमꣳहैवसलोकंजयतियएवंवेदै तद्वैपरमंतपोयंप्रेतमरण्यंहरं
तिपरमंहैवसलोकंजयतियएवंवेदै तद्वैपरमंतपोयंप्रेतमग्नावभ्यादधतिपरमꣳहैवसलोकंजयति
यएवंवेद ॥ एकादशब्राह्मणं ॥ ७ । ११ ॥ अन्नंब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथा पूयतिवाअन्नमृतेप्राणा
त्प्राणोब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथा शुष्यतिवैप्राणऋतेअन्नादेतेत्वेवदेवतेएकधाभूयंभूत्वापरमतांग
च्छत स्तद्धस्माहप्रातृदःपितरंकिंस्विदेवैवंविदुषेसाधुकुर्यांकिमेवास्माअसाधुकुर्यामितिसहस्मा
हपाणिनामाप्रातृदःकस्त्वेनयोरेकधाभूयंभूत्वापरमतांगच्छतीतितस्माउहैतदुवाचवीत्यन्नंवैवि
अन्नेहीमानिसर्वाणिभूतानिविष्टानि रमिति प्राणोवैरं प्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानिरमंते
सर्वाणिहवाअस्मिन्भूतानिविशंतिसर्वाणिभूतानिरमंतेयएवंवेद ॥ द्वादशब्राह्मणं ॥ ७ । १२ ॥

त्येव ह।यंप्रेतं दाहायारण्यं श्मशानं हरंतितदपिविष्णवेपरमंतपइतिचिंतनीयमित्यर्थः।एतज्ज्ञानिनःफलमाह॥ परमंहैवेति।
प्राग्वदर्थोज्ञेयः । यंप्रेतंशवमग्नौअभ्यादधतिदहंति । तदपिविष्णवेपरमंतपइतिविद्यात् । वेदिनःफलमाह ॥ परमंहैवेति । ॥११९॥
मृतस्यकथमेतच्चिंतनमितिशंकातु अक्लेशितोपिक्लेशादीनतीतैष्यानितिस्मृत्यानिरस्या ॥ ७ ॥ ११ ॥ १ ॥ ब्रह्मवायुविषयां

विद्यामाह ॥ अन्नंब्रह्मेति । अन्नमानीचतुर्मुखःब्रह्मास्वकार्येभगवदन्यानपेक्षइत्येकेआहुः । तत्तथानभवति । प्राणात्मु
ख्यवायुतऋते । अन्नंअन्नोपजीविशरीरंपूयति दुर्गंधोपेतंभवति । प्राणः मुख्यवायुः । भगवदन्यानपेक्षःस्वकार्यकरइत्येके
आहुः । तत्तथानभवति । अन्नादृते प्राणःशुष्यति । अन्नप्राणयोरन्योन्यानुपजीवित्वेपूयत्वशोषत्वयोःप्राप्तेःकारणादेतेत्वेव
देवते अन्नप्राणाख्ये । एकधाभूयं एकत्वं । भूत्वानुप्राप्यान्योन्यानुग्राह्यतांप्राप्येतियावत् । परमतां भद्रत्वं गच्छतः । अन्न
प्राणावन्योन्यानुग्रहवंतावितिकुतइत्यतस्तयोस्तथाभावंज्ञानिप्रशंसापूर्वकमाख्यायिकयादर्शयति ॥ तद्धस्माहेति । प्रतृदो
वसिष्ठस्तत्पुत्रःप्रातृदः । एवंविदुषे ब्रह्मवायू अन्योन्यापेक्षावेवकार्यक्षमावितिविदुषे । ज्ञानिने । साधु भद्रं । किंस्वि
त्किंनु । कुर्यां । असाधु अभद्रंवा । किंनुकुर्यां । साधुनातिशयः असाधुनाबाधो नास्यशक्यः । कृतकृत्यत्वादितिपितर
माहस्मेतियोजना । एवंब्रह्मवायुज्ञानिनंप्रशस्य स पाणिनामा प्रातृदःअन्योन्यापेक्षिणोरनयोरन्नप्राणयोर्मध्येकस्तु कोवा ।
एकधाभूय मेकत्वं । भूत्वा प्राप्यान्यानुप्रविष्टःसन्नितियावत् ।परमतां प्रयोजनविशेषवत्तांगच्छतीतिपुनःपितरंवसिष्ठमा
हस्म । तस्मैएवंपृष्टवते । प्रातृदाय । प्रतृदःपिता । वीत्येतदु एतदेवोत्तरमुवाचह । किमित्यतआह ॥ अन्नंवैवीति ।
अन्नेब्रह्मणि । विशब्दंनिर्वक्ति ॥ अन्नेहीति । अन्नमानिब्रह्मणि सर्वाणिभूतानि । निविष्टानिप्रविष्टानि । विशतेरंतर्णीत
ण्यर्थात्क्विप्यंतलोपेचवीतिरूपमितिभावः ॥ रमितीति । उत्तरमुवाचतस्माइतियोज्यं । रमितिकिमित्यतआह ॥ प्राणो
वैरमिति । रमितिशब्दंप्राणेनिर्वक्ति ॥ प्राणेहीति । रमतेरंतर्णीतण्यर्थात्क्विपिरूपमितिभावः । ब्रह्मा प्रवेशप्रदः ।

प्राणो रतिप्रदः । इत्यनयोरन्योन्यानुप्रवेशेनतुल्यमेवप्रयोजनमित्युत्तरोक्तेस्तात्पर्यंज्ञेयं । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ सर्वा णीति । योधिकारीअन्नमानिनिचतुर्मुखेसर्वप्राणिनांप्रवेशः प्राणेनच रमणमित्येवंप्रकारेणवेद । अस्मिन्ज्ञानिनिसर्वाणिभू तानिनिविशंति सर्वाणिभूतानिरमंतइति ॥ ७ ॥ १२ ॥ १ ॥ द्वादशब्राह्मणं ॥ चतुर्भिर्ब्राह्मणैर्मुख्यवायुविषयांविद्यामाह॥ उक्थमिति । सर्वोत्थापकंनिरूप्यतइति । प्रतिज्ञातंकिमित्यतआह ॥ प्राणोवाउक्थमिति । तस्योक्थत्वंनिरुच्यदर्श

उक्थं प्राणोवाउक्थं प्राणोहीदंसर्वमुत्थापयत्युद्धास्माउक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्यसायुज्यंसलो कतांजयतियएवंवेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणोवैयजुः प्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानियुज्यंते युज्यंते हास्मैसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्यायययजुषःसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद ॥ २ ॥

यति ॥ प्राणोहीति । उत्थापयतिसृजतइतिवास्वस्वव्यापारेषुवर्तयतीतिवार्थः । ज्ञानिनःफलमाह ॥ उदिति । योधि कारी एवमुत्थापनहेतुत्वेनप्राणंवेद । अस्मै ज्ञानिने । उक्थविद्वीरःपुत्रःउत्तिष्ठह । उत्पद्यतेह । उक्थस्यप्राणस्यसायुज्यं समानलोकतांजयति । प्राप्नोति ॥ ७ ॥ १३ ॥ १ ॥ यजुः मुक्तप्राप्यउच्यतइत्यर्थः । किंयजुरित्यतआह ॥ प्राणोवैयजु रिति । केनहेतुनेत्यतआह ॥ प्राणेहीति । इमानिसाधुरूपाणियुज्यंतेमुक्तौहियतोतःयजुरिति । ज्ञानिनःफलमाह ॥ युज्यंतेहेति । श्रैष्ठ्यायास्मैयुज्यंते । एतस्यश्रैष्ठ्यायानुकूलानिभवंतीत्यर्थः । यजुषःयजुर्नाम्नोवायोः ॥ ७ ॥ १३ ॥ २ ॥

साम सामनामकः निरूप्यतइत्यर्थः । प्रागवद्योजना ॥ प्राणेहीति । प्रविष्टानीतियोज्यं । सम्यञ्चिहियतोतःसम्यक्करणा
त्सामेत्युच्यतइत्यर्थः । अस्मैअस्यश्रैष्ठ्यायसर्वाणिभूतानिसम्यञ्चिकल्पंते । अनुकूलानिभवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ १३ ॥ ३ ॥
क्षत्र मुच्यतइत्यर्थः । प्राणस्यक्षत्रत्वंप्रसिद्धमित्याह ॥ प्राणोहिवैक्षत्रमिति । केनहेतुनेत्यतआह ॥ त्रायतेहैनमिति ।

साम प्राणोवैसाम प्राणेहीमानिसर्वाणिभूतानिसम्यंचि सम्यंचिहास्मैसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्या यकल्पंतेसाम्नःसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणोवैक्षत्रं प्राणोहिवैक्षत्रंत्राय तेहैनंप्राणःक्षणितोःप्रक्षत्रमक्षत्रंप्राप्नोति क्षत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशब्राह्मणं ॥ ७ । १३ ॥ भूमिरंतरिक्षंद्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदु हैवास्याएतत्सयावदेषुत्रिषुलोकेषुतावद्धजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद ॥ १ ॥

क्षणितोः क्षतादेनंजीवंत्रायतेहइतियतोतःक्षत्रमिति । अक्षत्रंरक्षकरहितंजीवं । शिष्टंप्राग्वत् ॥ ७ ॥ १३ ॥ ४ ॥ इतित्र योदशब्राह्मणं ॥ सर्वापेक्षितगायत्रीनिष्ठांविद्यामाह ॥ भूमिरित्यादिना । तत्रतावल्लोकवेदवायुस्थान्यनिरुद्धप्रद्युम्नसंक र्षणाख्यानित्रीणिरूपाणिपादत्रयप्रतिपाद्यानीत्याह ॥ भूमिरिति । द्यौरित्यत्राक्षरद्वयंध्येयं । इत्यष्टावक्षराणि । गायत्र्यै गायत्र्याः । एकंपदं एकःपादः । अष्टाक्षरमित्यष्टाक्षरसाम्योक्त्याभूम्यंतरिक्षद्युलोकेषुस्थितंभूम्याद्यष्टाक्षरात्मकपदत्रयवाच्यं

अनिरुद्धरूपंगायत्र्याअष्टाक्षरात्मकप्रथमपादप्रतिपाद्यमित्यर्थोभिमतइतिभावेनाह ॥ एतदिति । एतद्भूम्यादिगतंतच्छब्द वाच्यमनिरुद्धाख्यंरूपंएतदुहैव । एतदेवहि । अस्याःगायत्र्याःएतत्पादप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ सया वदिति । योमुख्योधिकारीब्रह्माअस्याःगायत्र्याःएतदेवं भूम्यादिलोकस्थंपदंगायत्रीप्रथमपादप्रतिपाद्यमनिरुद्धं । वेद। स ज्ञानी । एषुत्रिषुलोकेषुयावदस्तियावद्दूरंव्यक्त्याभिव्याप्यतिष्ठति । पदप्रतिपाद्यमनिरुद्धाख्यंरूपंतावज्जयतिमुक्तःसन्तावद्व्या

ऋचोयजूंषिसामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावतीयंत्र यीविद्यातावद्धजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद ॥ २ ॥

प्नोति भूम्यादिलोकानामधिपतिर्भूत्वायशस्वीश्रीमांश्चभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ १४ ॥ १ ॥ ऋगित्यष्टाक्षरात्मकऋगादिपदवा च्यंऋगादिषुस्थितंप्रद्युम्नाख्यंरूपं । गायत्र्यै गायत्र्याःअष्टाक्षरात्मकद्वितीयपादप्रतिपाद्यमित्यभिप्रायेणाह ॥ एतदुहैवा स्याएतदिति । यो गायत्र्याएतत् ऋगादिस्थं । पदंद्वितीयपादप्रतिपाद्यंवेद ॥ सयावतीयंत्रयीविद्येति । ऋगादिवेद त्रयगतंप्रद्युम्नाख्यंरूपंयावदभिव्याप्यवर्ततेव्यक्त्यात्मनातावद्धजयतिव्याप्नोति । ऋगाद्याधिपत्यादिमांश्चभवतीत्यपिध्येयं । मुख्याधिकारीमुक्तब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥ १४ ॥ २ ॥ व्यानइत्यत्रत्र्यक्षरंज्ञेयं । प्राणादिवायुस्थमष्टाक्षरात्मकप्राणादिपदवाच्यं

संकर्षणाख्यंरूपंगायत्र्यैगायत्र्याअष्टाक्षरात्मकतृतीयपादप्रतिपाद्यमितिभावेनप्राणइत्यादिस्ववाक्यार्थंव्यनक्ति ॥ एतदुहै वास्याएतादिति ॥ यावदिदंप्राणीति । प्राणादिवायुस्थसंकर्षणाख्यंरूपंतावज्जयतिसर्वप्राणाधिपत्यादिमांश्चभवती त्यर्थः । शिष्टंप्राग्वत् ॥ ७ ॥ १४ ॥ ३ ॥ गायत्रीचतुर्थपादप्रतिपाद्यमाह ॥ अथेति । अथत्रिपाद्युक्त्यनंतरंचतुर्थपादमु च्यतइत्यर्थः । अस्याःगायत्र्याःतुरीयंपदमेतदेवेतियोजना । तुरीयंपदंविशिनष्टि ॥ दर्शतंपदंपरोरजाइति । दर्शतंप्रत्य

प्राणोपानोव्यानइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदिदंप्राणि तावद्धजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद ॥ ३ ॥ अथास्याएतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतिय द्वैचतुर्थंतत्तुरीयंदर्शतंपदमितिदद्दशइवह्येषपरोरजाइतिसर्वमुह्येवैषरजउपर्युपरितपतिएवꣳहैव श्रियायशसातपतियोस्याएतदेवपदंवेद ॥ ४ ॥

क्षमिवस्थितं । रजसःरजोगुणात्मकप्रधानात्परइतिव्युत्पत्त्यापरोरजाइत्युक्तोवासुदेवः । प्रणवाख्यतुरीयपादप्रतिपाद्यइत्यर्थः। एतदित्युक्तंकिमित्यतआह ॥ यएषतपतीति । सूर्यमंडलेस्थित्वातपति । यासत्वात्मिकारमा तत्रस्थोवासुदेवःएततुरीयंपद मित्यर्थः । तुरीयमितिकिमित्यतआह ॥ यद्वाइति । यद्वैतुरीयंतच्चतुर्थमित्यर्थः । दर्शतमितिकिमित्यतस्तंव्यनक्ति ॥ दर्श तमिति ॥ दद्दशइवह्येषइति । एषःगायत्रीचतुर्थपादप्रणवप्रतिपाद्यः सूर्यमंडलस्थरमादेवीस्थोवासुदेवःदद्दशइवदृष्टइव।

तदधीनतेजःपुंजस्यसूर्यमंडलस्यदृश्यमानत्वात्सोपिददृशइवातोदर्शतमित्युच्यतेतुरीयंपदमित्यर्थः । परोरजाइत्येतद्विवृणोति ॥ परोरजाइतीति । एषतुरीयपादप्रणवार्थोवासुदेवःसर्वमु रजः सर्वामेवरंजनाद्रजःशब्दितांप्रकृतिं । उपर्युपरि तस्या अपिउत्तमःसंस्तपति प्रकाशते । हियतोतःपरोरजाइत्युच्यतइत्यर्थः । ज्ञानिनःफलमाह ॥ एवमिति । योधिकारीअस्याः

सैषागायत्र्येतस्मिंस्तुरीयेदर्शतेपदेपरोरजसिप्रतिष्ठितातद्वैतत्सत्येप्रतिष्ठितं चक्षुर्वैसत्यंचक्षुर्हिवै सत्यं तस्माद्यदिदानींद्वौविवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमितियएवब्रूयादहमदर्शमिति तस्माएवश्रद्दध्यामतद्वैतत्सत्यंबलेप्रतिष्ठितंप्राणोवैबलंतत्प्राणेप्रतिष्ठितंतस्मादाहुर्बलꣳसत्यादोजीयइत्येवमेषागायत्र्यध्यात्मंप्रतिष्ठितासाहैषागयाꣳस्तत्रेप्राणावैगयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रेतद्यद्गयाꣳस्तत्रेतस्माद्गायत्रीनामसयामेवामूꣳसावित्रीमन्वाहैषैवसासयस्माअन्वाहतस्यप्राणाꣳस्त्रायते ॥ ६ ॥

गायत्र्याःएतदेवपदंतुरीयपादरूपप्रणवप्रतिपाद्यंवासुदेवंवेद सएवमेव श्रियायशसा तपति प्रकाशतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ १४ ॥४॥ गायत्रीप्रतिपाद्यमुक्त्वातदभिमानिदेवतामाह ॥ सैषेति । सैषागायत्री गायत्र्यभिमानिनीदेवताक्रमात्श्रीब्रह्मब्रह्माण्यात्मिका एतस्मिंस्तुरीयेदर्शतेपदे । परोरजसि वासुदेवे । प्रतिष्ठिता तदाश्रिता । पदानामर्थःप्रागुक्तः । भगवदाश्रितत्वमेवपरंपरोक्त्याव्यनक्ति ॥ तद्वाइत्यादिना । तद्वाएत द्भूमिरंतरिक्षमित्यादिनोक्तंजग त्सत्ये सन्हरिरस्मिन्यातीतिव्युत्पत्त्यासत्य

नामकेशेषे। प्रतिष्ठितं आश्रितं। किंसत्यमित्यतउक्तं॥ **चक्षुर्वैसत्यमिति**। सत्यंचक्षुर्वै। उपलक्षणमेतत्। चक्षुः सूर्यमंडलाभिमानीवा। इतिप्रसिद्धमेवैतदित्याह॥ **चक्षुर्हिवैसत्यमिति**। चक्षुषःसत्यत्वंप्रसिद्धमेवेत्युक्तंदर्शयति॥ **तस्मादिति**। तस्माच्चक्षुषःसत्यत्वादेवयत्। यदि। कस्मिंश्चिदर्थे। इदानींविवदमानौद्वावेयाता मागच्छतां। किमितिअहमदर्शमश्रौषमितिविवदमानावित्यर्थः। यएवाहमदर्शमितिब्रूयात्तस्मै। एत त्तदीयमेववचनंश्रद्दध्यामविश्वसेमेति। एवंचक्षुषःसत्यत्वमुपपाद्यतदाश्रयमाह॥ **तद्वाएतदिति**। तज्जगदाधारभूतंचक्षुःसूर्यमानिसत्यनामकंशेषरूपंबलेप्रतिष्ठितं। आश्रितं। किंबलमित्यतआह॥ **प्राणइति**। प्राणोमुख्यवायुर्बलंवै बलदेवतावै। तत्सत्यंप्राणेप्रतिष्ठितं। तत्कुतइत्यतोव्यनक्ति॥ **तस्मादिति**। ओजीयः श्रेष्ठं। तद्वाएतद्बलंगायत्र्यांप्रतिष्ठितमित्यपिज्ञेयं। यदर्थंपरंपरोक्तातदिदानीमाह॥ **एवमेवैषेति**। एषा बलशब्दितप्राणाधारभूतागायत्रीमानिनीश्रीः। अध्यात्मं। आत्मनामधिपतौहरौ। प्रतिष्ठिताश्रिता। केननिमित्तेनसागायत्रीत्युक्तेत्यतआह॥ **गयांस्तत्रइति**। तद्व्यनक्ति॥ **प्राणाइति**। प्राणावैगयास्तत्प्राणान्भक्तप्राणान्। तत्रेरक्षति। तद्यद्गयांस्तत्रे। तस्मात्प्राणानांरक्षणाद्गायत्रीनाम तदभिमानिदेव्याःश्रियइत्यर्थः। श्रुत्यादौसावित्रीतिकाचिदुच्यते। साकिंगायत्री। तद्भिन्नेत्यतोनेत्याह॥ **सइति**। परोरजाइतिप्रकृतोहरिःयामेवामुंसावित्रीं। अन्वाह वदति। सैषैव गायत्र्यैव। सविष्णुर्यस्मैब्रह्मणेतामन्वाहब्रूते। तस्यब्रह्मणःप्राणान्सर्वदापुत्रवत्त्रायतेसेत्यर्थः॥७॥१४॥५॥ स्वयंगायत्रींसावित्रीमुक्त्वाकेषांचित्पक्षमनूद्यनिराह॥

तामिति । एकेतामेतामनुष्टुभं । तत्सवितुर्वृणीमहेवयंदेवस्यभोजनं । श्रेष्ठंसर्वधातमंतुरंभगस्यधीमहि । इतिद्वात्रिंशदक्षरात्मिकामनुष्टुबाख्यांऋचंसावित्रीमाहुः । तद्वचनप्रकारमाह ॥ वागनुष्टुबिति । तद्वाचंतांवाचमनुष्टुबाख्यांसावित्रीमनुब्रूमइति । निषेधति ॥ नतथाकुर्यादिति । स्वमतमाह ॥ गायत्रीमेवसावित्रीमनुब्रूयादिति । गायत्र्युपासकस्यफ

तांहैतामेकेसावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुप्तद्वाचमनुब्रूमइति नतथाकुर्याद्गायत्रीमेवसावित्रीमनुब्रूया यदिहवाअप्येवंविद्बह्विवप्रतिगृह्णाति नहवैतद्गायत्र्याएकंचनपदंप्रति ॥ ६ ॥ सयइमाꣳस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतत्प्रथमंपदमाप्नुयाद थयावतीयंत्रयीविद्यायस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतद्द्वितीयंपदमाप्नुयाद थयावदिदंप्राणियस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतत्तृतीयंपदमाप्नुयादथास्याएतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतिनैवकेनचनाप्यंकुतउएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ७ ॥

लौकिव्याजेनगायत्रीमहिमानमाह ॥ यदिहवाइति । एवंवि द्यदिबह्वपिप्रतिगृह्णातीव । प्रतिग्रहदोषाभावसूचनार्थइवशब्दः । तत्प्रतिगृहीतंबह्वपिगायत्र्याःएकंचनएकमपिपदंप्रतिनहैवभवति । हेतिनिश्चयः । एकपादविज्ञानफलायापिनालमित्यर्थः ॥७॥१४॥६॥ गायत्र्युपासकस्यफलांतरमाह ॥ सयइमानित्यादिना । स प्रसिद्धो । यो धिकारीविरिंचः । इमान्पूर्णान्

त्रीन्लोकान्विष्णोःप्रतिगृह्णीयात् । सःअस्याःगायत्र्याःप्रथमंपदमाप्नुयात्प्रथमपादोपासनाफलमाप्नुयात् । यो ब्रह्मा । यावतीत्रयीविद्या । तावत् तावती । विष्णुतःप्रतिगृह्णीयात्सअस्याःगायत्र्याएतद्द्वितीयंपदं द्वितीयपादोपासनाफलमाप्नुयात् । अथयःयावदिदंप्राणि चेतनजातं । तावद्विष्णुतःप्रतिगृह्णीयात्स्वामीभवेदितियावत् । अस्याएतत्तृतीयपादोपासनाफलमाप्नुयात् । अथास्याः गायत्र्याः । एतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपति दर्शतंदृष्टमिवस्थितं । रजसःप्रधानाल्लक्ष्म्याः

तस्याउपस्थानंगायत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यप(द्य)दसिनहिसंपद्यसे नमस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसेसावदोमाप्रापदितियद्विष्यादसावस्मैकामोमासमृद्धीतिवानहैवास्मैसकामऋध्यतेयस्माएवमुपतिष्ठतेऽहमदःप्रापमितिवा ॥ ८ ॥

परं यत्सूर्यमंडलगं । एतत्तुरीयंपदंप्रणवाख्यचतुर्थपादप्रतिपाद्यंवासुदेवाख्यं । रूपंकेनचनकेनापिनैवाप्यं । गायत्र्याःप्रथमादिपादत्रयप्रतिपाद्यस्यानिरुद्धादिरूपत्रयस्यत्रिलोकादिमात्रव्याप्तितयातद्व्यापनसंभवेपिचतुर्थपादप्रतिपाद्योवासुदेवःसर्वव्यापीतिचतुर्थपादप्रतिपाद्योपासकस्यतद्व्यापनरूपफलंनैवलभ्यतइत्यर्थः । चतुर्थपादोपासनाफलंकेनापिनाप्यतइतिकुतइत्यत आह ॥ कुतउएतावत्प्रतिगृह्णीयादिति । वासुदेवोनंतत्वाद्यावत्प्राप्नोतितितावत्कुतःप्रतिगृह्णीयात् । नकुतोपि ॥ ७ ॥ ॥ १४ ॥ ७ ॥ गायत्र्युपासनाप्रकारमाह ॥ तस्याइति । उपस्थानं मंत्रकरणकस्तुतिप्रकारोनिरूप्यतइत्यर्थः । हेगायत्रि

त्वमेकपदीअसि । एकैकपादस्यअष्टाक्षरत्वात्प्रणवस्याप्यकारोकारमकारनादबिंदुघोषशांतातिशांतभेदेनाष्टाक्षरत्वात्प्रणवे नसहपादचतुष्टयस्यापिप्रत्येकंगायत्रीत्वविवक्षयोच्यते एकपद्यसीति । पादःप्रणवयुक्तश्चेत्द्विपदीति । द्विपद्यसि । प्रणवे नविनात्रिपदीअसि । सप्रणवाचतुष्पद्यसि । अपद्यसीत्युक्तंतत्कुतइत्यतआह ॥ नहिसंपद्यसइति । ब्रह्मणोन्येनमुख्यतो नगम्यसइतिअपदीअसि। नमस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसे। एवमुपासकोयद्विष्यात्यंद्विष्यात्। असौद्वेष्यः । अदःका

एतद्धवैतज्जनकोवैदेहोबुडिलमाश्वतराश्विमुवाचय(न्नभो)न्नुहोतद्गायत्रीविदब्रूथाअथकथꣳहस्ती भूतोवहसीतिमुखꣳह्यस्याःसम्राण्नविदांचकारेतिहोवाचतस्याग्निरेवमुखंयदिहवाअपिबह्विवा ग्नावभ्यादधतिसर्वमेवतत्संदहत्येवꣳहैवैवंविद्यद्यपिबह्विवपापंकुरुतेसर्वमेवतत्संप्सायशुद्धःपूतो जरोमृतःसंभवति ॥ ९ ॥ चतुर्दशब्राह्मणं ॥ ७ । १४ ॥ ॥ ॥

मितंमाप्रापत् । नैवप्राप्नुयात्। अस्मैद्वेष्यायअसौकामःमासमृद्धि समृद्धोमाभूदितिचोपासिताचेद्गायत्री । तदाअस्मैद्वेष्याया सौकामोनैवऋध्यतेह समृद्धोनैवभवति।यदात्वहमदःकामितंप्रापंप्राप्नुयामितिबुद्ध्यायस्मैकामायगायत्रीमुपतिष्ठतेउपास्तेसागा यत्रीतस्मैकामपूर्तिंकरिष्यत्येवेतियोज्यं॥७॥१४॥८॥उपासितागायत्रीसर्वप्रतिग्रहदोषंहंतीत्येतदाख्यायिकयाह॥ एतदिति। जनकोहवैदेहःआश्वतराश्विंअश्वतराश्वगोत्रजं। बुडिलनामकं तदेतद्वक्ष्यमाणमुवाचह। भोअहंगायत्रीविदितियदब्रूथाः। तन्न।

यदिवेत्थअथतर्हिंकथंहस्तीभूतःमूर्खःसन्प्रतिग्रहदोषंवहसीत्युवाचेत्यन्वयः। एवमुक्तःसहेसम्राट्अस्याःगायत्र्याःमुखंप्रथमाक्षरदेवतांनविदांचकार । नज्ञातवानतोहंदोषवाहकोस्मीत्युवाच। वेदपुरुषःस्वयंगायत्रीमुखमाह॥ तस्याइति॥तस्याःगायत्र्याः अग्निः अग्निमंडलगोऽग्रणीत्वहेतुनाग्निनामाग्निवर्णःपरशुरामः । मुखं प्रथमाक्षरदेवता । मुखज्ञानपूर्वकंगायत्र्युपासकस्यफलं दृष्टांतपूर्वमाह । यदिहेति ॥ यद्यपिबह्विव बह्वपितृणतूलादिकं अग्नावभ्यादधति प्रक्षिपंति । तत्सर्वंसंदहत्येवाग्निः ।

हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितंमुखं ॥ तत्त्वंपूषन्नपावृणुसत्यधर्मायदृष्टये ॥ पूषन्नेकर्षेयमसूर्यप्राजापत्यव्यूहरश्मीन्समूहतेजोयत्तेरूपंकल्याणतमंतत्तेपश्यामि ॥ योसावसौपुरुषःसोहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदंभस्मांतꣳशरीरं । ॐ३क्रतोस्मरकृतꣳस्मरक्रतोस्मरकृतꣳस्मर ॥ अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेववयुनानिविद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठांतेनमउक्तिंविधेम ॥ पंचदशब्राह्मणं ॥ ७ । १५ ॥ इतिबृहदारण्यकेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

यथेत्युपमार्थइवशब्दः । एवंहैव एवमेव। एवंवित् । यद्यपिबह्विवपापंकुरुतेसर्वमेवतत्संप्सायभक्षयित्वाभस्मीकृत्यस्वयंशुद्धः पूतोऽन्यानपिपवित्रंकुर्वन्नजरोमृतःसंभवति ॥ ७ ॥ १४ ॥ ९ ॥ चतुर्दशब्राह्मणं ॥ गायत्र्यर्थत्वेनप्रकृतस्यहरेःसूर्यनिष्ठस्योपासनांतरमाह ॥ हिरण्मयेनेति । हिरण्मयमिवहिरण्मयं ज्योतिर्मयं । पिबत्युदकंतमसःत्रायतेजगदितिपात्रं । हि

रण्मयेनपात्रेण । सूर्यमंडलेन । सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य । सूर्यमंडलस्थस्यतवमुखमुपलक्षणंवपुः । सर्वदाऽपिहितमस्ति । हेपू षन्पूर्ण । त द्वपुः । त्वंसत्यधर्माय सत्यंभगवंतंहृदयेधारयतीतिव्युत्पत्त्यात्वद्ध्यानादिमतेभक्तायमह्यं । दृष्टये ममत्वद्दर्शनाय । अपावृणु अपगतावरणंकुरु । हेपूषन्पूर्ण । एकर्षेसर्वविषयकज्ञानादिमन् । यम सर्वनियामक । उदकादेरूरीकरणात् । सूर्य प्रजाप तिज्ञेयतयाप्राजापत्य । रश्मीन् मदीयस्वरूपज्ञानाख्यरश्मीन् । व्यूह विस्तारय । तेजः बाह्यवृत्तिज्ञानं । समूह विस्तार य । तथैवेशावास्यटीकोक्तेः । तथाचयत्तेरूपंकल्याणतमंतद्रूपं । तेप्रसादादहंपश्यामि । मुख्यवायुगतभगवदुपास्तिमाह ॥ **योसाविति** । योसौप्रसिद्धःअसौ सप्तम्यंतमिदं । असुनामकेप्राणे स्थितइतिशेषः । सोऽहेयत्वादहमित्युक्तः । असुत्वमेयत्व हेतुभ्यामस्मीत्युक्तः । तंचपश्यामीत्यन्वयः । यमसूर्यादौस्थितस्यतन्नाशेन नाशोस्तिकिमित्यतआह ॥ **वायुरिति** । यद्यपी दंशरीरंभस्मांतं तथाप्यमृतोभगवा न्कुतःअःहरिःनिलोनिलयनमाश्रयोयस्यसः अनिलं अनिलः भगवदाश्रितोवायुरप्य मृतं । अमृतःकिमुपरमात्मा । वायोरमृतत्वंनित्यज्ञानत्वेनज्ञेयं । प्रणवप्रतीकंप्रार्थयते ॥ **ओमिति** । ॐ ३ अमृतत्वादिगु णयुक्तः । क्रतो ज्ञानरूप । हरे । मामितिशेषः । स्मर अनुग्रहेण कृतंमदीयध्यानादिकं । स्मरतज्ज्ञात्वामय्यनुग्रहोन्मुखोभ व । अग्निप्रतीकस्थभगवत्प्रार्थनांकरोति ॥ **अग्नइति** । अंगाख्यदेहनेतृतयाऽग्निनामकअग्निस्थहरे । अस्मा न्सुपथा । र्चिं रादिमार्गेण । राये मोक्षाख्यवित्ताय । नय प्रापय । कुतःहेदेव अस्मदीयानि । वयुनानि ज्ञानानि । विद्वान् जानन् । जुहुराणं । अस्मानित्यनुषज्यते अस्मानल्पीकुर्वत्पापं । अस्मात् पंचमीयं । अस्मत्तःयुयोधि वियोजय । वयंतेतुभ्यंभूयिष्ठां

भक्त्याद्युपेतां । नमः नमइत्युक्तिंविधेम कुर्मः । नतुतत्प्रतिकर्तुंशक्नुमइति ॥ इतिबृहदारण्यकोपनिषदर्थसंग्रहेसप्तमो ध्यायः ॥ ७ ॥ एतदध्यायार्थःसप्तमादावेवोक्तः । आदौप्राणादिविषयाविद्याआह ॥ योहवाइत्यादिना । योधिकारी । ज्येष्ठं वयसोत्तमं । श्रेष्ठं गुणतउत्तमं । वेद । स स्वानांसजातीयानांमध्ये । ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चभवति । हवै कोवाज्येष्ठःश्रेष्ठश्चे त्यतआह ॥ प्राणोवाइति । प्राणस्यज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यज्ञानिनोज्यैष्ठ्यादिकंभवतीत्येतदपिजानतःफलोक्त्याप्राणस्यज्यैष्ठ्य

योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेद ज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानांभवति प्राणोवैज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानां भवत्यपिचयेषांबुभूषतियएवंवेद ॥ १ ॥ योहवैवसिष्ठांवेदवसिष्ठःस्वानांभवतिवाग्वैवसिष्ठाव सिष्ठःस्वानांभवत्यपिचयेषांबुभूषतियएवंवेद ॥ २ ॥ योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठतिसमेप्रतिति ष्ठतिदुर्गेचक्षुर्वैप्रतिष्ठाचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेद ॥३॥

श्रैष्ठ्येसाधयति ॥ ज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानामिति । योधिकारी । एवंवायोर्ज्यैष्ठ्यादिज्ञानिनोज्यैष्ठ्यादिकंभवतीतिवेद सोपिस्वानांमध्येज्येष्ठःश्रेष्ठश्चभवति । नकेवलमेतावदित्याह ॥ अपिचेति । येषांमध्येश्रेष्ठोभवितुमिच्छतितेषुमध्येपिश्रे ष्ठोभवतीत्यर्थोध्येयः । एवमग्रेतनखंडपंचकेपिव्याख्याध्येया ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥ वसिष्ठः वसतामुत्तमः । वाग्वै वागिंद्रि यदेवतावह्निर्वै ॥ २ ॥ प्रतितिष्ठति । समे समदेशेप्रतितिष्ठति । दुर्गेउन्नतप्रदेस्वर्गादौ । चक्षुर्देवस्यप्रतिष्ठात्वंकुतइत्यतः प्रतिष्ठाहेतुत्वादित्याह । चक्षुषाहीति ॥३॥ संपदं सर्ववेदाभिसंपत्तिहेतुं । यंकामंकामयतेसकामोस्मैवेदिनेसंपद्यते । श्रोत्रदेवस्य

संपत्त्वमुपपादयति ॥ श्रोत्रेहीति ॥ ४ ॥ आयतनमाश्रयइत्यर्थः । जनानां स्वजातिभिन्नजनानां । मनोभिमानिनःशे
षाद्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥ प्रजापतिं । प्रजजननहेतुं । रेतोवै रेतोभिमानीवरुणोवै । यएवंवेदेतिचरमवाक्यज्ञानिनःफलं
भवतीत्यपियोवेदतस्यापितत्फलंभवतीत्यर्थःसर्वत्रध्येयः ॥ ६ ॥ प्राणस्यश्रेष्ठत्वंमीमांसयासमर्थितमितिभावेनाख्यायिका

योहवैसंपदंवेदसꣳहास्मैपद्यतेयंकामंकामयते श्रोत्रंवैसंपच्छ्रोत्रेहीमेसर्वेवेदाअभिसंपन्नाःसꣳहा
स्मैपद्यतेयंकामंकामयतेयएवंवेद ॥ ४ ॥ योहवाआयतनंवेदायतनंस्वानांभवत्यायतनंजनानां
मनोवाआयतनमायतनꣳस्वानांभवत्यायतनंजनानांयएवंवेद ॥ ५ ॥ योहवैप्रजापतिंवेदप्रजा
यतेहप्रजयापशुभीरेतोवैप्रजापतिःप्रजायतेहप्रजयापशुभिर्यएवंवेद ॥ ६ ॥ तेहेमेप्राणाअहꣳश्रे
यसेविवदमानाब्रह्मजग्मुस्तद्धोचुःकोनोवसिष्ठइतितद्धोवाचयस्मिन्वउत्क्रांतइदꣳशरीरंपापी
योमन्यतेसवोवसिष्ठइति ॥ ७ ॥

माह ॥ तेहेमइति । तइतिप्राणवाक्प्रभृतयःप्रागुक्तप्राणादिदेवाः । अहंश्रेयसे अहंश्रेयानहंश्रेयानित्येतदर्थेविवदमानाः
विवादंकुर्वंतः । ब्रह्म परंब्रह्म । जग्मुः प्राप्ताः । तद्ब्रह्महरिं । नोस्माकंमध्येकोवसिष्ठः वसतामुत्तमइतिश्रेष्ठइतिवाऊचुरित्यर्थः।

तद्ब्रह्मयस्मिन्नुत्क्रांतेइदंब्रह्मणःशरीरं । पापीयः शवकल्पंमन्यतेलोकइतिशेषः । सःवोयुष्माकंमध्ये । वसिष्ठःश्रेष्ठइत्युवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥ ७॥ एवंहरिणोक्तादेवाःपुनरागत्यब्रह्मदेहस्थाःश्रैष्ठ्यविज्ञप्त्यैपृथक्पृथक्देहादुत्क्रांताइत्याह ॥ वाग्घोच्चक्रामेत्यादिनाखंडपंचकेन । वाक् वागभिमानीदेवउच्चक्राम ब्रह्मदेहान्निर्जगाम । सावाक्संवत्सरंप्रोष्य प्रवासंकृत्वा ।

वाग्घोच्चक्राम सासंवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमदृतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथाऽकला अवदंतोवाचाप्राणंतःप्राणेनपश्यंतःचक्षुषाश्रृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वाꣳसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहवाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाच कथमशकतमदृतेजीवितुमिति तेहोचुर्यथाअंधाअपश्यंतश्चक्षुषाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचाश्रृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहचक्षुः ॥ ९ ॥

आगत्य हेदेवाःमदृते मांविना । जीवितुंकथमशकत शक्ताअभवतेत्युवाच । इत्युक्तास्तेदेवाःयथाऽकलाःमूकाःअवदंतःएवमजीविष्मेत्यूचुरित्यन्वयः । प्राणंतइत्यादिव्यक्तं । प्रजायमानाः प्रजांजनयंतइत्यर्थः । एतद्वचनंश्रुत्वापश्चाद्देहंप्रविवेशवाक्हकिल ॥८॥ चक्षुरित्यादिखंडचतुष्कयोजनाप्येवंज्ञेया । त च्चक्षुः । अंधाःचक्षुषाऽपश्यंतोयथाएवमित्यन्वयः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ मुग्धाः षण्मासबालायथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ क्लीबाः नपुंसकाः । अप्रजायमानाः अप्रजनयंतः ॥ १२ ॥ तेषामशक्ति

श्रोत्रंहोच्चक्राम तत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाच कथमशकतमदृतेजीवितुमिति तेहोचु र्यथाबधि
राअशृण्वंतःश्रोत्रेणप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाविद्वांसोमनसाप्रजायमानारेतसैव
मजीविष्मेतिप्रविवेशहश्रोत्रं ॥ १० ॥ मनोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकत
मदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथामुग्धाअविद्वाँसोमनसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषा
शृण्वंतःश्रोत्रेण प्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहमनः ॥ ११ ॥ रेतोहोच्चक्रामतत्संव
त्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथाक्लीबाअप्रजायमानारेतसाप्राणं
तःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहरेतः
॥१२॥ अथहप्राणउत्क्रमिष्यन्यथामहासुहयःसैंधवःपड्वीशशंकून्संवृहेदेवँहैवेमान्प्राणान्संब
बर्ह तेहोचुर्माभगवउत्क्रमीर्नवैशक्ष्यामस्त्वदृतेजीवितुमितितस्योमेबलिंकुरुतेतितथेति ॥ १३ ॥

प्रकटनानंतरं । प्राणःमुख्यवायुः । उत्क्रमिष्य न्ब्रह्मदेहादूर्ध्वंनिर्गमिष्यन्सयथासैंधवः सिंधुदेशीयः । महासुहयः । ऊर्ध्वंग

मिष्यन्पड्वीशशंकून्पादचतुष्टयेगलेचबध्यमानरज्वाधाराणीन्संवृहेत् उन्मूलयेत् । एवंहैव एवमेवहेमान्प्राणान्वगादीन्देवान्संबबर्ह उदमूलयत् । स्थातुमशक्तानकरोदितियावत् । तेस्थातुमशक्ताःवागादिदेवाःहेभगवन्मोत्क्रमीः उत्क्रांतोमाभूः । त्वदृते । वयंजीवितुंनैवशक्ष्यामइत्यूचुः । एवमुक्तःप्राणोवक्ति ॥ तस्योमइति । उ हेदेवाः । तस्यमेअतिबलिष्ठस्यममबलिं

साहवागुवाचयद्वाअहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसिष्ठोसीतियद्वाअहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीति चक्षुर्यद्वाअहꣳसंपदस्मित्वंतत्संपदसीतिश्रोत्रं यद्वाअहमायतनमस्मित्वंतदायतनमसीतिमनोयद्वाअहंप्रजातिरस्मित्वंतत्प्रजातिरसीतिरेतःतस्योमेकिमन्नंकिंवासइति यदिदंकिंचआश्वभ्यआकृमिभ्यआकीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नमापोवासइति नहवाअस्यानन्नंजग्धंभवति नानन्नंपरिगृहीतं यएवमेतदनस्यान्नंवेदतद्विद्वाꣳसःश्रोत्रियाअशिष्यंतआचामंत्यशित्वाचाचामंत्येतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतेतस्मादेवंविद्वानशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेत् ॥१४॥ इतिप्रथमंब्राह्मणं ॥

पूजांकुरुतेतिउवाचेतियोज्यं । एवमुक्तास्तेदेवाःतथेत्यूचुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥ १३ ॥ तथेत्युक्तादेवाःप्रत्येकंस्वस्वासाधारणधर्मस्तदधीनइतितस्मैसमर्पितवंतइत्याह ॥ साहवागुवाचेत्यादिना । वसिष्ठास्मिवसतामुत्तमास्मीतियत्त्वंतद्वसिष्ठोसि त्वदधीनंतद्वसिष्ठत्वमित्यर्थः । एवमग्रेपियोजनाध्येया । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुरितिचक्षुरुवाचेतिशेषः । इतिश्रोत्रमुवा

चेत्याद्यपि(ज्ञे)नेयं । एवमुक्तःप्राणआह ॥ तस्योमइति । उ हेदेवाः । तस्यमे सर्वस्वामिनोमम । किमन्नंकिंवासः इत्युवाचप्राणः । एवमुक्तादेवाआहु र्यदिदमिति । श्वकृमिकीटपतंगपर्यंतंप्राणिभिर्यदिदंकिंचाद्यतेतत्तेसर्वांतर्यामिणः तवान्नं याआपःपीयंतेताआपःतेवासोवस्त्रमित्यूचुरितियोजना । एतज्ज्ञानिनःफलमाह ॥ नहवाइति । योधिकारीएवं देवैरुपक्लृप्तत्वप्रकारेणैतत्सर्वप्राणिभिरद्यमानंअन्नंअनस्यान्नंवेद । अस्य एवंवेदिनःअनन्नंजग्धंभक्षितंनभवतिहवै । अनन्नं परिगृहीतंनभवति । एतद्विद्वांसोज्ञानिनःश्रोत्रियाःछंदोध्येतारःअशिष्यंतःअन्नभोजनंकरिष्यंतःआचामंति । अशित्वाभु

श्वेतकेतुर्हवाआरुणेयःपंचालानांपरिषदमाजगाम सआजगामजैबलिंप्रवाहणंपरिचारयमाणं
तमुदीक्ष्याभ्युवादकुमारा३इतिसभो३इतिप्रतिशुश्रावा नुशिष्टोन्वसिपित्रेत्योमितिहोवाच ॥ १ ॥

क्त्वाचाचामंति । तत्तेनभोजनोपक्रमावसानयोःकृताचमनेनैतंअन्नमनग्नंवसनोपेतंकुर्वंतोमन्यंते । तस्मादेवंविद्वानशिष्यन् आचामेत् । अशित्वाचाऽऽचामेदिति ॥ ८ ॥ १ ॥ १४ ॥ प्रथमब्राह्मणं ॥ आख्यायिकापूर्वंविद्यांतरमाह ॥ श्वेत केतुरिति । अरुणायाअपत्यंश्वेतकेतुर्नाम्नापांचालानां पंचालदेशीयानां परिषदं सभामाजगाम । जिबिलस्यापत्यंजैबिलिं प्रवाहणाख्यंराजानंपरिचारयमाणं भृत्यैःपरिचर्याकारयंतं । सश्वेतकेतुराजगाम प्राप । राजा । तंश्वेतकेतुमुदीक्ष्यदृष्ट्वाकुमा रा३इतित्रिमात्रारूपप्लुतिस्वरेणामंत्र्याभ्युवादउवाच । सश्वेतकेतुर्भोइतिप्रतिशुश्राव । प्रतिवचनमुक्तवान् । किमुवाचराजेत्यत

आह ॥ अनुशिष्टइति । पित्रेदानीमनुशिष्टःउपदिष्टोसि । किमित्यभ्युवादेत्यन्वयः । अनुशिष्टोस्मीत्युक्तवानित्याहवेदपुरुषः ॥ ॐमितिहोवाचेति ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥ राजापृच्छति ॥ वेत्थेति । यथेमाःप्रजाःप्रयंत्यः प्रयांत्यः । प्रेताःसत्यः । विप्रतिपद्यंते विशिष्टंस्थानमाप्नुवंति । तंप्रकारंवेत्थजानासिकिमितिपप्रच्छराजेत्यर्थः । विप्रतिपद्यंता३यितिप्लुतःप्रश्नद्योतकः ।

वेत्थयथेमाःप्रजाःप्रयंत्योविप्रतिपद्यंता३यितिनेतिहोवाच वेत्थोयथेमंलोकंपुनरापद्यंता३यिति नेतिहैवोवाचवेत्थोयथासौलोकएवंबहुभिःपुनःपुनःप्रयद्भिर्नसंपूर्यता ३ यितिनेतिहैवोवाचवेत्थोयतिथ्यामाहुत्यां३हुतायामापःपुरुषवाचोभूत्वासमुत्थायवदंती३इतिनेतिहैवोवाच वेत्थोदेवयानस्यवापथःप्रतिपदंपितृयाणस्यवायत्कृत्वादेवयानंवापंथानंप्रतिपद्यंतेपितृयाणंवापिहिनर्षेर्वचःश्रुतं द्वेसृती अशृणवंपितृणामहंदेवानामुतमर्त्यानांताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदंतरापितरंमातरंचेति नाहमतएकंचनवेदेतिहोवाच ॥ २ ॥

उत्तरमुक्तवान्कुमारइत्याहवेदपुरुषः ॥ नेतीति । नवेद्मीत्युवाचेत्यर्थः । एवमग्रेपियोजनाध्येया । वेत्थोइत्यत्रवेत्थउइतिविभागः । उइतिकुमारसंबोधनं । यथेमंभूलोकंपुनरापद्यंते प्राप्नुवंति । असौलोकःपरलोकःएवं तस्यविवरणंपुनःपुनःप्रयद्भिःगच्छद्भिःबहुभिर्नसंपूर्यता३यिति । तंवेत्थकिमितिपृष्टवानितिसर्वत्रयोज्यं । यतिथ्यांकतमायामाहुत्यांहोमाधारस्थलेहु

तायां । प्रक्षिप्तेसत्यापः अवादिभूतविशिष्टोजीवः । पुरुषवचोभूत्वा पुरुषादिशब्दवाच्यःसन् । समुत्थाय जनित्वा । वदंति व्यवहरति । तद्वेत्थकिमित्यर्थः । देवयानाख्यस्यपथः मार्गस्य । प्रतिपदंसाधनंवावेत्थउइत्यर्थः । पितृयाणाख्यस्यपथःप्रति पदंवावेत्थेत्यर्थः । प्रतिपदमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ यत्कृत्वेति । पितृयाणंवापंथानंप्रतिपद्यंतइत्यन्वयः ॥ पुनःराजावक्ति ॥ अपिहीति । मर्त्यानांमनुष्याणांद्वेसृती पितृणामुतदेवानांपितृयाणदेवयानशब्दितौद्वौमार्गौ । ताभ्यामिदंविश्वं विधिनि

अथैनंवसत्योपमंत्रयांचक्रेऽनादृत्यवसतिंकुमारःप्रदुद्राव सआजगामपितरंतंहोवाचेतिवावकि लनोभवान्पुरानुशिष्टानवोचदिति कथंसुमेधइतिपंच मा प्रश्नान्राजन्यबंधुरप्राक्षीत्ततोनैकंचन वेदेति कतमेतइतीमइतिहप्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

षेधभयादेजत्कंपमानं सत्समेति । पितरंदिवं । मातरंभुवंच । अंतरा । तयोर्मध्येयन्मार्गद्वयमस्तीत्याह ॥ अश्रृणवमिति । यद्दषे र्वचःतदपिकिंत्वयानश्रुतमिति । एवंराज्ञापृष्टःकुमारःकिमुक्तवानित्यतआह । श्रुतिः ॥ नाहमिति । अतः अत्रत्वत्पृष्टेषु ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥ अथस्वपृष्टार्थस्यतेनाज्ञातत्वादेव । वसत्या वसत्यर्थंतत्त्वज्ञानायस्वसमीपेवसत्यर्थमेनंकुमारंउपमंत्रयांच क्रे आलोचितवान् । कुमारःश्वेतकेतुःवसतिमनादृत्यप्रदुद्राव । द्रुतगतौगतवान् । स ततःप्रद्रुतःकुमारःस्वपितरमाजगाम । आगत्यतंपितरमुवाच । तदाह । भगवान् पूज्योभवान् । नोऽस्मानितिवावकिल एवमेवकिलअनुशिष्टान्उपदि

ष्टानुवाच । कथंभवान्सुमेधइतिचोवाचेत्यन्वयः । यद्वाकथमनुशिष्टानुवाच । इत्युवाचेत्येवपूर्वेणान्वयः । एवमुक्तः पिताआह ॥ कथमिति । हेसुमेधःकथं किंजातमित्युवाचपितेत्यर्थः । कुमारआह । राजन्यबंधुःक्षत्रियाभासःप्रवाहणो राजामामांपंचप्रश्नान्प्रष्टव्यार्थानप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततःतत्रतन्मध्येनैकंचन अहंवेदेत्युवाचकुमारः । एवमुक्तःपितावक्ति ॥ तेप्रश्नाःकतमे कीदृशाइति । इहपितृसमीपे । इमइतिवेत्थ यथेमाःप्रजाःइत्यादिप्रतीकानिवाक्यरूपाण्युदाजहार ॥ ८ ॥

सहोवाच तथानस्त्वंतातजानीथाययथायदहंकिंचनवेदसर्वमहंतत्तुभ्यमवोचंप्रेहितुतत्रप्रतीत्यब्रह्म चर्यंवत्स्यावइतिभवानेवगच्छत्वितिसआजगामगौतमोयत्रप्रवाहणस्यजैबलेरासस्तस्माआस नमाहृत्योदकमाहरयांचकाराथहास्माअर्घ्यंचकारतꣳहोवाचवरंतेभवतेगौतमायदद्मइति ॥ ४ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ पितावक्ति ॥ सहेति । सपितोवाचकिमिति । हेतातकुमार । नः अस्मत्सकाशात्तथाजानीथाःयथायदहंकिं चनवेद जानामि । तत्तुसर्वंतुभ्यमवोचमितिसपितोवाचेति योजना । पुनःपितावक्ति । प्रेहि आगच्छ । प्रतीत्य राजानंदृष्ट्वा तत्रराजसमीपेब्रह्मचर्यंवत्स्यावइतिपुत्रमुवाचपितेत्यर्थः । पुत्रोवक्ति । भवानेवगच्छत्विति । सपितागौतमआजगाम । यत्र प्रवाहणस्यजैबलेरास गृहमितियोज्यं । राजाकिमकरोदित्यतआह ॥ सइति । सराजातस्मैगौतमायाऽऽसनमाहृत्यउदक माहरयांचकार आहृतवान् । अथोदकाहरणानंतरं । अस्मैगौतमायार्घ्यं जलेनभाव्यांक्रियां चकार । तंगौतममुवाचराजा ।

तेभगवतेगौतमायवरंदद्मइति ॥ ४ ॥ सगौतमउवाच । मेवरंदद्मइत्येषवरोमेत्वयाप्रतिज्ञातः। यांतुवाचंकुमारस्यांते समीपे। अभाषथाः तांमेब्रूहीत्युवाचगौतमइत्यर्थः ॥ ५ ॥ सराजोवाचह । तत् कुमारंप्रत्युक्तंवचनं । दैवेषुवरेषुविषयेवैतत्गौतम । मानुषाणां मनुष्यसंबंधिनांऐहिकानांवित्तादीनामितियावत् वराणांमध्येब्रूहीति ॥ ६ ॥ सगौतमउवाच । हस्तिहिरण्यस्य द्वंद्वैकवद्भावः । गोअश्वानांदासीनांप्रवाराणांप्रावरणानां । परिधानस्य वेष्टनवस्त्रस्यचोपात्तं प्राप्तिःनोऽस्माकंभवताविज्ञा

सहोवाचप्रतिज्ञातोमएषवरोयांतुकुमारस्यांतेवाचमभाषथास्तांमेब्रूहीति ॥ ५ ॥ सहोवाचदैवेषुवैगौतमतद्वरेषुमानुषाणांब्रूहीति ॥ ६ ॥ सहोवाचविज्ञायतेहस्तिहिरण्यस्योपात्तंगोअश्वानांदासीनांप्रवाराणांपरिधानस्यमानोभवान्बहोरनंतस्यापर्यंतस्याभ्यवदान्योभूदिति सवैगौतमतीर्थेनेच्छसी३इत्युपैम्यहं भवंतमितिवाचाहस्मैवपूर्वउपयंतिसहोपायनकीर्त्याउवास ॥ ७ ॥

यते । बहोर्बहुगुणस्यानंतस्यनाशरहितस्यापर्यंतस्येयत्तारहितस्यहरेःभवान्अभ्यवदान्योऽदातानोअस्मभ्यंमाभूदित्युवाचगौतमः। एवमुक्तोराजाहहेगौतमसत्वंतीर्थेनन्यायेनेच्छसिविद्यामितिशेषः। किमितिप्रश्नद्योतकः इच्छसी ३ इतिप्लुतिः। एवंराज्ञोक्तो गौतमोन्यायेनैवेच्छामिविद्यामित्याह ॥ उपैम्यहं भवंतमिति। राजावक्ति। शुश्रूषवःपूर्वेप्राचीनाःविनयवाचैवोपयंतिस्महा ॥१३०॥

तउपसत्तिरुचितेति। सहोपायनकीर्त्योंपायनकथनेनोवास॥८॥२॥७॥ सराजोवाच। त्वत्पुत्रस्याज्ञानंमयाप्रकटितमितिहेतोःनो स्मान्मापराध्यःअपराधिनोमाकुरु। तवपितामहाश्च नकुर्वंतु। विद्यांस्तौति॥ यथेति। इयंपंचाग्निविद्या इतःपूर्वंकस्मिंश्चन ब्राह्मणे। नोवास नस्थिता। तांत्वहंतुभ्यंवक्ष्यामीति। कोह्येवंविनयेनब्रुवंतंप्रत्याख्यातुमर्हतीतिराजोवाचेत्यर्थः॥८॥ य तिथ्यामाहुत्यांहुतायामापःपुरुषवचसोभूत्वेत्यस्योत्तरंपंचमखंडेविवक्षुःप्रथमाहुत्यादिकंपूर्वमाहखंडचतुष्टयेनासावित्यादि

सहोवाच तथानस्त्वंगौतममापराध्यस्तवचपितामहा यथेयंविद्येतःपूर्वंनकस्मिंश्चनब्राह्मणउवा स तांत्वहंतुभ्यंवक्ष्यामि कोहित्वैवंब्रुवंतमर्हतिप्रत्याख्यातुमिति॥८॥ असौवैलोकोग्निर्गौतम तस्यादित्यएवसमिद्रश्मयोधूमोऽहरर्चिर्दिशोंगाराअवांतरदिशोविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्न ग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुत्यैसोमोराजासंभवति॥९॥

ना॥ असौवैलोकःद्युलोकःअग्निः जीवरूपहविःप्रक्षेपस्थलत्वादग्निरित्युक्तः। असौवैलोकपदेनद्युलोकस्थोनारायणः अत्ती तिव्युत्पत्त्याऽग्निरित्युच्यते। सएवचनारायणःपुनरादित्यादिपंचसु। तत्तन्नामवाच्यःसन्नारायणादिरूपेणपंचधातिष्ठतीत्याह॥ तस्येति। तस्यद्युलोकस्थस्यनारायणस्यादित्यएवादत्तइतिव्युत्पत्त्याआदित्यस्थोनारायणनारायणात्मासमेधनात्समिच्छब्द वाच्यःसमित्समिद्गतः। रमणाच्छामनाच्चरश्मिनामा। रश्मिषुस्थितोनारायणवासुदेवात्मा धूमः। शत्रूणांधूत्कारहेतुनाधू

मनामाधूमगतः । अहीनत्वहेतुनाअहः अहःशब्दवाच्यःसन्नहर्गतोनारायणसंकर्षणात्माअर्चिः अर्च्यतमत्वहेतुनाअर्चिर्नामा अर्चिस्थः । आदेशनहेतुनादिङ्नामादिक्षुस्थोनारायणप्रद्युम्नात्माअंगाराःस्वांगरतत्वहेतुनांगारनामांगारस्थः । अत्रसर्वत्रान्यगतबहुत्वस्येशायत्तत्वात्तदधीनत्वादर्थवदितिन्यायेनस्वातंत्र्याभिप्रायेणतत्तन्निष्ठभगवतिबहुवचनंज्ञेयं। बहुरूपत्वाद्वा। अवांतरंदिशतीतिहेतुनावांतरदिङ्नामावांतरदिक्स्थोनारायणानिरुद्धात्माविष्फुलिंगाः विष्वक्त्वहेतुनाविष्फुलिंगनामाविष्फुलिंगगतः । तस्मिन्द्युलोकगेनारायणेएतस्मिन्प्रत्येकमादित्यादिपंचात्मनास्थितेऽग्निनामकेदेवास्तत्त्वाऽभिमानिनःश्रद्धां

पर्जन्योवाअग्निर्गौतमतस्यसंवत्सरएवसमिदभ्राणिधूमोविद्युदर्चिरशनिरंगाराह्रादुनयोविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःसोमंराजानंजुह्वतितस्याआहुत्यैवृष्टिःसंभवति ॥ १० ॥

श्रद्धापूर्वकंयज्ञादिकृतंजीवंजुह्वति प्रक्षिपंति । तस्याआहुत्यै आहुतेः आहूयतेत्रेत्याहुतिः। तत्रकियत्कालंस्थित्यनंतरंपुण्यक्षयेसतिजीवःतस्माद्धोमाधारस्थानात्द्युलोकात्सोमोराजासंभवति चंद्रमंडलस्थोभवति । देवाः चंद्रेस्थापयंतीत्यर्थः। सोमराजभवनंनामतत्सायुज्यादिकंयथाधिकारंध्येयं । तदाहसूत्रेतत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति ॥८॥२॥९॥ पर्जन्यःपरंजनयतीतिपर्जन्यनामामेघचक्रगतोवासुदेवः।अग्निःअग्निनामाजीवप्रक्षेपस्थानं।संवत्सरः सम्यग्वत्सात्रमयतीतिसंवत्सरनामासंवत्सरस्थःवासुदेवनारायणात्मा । समिदित्यादिप्राग्वत् । अन्यैरभरणीयत्वहेतुनाअभ्रनामाऽभ्रस्थोवासुदेववासुदेवात्मा

॥१३१॥

धूमः । विशेषेणद्योततइतिविद्युन्नामाविद्युद्गतःवासुदेवसंकर्षणात्माअर्चिः । अशनाद्भक्षणादशनिनामाअशनिस्थोवासुदेवप्रद्युम्नात्माअंगाराः । निह्रादनाद्गर्जनाद्धेतोःह्रादुनिनामाह्रादुनिस्थोवासुदेवानिरुद्धात्मा । विष्फुलिंगाः । बहुवचनंप्राग्वत् । तस्मिन्वासुदेवेएतस्मिन्नारायणादिरूपेणपंचधास्थितेअग्नौजीवप्रक्षेपस्थानेसोमंराजानंसोमराजांतःस्थापितंपुण्यकृतंजीवंदेवास्तत्त्वेशाःजुह्वतिप्रक्षिपति। तस्याआहुत्यै ॥ प्राग्वदर्थोस्यध्येयः । वृष्टिःसंभवति वृष्टिस्थोभवति। वृष्टौस्थापयंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥ १० ॥

अयंवैलोकोग्निर्गौतमतस्यपृथिव्येवसमिदग्निर्धूमोरात्रिरर्चिश्चंद्रमाअंगारानक्षत्राणिविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवावृष्टिंजुह्वतितस्याआहुत्याअन्नंसंभवति ॥ ११ ॥

अयंवैलोकःमर्त्यलोकःतल्लोकस्थःतन्नामासंकर्षणःअग्निःप्रथितत्वात्पृथिवीनामापृथिवीगतःसंकर्षणनारायणात्मा समित्। अदनादग्निनामाअग्निस्थःसंकर्षणवासुदेवात्माधूमः । रतिकरत्वाद्रात्रिनामारात्रिस्थःसंकर्षणसंकर्षणात्माअर्चिः । चंद्रमाः आह्लादनाच्चंद्रमानामाचंद्रांतर्यामीसंकर्षणप्रद्युम्नात्माअंगाराः । अस्यक्षत्रमन्यन्नास्तीतिनक्षत्रनामानक्षत्रस्थःसंकर्षणानिरुद्धात्माविष्फुलिंगाः बहुवचनंप्राग्वत् । तस्मिन्मर्त्यलोकस्थसंकर्षणेएतस्मिन्नारायणादिपंचधास्थिते अग्नौहोमाधारेऽग्निनामकेदेवाःवृष्टिंवृष्टौस्थापितंजीवंजुह्वति। प्रक्षिपंति। तस्याआहुत्यै प्राग्वत्। अन्नंसंभवति।

ओषधिप्रवेशद्वाराअद्यमानपदार्थांतर्गततयादेवैःप्रक्षिप्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥ ११ ॥ पुरुषोवाअग्निः । पितृजीवरूपपुरुषगतः जगत्पूरयतीतिपुरुषनामाप्रद्युम्नः अग्निः अदनादग्निनामाहोमाधारभूतः । तस्यपुरुषनाम्नःप्रद्युम्नस्यपुरुषगतस्य । व्यात्तं आस्योत्पाटनं व्यात्तनामाव्यात्तस्थःप्रद्युम्ननारायणात्मासमि त्प्रणयनात्प्राणनामाप्राणांतःस्थःप्रद्युम्नवासुदेवात्माधूमः । वक्तीतिवाङ्नामावाचिगतःप्रद्युम्नसंकर्षणात्माअर्चिः । चष्टइतिचक्षुर्नामाचक्षुषिस्थितःप्रद्युम्नप्रद्युम्नात्माअंगाराः । शृणोतीतिश्रोत्रनामा

पुरुषोवाअग्निर्गौतमतस्यव्यात्तमेवसमित्प्राणोधूमोवागर्चिश्चक्षुरंगाराःश्रोत्रंविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौअन्नंजुह्वतितस्याआहुत्यैरेतःसंभवति ॥ १२ ॥ योषावाअग्निर्गौतमतस्याउपस्थएवसमिल्लोमानिधूमोयोनिरर्चिर्यदंतःकरोतितेंगाराअभिनंदाविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवारेतोजुह्वतितस्याआहुत्यैपुरुषःसंभवतिसजीवतियावज्जीवत्यथयदाम्रियते ॥ १३ ॥

श्रोत्रस्थःप्रद्युम्नानिरुद्धात्माविष्फुलिंगाः । तस्मिन्नित्यादिप्राग्वत् । रेतःरेतसोंऽतःस्थाप्यतेदेवैरितियावत् ॥ १२ ॥ योषावाग्निरिति । योषितिस्थितःतन्नामाऽनिरुद्धोग्निःतस्ययोषितिस्थितस्यानिरुद्धस्याग्निनाम्नःउपस्थितत्वादुपस्थनाम्नउपस्थस्थअनिरुद्धनारायणात्मासमित्लोमानि । लोपकत्वाल्लोमनामालोमस्थोनिरुद्धवासुदेवात्माधूमः । यापयतिनयतिचेतियोनिनामायोनिस्थोनिरुद्धसंकर्षणात्माअर्चिः । यदंतःकरोति योन्यंतःकरणकर्ताअनिरुद्धप्रद्युम्नात्मांऽगाराअभिनंदयतीत्यभि

नंदाउपमंत्रणं । तत्कर्ताऽनिरुद्धानिरुद्धः विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नित्यादिप्राग्वत् । रेतो रेतोंतर्गतः पुरुषः पुरुषादिपदवाच्यः सन्भूमौजायतइत्यर्थः । सजातोजीवति यावज्जीवति यावत्कालंजीवनंक्लृप्तंतावज्जीवतीत्यर्थः । अथजीवनकालसमाप्त्यनंतरं। यदाम्रियतेप्राणांस्त्यजतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ राजास्वकृतप्रश्नपंचकमध्येयतिथ्यामाहुत्यामितिचतुर्थप्रश्नंयोषाख्यपंचमाग्निरूपं

अथैनमग्नयेहरंतितस्याग्निरेवाग्निर्भवतिसमित्समिद्धूमोधूमोऽर्चिरर्चिरंगाराअंगाराविष्फुलिंगा विष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःपुरुषंजुह्वति तस्याआहुत्यैपुरुषोभास्वरवर्णःसंभवति॥१४॥ तेयएवमेतद्विदुर्येचामीअरण्येश्रद्धांसत्यमुपासतेतेऽर्चिरभिसंभवंतिअर्चिषोऽहरह्नआपूर्यमाणपक्ष मापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्यएतिमासेभ्योदेवलोकंदेवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषोमानवएत्यब्रह्मलोकान्गमयतितेतेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंतितेषांनपुन रावृत्तिः ॥ १५ ॥

प्रथमद्वितीयादिचतुरग्न्युक्तिपूर्वमुत्तरितंकृत्वाऽधुना वेत्थयथेमाःप्रजाइत्यादिनाकृतावशिष्टप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरंतदुपयुक्तष ष्ठाग्न्युक्तिपूर्वमाह ॥ अथेति । मृत्यनंतरं । एनं जीवं । अग्नयेहरंति । तस्यप्रसिद्धस्यषष्ठाग्नेःसमित्काष्ठादिराशिः । भास्वरवर्णो ज्योतिर्मयदेहः॥८॥२॥ १४॥ यएवमुक्तप्रकारेणैतदग्निस्वरूपंविदुः । येचामीअरण्येश्रद्धांसत्यंसत्यवचन मुपल

क्षणंनिवृत्तकर्मानुष्ठानपूर्वंब्रह्मोपासतेतेउभयेप्यर्चिरभिसंभवंतिअर्चिर्लोकंप्राप्नुवंति । तदाहसूत्रेअर्चिरादिनातत्प्रथितेरिति आर्चिषइतिपंचमी । अर्चिर्लोकेकियत्कालंस्थित्वाततोऽहरभिसंभवंतीतिक्रियापदंसर्वत्रयोज्यं । अहरभिमानिदेवंप्राप्नुवंतीत्यर्थः । एवमग्रेपिज्ञेयं । आपूर्यमाणपक्षं पूर्वपक्षाभिमानिनं । उदङुत्तरतःयान्मासानादित्यःएति उत्तरायणाभिमानिनमि

अथयेयज्ञेनदानेनतपसालोकान्जयंतितेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाचंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंतितांस्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्रभक्षयंतितेषाँयदातत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंतआकाशाद्वायुंवायोर्वृष्टिंवृष्टेःपृथिवींतेपृथिवींप्राप्यान्नंभवंतिपुनःपुरुषाग्नौहूयंतेततोयोषाग्नौततोजायंतेतेलोकान्प्रत्युत्थायिनस्तएवमेवानुपरिवर्तंतेऽथयएतौपंथानौनविदुस्तेकीटाःपतंगायदिदंदंदशूकं ॥ १६ ॥ द्वितीयंब्राह्मणं ॥ ८ । २ ॥

तियावत् । वैद्युतं विद्युन्मानिलोकं । तान्वैद्युतान् तल्लोकगतान् । मानवः पुरुषोवायुरेत्य । ब्रह्मलोकान्गमयति । ते ब्रह्मलोकगास्तेषु ब्रह्मलोकेषु । परावतः ब्रह्मायुर्लक्षणपरावतोवर्षान्वसंति । तेषांनपुनरावृत्तिरिति ॥ ८ ॥ २ ॥ १५ ॥ एवमाद्यप्रश्नोत्तरमुक्त्वावेत्थोयथेममितिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अथेति । अर्थांतरेऽथशब्दः । येयज्ञेन ज्योतिष्टोमादिना । दा

नेन सत्पात्रेद्रव्यत्यागेन । तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना । प्रवृत्तकर्मणेतियावत् । लोकान्जयंतिप्राप्नुवंति । तेमृत्यनंतरं । धूमं धूमाभिमानिलोकं । अभिसंभवंतिप्राप्नुवंति । एवमग्रेपिज्ञेयं । दक्षिणेत्यव्ययं । दक्षिणतोयान्षण्मासानादित्यएति । दक्षिणायनलोकमभिसंभवंतीत्यर्थः। अन्नंभवंतितर्पकाभवंति देवानांसेवकाभवंतीत्यर्थः। अन्नंभवंतीत्येतद्व्यनक्ति ॥ तांस्तत्रेति । तांस्तत्रदेवाभक्षयंति । कथंसोमंराजानंसोमलतांआप्यायस्व आप्याययंति । अपक्षीयस्वापक्षाययंति । एवमेनांस्तत्र भक्षयंतीतियोजना । तेषांचंद्रस्थानां । त दद्दष्टं । यदापर्यवैति समाप्तंभवति । अथानंतरं । इममेवाकाशमभिनिष्पद्यंते प्राप्नुवंति । आगतिप्रकारमाह ॥ आकाशाद्वायुमित्यादिना । अन्नंअद्यमानपदार्थांतर्गताभवंति । तदनंतरंभोजनद्वारापुरुषाग्नौहूयंते । ततोग्नौहूयंते । ततोरेतोद्वारामातरंप्रविश्यजायंते । तेलोकान्प्रत्युत्थायिनःउद्गच्छंतःएवमेवानुपरिवर्तंते पुनःपुनःसंचरंति । एतेनाद्यद्वितीयप्रश्नद्वयपरिहारेणवेत्थोदेवयानस्येत्यादिनाकृतप्रश्नद्वयस्यापिपरिहारउक्तोध्येयः । तत्रये श्रद्धांसत्यमित्यादिना यज्ञेनदानेनेत्यादिनाच प्रतिपदंवेत्थेतिकृतसाधनप्रश्नस्यपरिहारः । ब्रह्मलोकेषु । पितृलोकाच्चंद्रमित्यनेनविप्रतिपद्यंतइतिकृतविशिष्टस्थानप्राप्तिप्रश्नस्यपरिहारः । वेत्थोयथेमंलोकंकेननिमित्तेनपुनरापद्यंतइतिप्रश्नस्यनसंपूर्यत३यितिप्रश्नस्यचतेषांचतात्पर्यंवेत्थेममेवाकाशमित्यादिनापरिहारोध्येयः । देवयानपितृयाणरूपमार्गद्वयसाधनाज्ञानांस्वरूपमाह ॥ अथयइति । पंथानौतत्साधनेचेतियोज्यं । तेकीटादयोभवंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥ १६ ॥ द्वितीयब्राह्मणं॥

उक्ताविद्याःग्रासाभावेनअनुष्ठातुमशक्याइतितदर्थंकांचनविद्यामाह ॥ सयइत्यादिना । योधिकारी । महत्महत्त्वंऐहिका
मुष्मिकंरूपं । प्राप्नुयामितिकामयेत। सउदगयनेउत्तरायणे । आपूर्यमाणपक्षस्य (पूर्वप)शुक्लपक्षस्य पुण्याहेपुण्यतिथौद्वादशा
हं । होमदिवसात्द्वादशदिवसपर्यंतंउपसद्व्रती। उपसल्लक्षणव्रतवान्भूत्वा । औदुंबरेउदुंबरविकारे । कंसेचमसेवा । चमसाख्य

सयःकामयतेमहत्प्राप्नुयामित्युदगयनंआपूर्यमाणपक्षस्यपुण्याहेद्वादशाहंउपस द्व्रतीभूत्वौदुंबरे
कꣳसेचमसेवासर्वौषधंफलानीतिसंभृत्यपरिसमूह्यपरिलिप्याग्निमुपसमाधायपरिस्तीर्यावृता
ज्यꣳसꣳस्कृत्यपुꣳसानक्षत्रेणमंथꣳसन्नीयजुहोतियावंतोदेवास्त्वयिजातवेदस्तिर्यंचोघ्नंतिपुरुषस्य
कामांस्तेभ्योहंभागधेयंजुहोमितेमातृप्ताःसर्वैःकामैस्तर्पयंतुस्वाहायातिरश्चीनिपद्यतेऽहंविधर
णीइतितांत्वाघृतस्यधारयायजेसꣳराधनीमहꣳस्वाहा ॥ १ ॥

पात्रविशेषेवा । सर्वौषधं सर्वौषधिसमुदायं । फलानीतीतिशब्दआद्यर्थः । फलादीनि । संभृत्य आनीय । परिसमूह्य मे
लयित्वा । परिलिप्य । कुंडमितिशेषः । तत्राग्निमुपसमाधाय । दर्भान्परिस्तीर्यावृताज्यं होम्याज्यं । संस्कृत्य । पुंसा
पुलिंगवाच्येनपुनर्वस्वादिनक्षत्रेण । सर्वौषधीनांमंथं । आलोडितंपिष्टंसंनीय समीपमानीयाज्यंजुहोतीत्यन्वयः । होममंत्रा
वाह ॥ यावंतइति । हेजातवेदस्त्वयियावंतोदेवास्तिर्यंचोमध्येस्थिताःसंतःपुरुषस्यकामान्घ्नंति तेभ्योभागधेयं हविर्भागं ।

जुहोमि ददामि । तेतृप्ताःसंतःमा मां । सर्वैःकामैस्तर्पयंतुस्वाहा । यातिरश्चीअहंविधरणी । विघ्नकर्त्रीति । निपद्यते ।

ज्येष्ठायस्वाहाश्रेष्ठायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिप्राणायस्वाहावसिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौ
हुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिवाचेस्वाहाप्रतिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिचक्षुषेस्वा
हासंपदेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिश्रोत्रायस्वाहायतनायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्र
वमवनयतिमनसेस्वाहाप्रजात्यैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिरेतसेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथे
स ंस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नयेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिसोमायस्वाहेत्यग्नौहुत्वा
मंथेस ंस्रवमवनयतिभूःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिभुवःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रव
मवनयतिस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवन
यतिब्रह्मणेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिक्षत्रायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयति
भूतायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिभविष्यतेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिवि
श्वायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिसर्वायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयतिप्रजापत
येस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेस ंस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

तांत्वा संराधिनीनामिकां । घृतस्यधारयाअहंयजेस्वाहेति ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥ प्राणादित्रिषयहोमानाह ॥ ज्येष्ठायेति ।

संस्रवंधारामवनयतिहुतशेषंमंथेपिंडेनिक्षिपेदित्यर्थः । ज्येष्ठायेत्यादेःकोर्थइत्यतःप्राणएवज्येष्ठश्रेष्ठशब्दार्थइत्याह ॥ प्राणा
यस्वाहेति । एवमग्रेप्यर्थोध्येयः ॥ २ ॥ प्राणादिविषयहोममुक्त्वाप्रकारांतरेणहोममाह ॥ अग्नयेस्वाहेतीति । भूताय
उत्पन्नाय । भविष्यते उत्पत्स्यमानाय ॥ ३ ॥ मंथंस्पृष्ट्वाजप्यंमंत्रमाह ॥ अथैनमिति । एनंमंथमभिमृशतिस्पृशति । कि

**अथैनमभिमृशतिभ्रमदसिज्वलदसिपूर्णमसिप्रस्तब्धमस्येकशफमसिहिंकृतमसिहिंक्रियमाण
मस्युद्गीथमसिउद्गीयमानमसिश्रावितमसिप्रत्याश्रावितमस्यार्द्रेसंदीप्तमसिविभुरसिप्रभुरस्य
न्नमसिज्योतिरसिनिधनमसिसंवर्गोसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्याम ँस्याम ँहितेमहिसहि
राजेशानोधिपतिःसमा ँराजेशानोधिपतिंकरोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामतितत्सवितुर्वरे
ण्यंमधुवाताऋतायतेमधुक्षरंतिसिंधवः माध्वीर्नःसंत्वोषधीर्भूःस्वाहाभर्गोदेवस्यधीमहिमधुन
क्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिव ँरजःमधुद्यौरस्तुनःपिताभुवःस्वाहाधियोयोनःप्रचोदयात्मधुमान्नो
वनस्पतिर्मधुमा ँअस्तुसूर्यःमाध्वीर्गावोभवंतुनःस्वःस्वाहेति सर्वांचसावित्रीमन्वाहसर्वाश्चम**

मिति । भ्रमदसीत्यादिनामंत्रेणांतःस्थोहरिःस्तूयतइतिज्ञेयं । विभुरसि व्याप्तोसीत्यर्थः । संवर्गो वायुरसि ॥ ४ ॥ मंथमु
द्धृत्यजप्यमंत्रमाह ॥ अथेति । एनंमंथमुद्यच्छत्यूर्ध्वंधत्ते । आमंस्यामंहितेमहीत्यादिमंत्रेणापिमंथस्थोहरिरेवोच्यते ॥ ५ ॥
मंथभक्षणंमंत्रपूर्वकमाह ॥ अथेति । अथजपानंतरंएनंमंथमाचामति । अत्ति । सवितुः जगत्प्रसवितुः । तत्वरेण्यं वरणी

यमिति । सावित्र्याएकपादः । मधु भद्रमुद्दिश्य । वाताःवायवः । ऋतायते ऋतायंतुपवंतु । मधुउद्दिश्यसिंधवःनद्यःक्षरंति
प्रवहंतु । ओषधीः ओषधयः । नोऽस्माकंमाध्वीःभद्राःसंत्विविमंत्रमुक्त्वाभूःस्वाहेत्याचामतीत्यर्थः । एवमग्रेपिसावित्र्या
एकैकंपादंमधुमत्याःपादत्रयंचोच्चार्यभुवःस्वाहास्वःस्वाहेत्याचामतीत्याह ॥ भर्गइति । देवस्यभर्गःभरणगमनशीलं । वरे
ण्यंरूपं । धीमहि ध्यायेम । नक्तंरात्रिःमध्वस्तु । उतकिंचउषसःसकाशान्मधुभद्रमस्तु । पार्थिवंरजः मधुमत्मद्विषयेभद्रो
पेतमस्तु । नोस्माकंपिताद्यौःमध्वस्त्विवतिमंत्रमुक्त्वाभुवःस्वाहेत्याचामतीत्यर्थः । यःनःधियःप्रचोदयात् प्रेरयेत्तस्यदेवस्ये

**धुमतीःसर्वाश्चव्याहृतीरहमेवेद ँसर्व ँभूयासंभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्यंततआचम्यपाणीप्रक्षाल्यजघने
नाग्निंप्राक्शिराःसंविशतिप्रातरादित्यमुपतिष्ठतेदिशामेकपुंडरीकमसिअहंमनुष्याणामेकपुंड
रीकंभूयासमितियथेतमेत्यजघनेनाग्निमासीनोवंशंजपति ॥ ६ ॥**

त्यर्थः । नोस्माकंवनस्पतिःमधुमानस्तु । सूर्योमधुमानस्तु । नोस्माकंगावोमाध्वीर्भवंतु । इत्युक्त्वास्वःस्वाहेत्याचामतीत्यर्थः ।
सावित्रीपादेनमधुमत्याभूरादिव्याहृत्याचत्रिवारभक्षणंउक्त्वासर्वांचसावित्रीशब्दितगायत्रींसर्वाश्चमधुमतीःसर्वाश्चव्याहृतीर्ज
ह्वाभक्षयेदित्याह ॥ सर्वांचेति । सावित्रीशब्दितांगायत्रीमित्यर्थः । अन्वाहेत्यस्यसर्वाश्चमधुमतीरित्यत्राप्यन्वयः ।
अहमेवेदंसर्वंभूयासंस्वयोग्यसर्वपूर्तिमान्भवेयमित्युक्त्वासर्वांगायत्रींसर्वामधुमतीश्चानूच्यभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्यंततआचम्यमंथं
भक्षयित्वापाणीप्रक्षाल्यअग्निजघनेनाग्न्यपेक्षयानीचस्थले । प्राक्शिराःसंविशति । प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशांदिगव

स्थितप्राणानांमध्येएकपुंडरीकमसि मुख्यश्रेष्ठोसि । मनुष्याणांमध्येअहमेकपुंडरीकंश्रेष्ठो । भूयासमितिमंत्रेणोपतिष्ठत इत्यर्थः । यदियदाएतमग्निंजघनेनासीनःअग्नितोनीचस्थानेस्थितोवर्तते । तदावंशंएतद्विद्योपदेशकाचार्यपरंपरालक्षणंजप तिजपेत् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥ जप्यंवंशमाह ॥ तंहैतमिति । तमेतंनिर्माणक्रमसहितंमंथमुक्त्वातस्ययएनंशुष्कइत्यादिमहिमानं

तंहैतमुद्दालकआरुणिर्वाजसनेयाययाज्ञवल्क्यायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौ निषिंचेज्जायेरंच्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥७॥ एतमुहैववाजसनेयोयाज्ञवल्क्योमधुकायपैं ग्यायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरन्शाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥८॥ एतमुहैवमधुकःपैंग्यश्चूलायभागवित्तयेंतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचे ज्जायेरंच्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमुहैवचूलोभागवित्तिर्जानकयआयस्थूणायां तेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरंच्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥१०॥

चोवाचेत्यर्थः । अरुण्याअपत्यमारुणिः । उद्दालकोनामतःशुष्केपिस्थाणौएनंमंथंनिषिंचेत् । तदाजायेरंच्छाखाः प्ररो हेयुःपलाशानि पर्णानि । इतिशब्दस्योवाचेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ७ ॥ एतमुहैवेत्यादिखंडपंचकेप्येवमेवार्थोध्येयः । मधुका यमधुकनाम्ने पैंग्यायपिंगस्यपुत्राय ॥ ८ ॥ ३ ॥ ८ ॥ चूलायभागवित्तयेचूलनाम्नेभगवित्तिपुत्रायअंतेवासिनेशिष्याय एवंमंथ प्रकारमुक्त्वेतिसर्वत्रध्येयं ॥ ९ ॥ जानकयेजनकस्यापत्यायआयःस्थूणायआयःस्थूणनाम्ने चूलोनामतःभगवित्तस्यापत्यं

उवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥ सत्यकामाय सत्यकामनाम्नेजाबालायजबालापुत्राय ॥ ११ ॥ तमेतंमंथनिर्माणप्रकारं अपुत्रायपुत्र भिन्नायानंतेवासिनेवा । नब्रूयात् ॥ १२ ॥ औदुंबरे कंसे चमसेवेत्यादिपूर्वोक्तवाक्यापेक्षितमनुक्तंभागमाह ॥ चतुरौदुंबरइति । उपमंथिन्यौ । अरणी । अणुप्रियंगवइत्यत्र अणवःशामाकाः मसूराश्चेत्यादित्रयःशब्दाः धान्यविशेषार्थकाः ।

एतमुहैवजानकिरायस्थूणःसत्यकामायजाबालायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरंच्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमुहैवसत्यकामोजाबालोंतेवासिभ्यउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरंच्छाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीतितमेतंनापुत्रायवानंतेवासिनेवाब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुंबरोभवत्यौदुंबरस्स्रुवऔदुंबरश्चमसऔदुंबरइध्मऔदुंबर्यावुपमंथन्यौदशग्राम्याणिधान्यानिभवंतिव्रीहियवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवोगोधूमाश्चमसूराश्चखल्वाश्चखलवखुलाश्चतान्पिष्टान्दधिनिमधुनिघृतउपसिंचत्याज्यस्यजुहोति ॥१३॥ तृतीयंब्राह्मणं ॥८।३॥ एषांवैभूतानांपृथिवीरसःपृथिव्याआपोऽपामोषधयओषधीनांपुष्पाणिपुष्पाणांफलानिफलानांपुरुषःपुरुषस्यरेतः ॥ १ ॥

तान्व्रीह्यादीन्पिष्टान्चूर्णितान्दधिमधुघृतद्रव्येषूपसिंचतिमथितंकृत्वाज्यस्यजुहोत्याज्यस्यभागंजुहोतीत्यर्थः ॥ ८॥३॥ १३ ॥ ॥ इतितृतीयंब्राह्मणं ॥ ७ ॥ अनेनोपनिषदुक्तविधानेनजातःपुत्रःस्वर्गापवर्गयोग्योभवतीतिभावेनतृतीयखंडादौतस्यावेदिरित्यादिनागृहिणांवामदेवाख्यंयज्ञंवक्तुंतदुपयुक्तमाह ॥ एषामित्यादिना ॥८॥४॥१॥ यदर्थंरेतसःश्रैष्ठ्यमुक्तंतदाह ॥

सहेति । सप्रजापतिर्ब्रह्माईक्षांचक्रे आलोचितवान् । कथमस्मै अस्यरेतसः । प्रतिष्ठा माधारं । कल्पयानि हंतहर्षे इतीक्षां कृतवानित्यर्थः । सएवमीक्षावान्स्त्रियंससृजे सृष्ट्वाअधःकृत्वोपास्त तस्मादद्यतनोपिस्त्रियमधःकृत्वोपासीत । सएवमुपासीनः प्रजापतिःएतंप्रांचंप्राक्कालीनंग्रावाणं ग्रावनिभं । रेतआत्मनएव स्वदेहादेव । समुदपारयत्निष्कासयेत् । तेननिष्कासितेनरे तसाएनांस्त्रियंअभ्यसृजत् । संयोजितवान् ॥ २ ॥ तस्याःस्त्रियाःउपस्थःवेदिः लोमानिबर्हिः चर्मचर्मणीअधिषवणफलके

सहप्रजापतिरीक्षांचक्रेहंतास्मैप्रतिष्ठांकल्पयानीतिसस्त्रियꣳससृजेतांसृष्ट्वाधउपास्ततस्मात्स्त्रियमधउपासीतसएतंप्रांचंग्रावाणमात्मनएवसमुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्यावेदिरुपस्थो लोमानिबर्हिश्चर्माधिषवणेसमिद्धोमध्यतस्तौमुष्कौसयावान्हवैवाजपेयेनयजमानस्यलोकोभवतितावानस्यलोकोभवति यएवंविद्वानधोपहासंचरत्यासांस्त्रीणांसुकृतंवृंक्तेऽथचयइदमविद्वानधोपहासंचरत्यस्यस्त्रियःसुकृतंवृंजते ॥ ३ ॥

मध्यतोमध्यदेशेविद्यमानौमुष्कौवृषणौ । समिधौ तस्यफलमाह ॥ सयावदिति । यएवंविद्वान्प्रजापतिनैवमनुष्ठितमिति विद्वान्तदाभगवन्मनस्कःस्वस्त्रियमधःकृत्वोपहासंसंगंकरोतिसःवाजपेयेनयागेनयजमानस्य भगवंतमाराधयतः । सुप्रसिद्धोयावांल्लोकोभवतितावान् । अस्य ज्ञानिनोभगवन्निष्ठस्य । लोकोभवति किंचयएवंविद्वान्आसांभुज्यमानस्त्रीणांसुकृतं । वृंक्ते आदत्तेच । अथचेत्यर्थांतरे । यइदमविद्वानधोपहासंचरति । अस्यपुंसःसुकृतंस्त्रियःवृंजते । स्वीकुर्वंति ॥८॥४॥३॥

एवमुक्तप्रकारेणोपहासप्रकारज्ञानपूर्वमुपहासचरणंश्रेयःसाधनमित्येतद्वृद्धसंमत्याद्रढयति ॥ एतद्धस्मेति । तदेतत् । उक्त
रूपोपहासप्रकारंविद्वानाहेतिवाक्यत्रयेप्यर्थोध्येयः । मुनित्रयेणापिकिमुक्तमित्यतआह ॥ बहवइति । बहवोमर्यामर्त्याः ब्राह्म
णायनाःब्राह्मणाइवाचरंतःब्राह्मणाभासाइतियावत् । निरिंद्रियाविसुकृतोविगतसुकृताःअस्माल्लोकात्प्रयंति तेकेइत्यतआह ॥
यइदमविद्वांसइत्यादि । इत्याहेतिपूर्वेणान्वयः । उपहासंविनारेतःस्कंदनेप्रायश्चित्तंवक्तुमाह ॥ बहुवा इति । सुप्तस्यवा

एतद्धस्मवैतद्विद्वानुद्दालकआरुणिराहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्नाकोमौद्गल्यआहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्कुमारहा
रीतआहबहवोमर्याब्राह्मणायना निरिंद्रियाविसुकृतोस्माल्लोकात्प्रयंतियइदमविद्वाँसोधोपहासंच
रंतीतिबहुवाइदंसुप्तस्यवाजाग्रतोवारेतःस्कंदति ॥ ४ ॥ तदभिमृशेत्अनुवामंत्रयेत यन्मेद्यरेतःपृ
थिवीमस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपइदमहंतद्रेतआददेपुनर्मामैत्विंद्रियंपुनस्तेजःपुनर्भगःपुनरग्निर्धि
ष्ण्यायथास्थानंकल्पंतामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादायांतरेणस्तनौवाभ्रुवौवानिमृज्यात् ॥ ५ ॥

जाग्रतोवाइदंबहुरेतःस्कंदतीति ॥४॥ तदाकर्तव्यंप्रायश्चित्तमाह॥ तदिति । तद्रेतोभिमृशेत् । स्पृशेत् स्पृष्ट्वाभिमंत्रयेतेत्यर्थः ।
मंत्रमाह ॥ यन्मेऽद्येति । मेयद्रेतोद्यपृथिवीमस्कांत्सीत् । यदोषधीरप्यसरत् प्राप्नोत् । यदपःप्राप्नोत्तदिदंरेतआददे ॥
तत्रमंत्रमाह ॥ पुनरिति । मामांइंद्रियंपुनरेतुतेजःपुनर्मामेतुभगःपुनर्मामेतु । धिष्ण्योनामाग्निःमामेतु आगतानींद्रियादी
नियथास्थानंकल्पंतामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादायांतरेणस्तनौस्तनयोर्मध्येभ्रुवौभ्रुवोर्मध्येवानिमृज्यात्लिंपेत् ॥ ८ ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तप्रसंगादन्यस्यापितदाह ॥ **अथयदीति** । उदकआत्मानंस्वदेहंपरिपश्ये त्प्रतिबिंबंपश्येदित्यर्थः । तत्प्रतिबिंबतया परिणतंउदकंअभिमृशेत्स्पृशेत् । अभिमंत्रयेत् । तत्रमंत्रमाह ॥ **मयीति** । अस्त्वितिशेषः । स्पष्टोर्थः । स्त्रीभिरुपहासस्ये त्थंभावमाह ॥ **श्रीरिति** । स्त्रीणांमध्येयत्यामलोद्वासाःऋतुमतीएषाश्रीःशोभना । हवैप्रसिद्धिः । तस्मात्स्त्रीत्वाद्यशस्विनीं मलवद्वाससंस्नानादिशुद्धामितियोज्यं । अभिक्रम्य गत्वा । उपमंत्रयेत् । संगमार्थंवदेदित्यर्थः ॥६॥ साएवमुपमंत्रितास्त्री ।

अथयद्युदकआत्मानंपरिपश्येत्तदभिमंत्रयेतमयितेजइंद्रियंयशोद्रविणंसुकृतमितिश्रीर्हवाएषास्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससंयशस्विनीमभिक्रम्योपमंत्रयेत ॥ ६ ॥ साचेदस्मैनदद्यात्काममेनाम वक्रीणियात्साचेदस्मैनैवदद्यात्काममेनां यष्ट्यावापाणिनावोपहत्यातिक्रामेदिंद्रियेणतेयशसायश आददइत्ययशाएवभवति ॥७॥ साचेदस्मैदद्यादिंद्रियेणतेयशसायशआदधामीतियशस्विनावेवभव तः ॥८॥ सयामिच्छेत्कामयेतमेतितस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखꣳसंधायोपस्थमस्याअभिमृश्यजपेत् अं गादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे सत्वमंगकषायोसिदिग्धविद्धामिवमादयेमाममूंमयीति ॥ ९ ॥

अस्मैपुंसे । कामंउपहासंनदद्याच्चेत् । एनांस्त्रियमवक्रीणीयात् । शिक्षांतरंचाह ॥ **साचेदिति** । अतिक्रामेत् । अतिक्रम्यत्य क्त्वागच्छेत् । गमनेवक्तव्यमाह ॥ **इंद्रियेणेति** । मदीयेनेंद्रियेण यशसा तेयशआददेगृह्णामीतिवाच्यमित्यर्थः । ततःअयशा एवसाभवतीत्यर्थः ॥७॥ **साचेदिति** । इंद्रियेणमदीयेनयशसाचतेयशआदधामीतिवाच्यंपुंसेत्यर्थः । ततःकिंभवतीत्यतआह ॥ **यशस्विनावेति** । दंपतीइतियोज्यं ॥८॥ उपहासेइत्थंभावांतरमाह ॥ **सयामिति** । एषा । मा मां कामयीतेतियां । सपुमानिच्छेत्त

स्यामर्थे शिश्नं । निष्ठाय निधाय । मुखेनमुखंसंधाय अस्याउपस्थमभिमृश्यस्पृष्ट्वाजपेत् । तत्रमंत्रमाह । अंगादंगादिति प्रत्यंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । हेअंगरेतोंतर्गतभगवन्नंगानांसारोसीतिसत्वंकषायोसियाममुंमयिदिग्धविद्धामिवदिग्धा औषधलिप्तेववविद्धांपरवशामिवआदधेसंपादयेतिजपेदित्यर्थः ॥९॥ उपहासेइत्थंभावांतरमाह ॥ अथयामिच्छेदिति । अभि प्राण्यश्वासंमुक्त्वाअपान्यात्संगृह्णीयात् । तत्रजाप्यमंत्रमाह ॥ इंद्रियेणेति । मदीयेनेंद्रियेण मदीयेनचेतसातेरेतआददे

अथयामिच्छेन्नगर्भंदधीतेतितस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेणतेरेत सारेतआददइत्यरेताएवभवति ॥ १० ॥ अथयामिच्छेद्गर्भंधीतेतितस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसं धायापान्याभिप्राण्यादिंद्रियेणतेरेतसारेतआदधामीतिगर्भिण्येवभवति ॥ ११ ॥ अथयस्यजा यायैजारःस्यात्तंचेद्विष्यादामपात्रेग्निमुपसमाधायप्रतिलोमंशरबर्हिस्तीर्त्वातस्मिन्नेताःशर(वृ) भृष्टीःप्रतिलोमाःसर्पिषाक्ताजुहुयान्ममसमिद्धेहौषीःप्राणापानौतआददेसावितिममसमिद्धेहौ षीःपुत्रंपशूंस्तआददेसाविति ममसमिद्धेहौषीरिष्टासुकृतेतआददेसाविति ममसमिद्धेहौषी

इतिजपन्नभिप्राण्यापान्यादित्यर्थः । सातथैवगर्भंहीनैवभवतीत्याह ॥ अरेताएवभवतीति ॥ १० ॥ अथयामिति । यागर्भंदधीतेतीच्छेदित्यर्थः। अपान्यश्वासमादायअभिप्राण्याच्छ्वासंमुंचेत् इंद्रियेणेत्यादिप्राग्वत्।आदधामिप्रक्षिपामि ॥११॥ उपहासप्रयुक्तमाभिचारमाह ॥ अथयस्येति । जायायै जायायाःजारःस्यात् । तंचद्विष्यात्आमपात्रेअपक्वपात्रे । अग्निमु

पसमाधाय । प्रतिलोमंशरबर्हिस्तीर्त्वा प्रस्तीर्य । तस्मिन्नग्नौ एताःशरमुष्टीः शरस्तंबानि । सर्पिषाक्ताघृताद्राणि । प्रति
लोमाः प्रतिलोमानि । जुहुयात् । होममंत्रमाह ॥ ममेति । ममसमिद्धे संदीप्ते । भार्याग्नाविविशेषः । अहौषीः हुतवा
नभूःरेतोनिहितवानभूः । असाविविजारस्यनामरूपादिनिर्देशः । अदोनामाअदोरूपःत्वमहौषीः । तेताद्दशनामरूपादिमतःतव
प्राणापानावाददेगृह्णामीति । एवमग्रेप्यर्थोध्येयः । इष्टासुकृते । अन्येभ्योपिदृश्यतइतिदीर्घः । इष्टंयजनं सुकृतंस्नानदानादि
कंपुण्यं आशापराकाशौआशाअभिलाषः पराकाशःतेजः सचहोमोअमोघएवभवतीत्याह ॥ सवाइति । सएषजारः निरिं

राशापराकाशौतआददेसाविति सवाएषनिरिंद्रियोविसुकृतोस्माल्लोकात्प्रैतियमेवंविद्वान्ब्रा
ह्मणःशपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्यदारेणनोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परोभवति॥ १२ ॥ अथय
स्यजाया(आर्त)मार्तवंविंदेत्र्यहंकꣳसेनपिबेदहतवासानैनांवृषलोनवृषल्युपहन्यात्रिरात्रांतआ
प्लुत्यव्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

द्रियः अजितेंद्रियः । विगतसुकृतःअस्माल्लोकाद्देहात्प्रैति । एवमुक्तप्रकारेणाभिचारंविद्वान्ब्राह्मणःयंशपतिसोपिनिरिंद्रि
यादिर्भवतीत्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ तस्मादिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिचारंविद्वान्श्रोत्रियस्यदारेणस्त्रियानोपहां
संकुर्यात् । नेच्छेदु नेच्छेदपि । उपहासकरणेबाधकमाह ॥ एवमिति । एवंवित् अभिचारवित् । उपहासं श्रोत्रियदारेण
करोतिचेत्परःवैरीभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्त्रियोरजस्वलात्वप्राप्तौकर्तव्यमाह ॥ अथेति । यस्यजायाआर्तवंरजःविंदेत्प्रा

प्नुयात् त्र्यहंत्रिदिनंकंसेनाखर्वपात्रेणपिबेत् अहतवासाः अधौतवासाः । एनांवृषलःशूद्रःवृषलीशूद्रावानोपहन्यात् नस्पृ
शेत् । त्रिरात्रांतआप्लुत्यस्नात्वाव्रीहीन्धान्यानिअवघातयेत् ॥ १३ ॥ अथयामिच्छेद्गर्भंदधीतेतिप्रकृतपुत्रार्थंकर्तव्यमाह ॥
सयइच्छेदिति । यःसगर्भकर्तामेपुत्रःशुक्लोगौरोजायेतवेदमेकमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादितीच्छेत् । सक्षीरौदनंपाचयित्वास
र्पिष्मंतमश्नीयातां दंपतीइतियोज्यं । जनयितवै तादृशंपुत्रंजनयितुमीश्वरौसमर्थौभवतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ४ ॥ १४ ॥ कपि

सयइच्छेत्पुत्रोमेशुक्लोगौरोजायेतवेदमनुब्रुवीतसर्वमायुरियादितिक्षीरौदनंपाचयित्वासर्पिष्मं
तमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै ॥१४॥ अथयइच्छेत्पुत्रोमेकपिलःपिंगलोजायेतद्वौवेदावनुब्रुवी
तसर्वमायुरियादितिदध्योदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै ॥ १५ ॥ अ
थयइच्छेत्पुत्रोमेश्यामोलोहिताक्षोजायेतत्रीन्वेदाननुब्रुवीतसर्वमायुरियादित्युदौदनंपाचयि
त्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै ॥ १६ ॥ अथयइच्छेद्दुहितामेपंडिताजायेतसर्वमायु
रियादितितिलौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवै ॥ १७ ॥

लोलोहितः लोहितत्वंचपिंगलत्वेनेत्याह ॥ पिंगलइति । शिष्टंप्राग्वत् ॥ १५ ॥ अथइत्यादिखंडचतुष्टयेपिपूर्ववद्योजना ।
उदौदनं उदकपक्वमन्नं ॥१६॥ दुहितापुत्री । पंडिताअभिज्ञा ॥ १७॥ विजिगीथोजेता समितिंगमः सभाप्रवेष्टा । शुश्रूषितां
श्राव्यांवाचंभाषितावक्ता । मांसमिश्रितमोदनं मांसौदनं किमीयंमांसमित्यतआह ॥ औक्षेणेति । औक्षेणगोवृषसंबंधिना

आर्षभेणबलीवर्दसंबंधिनावेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सत्पुत्रोत्पत्त्युपयुक्तंहोममाह ॥ अथाभिप्रातरेवेति । प्रातरेवस्थालीपाकावृताज्यंस्थालीपाकंअवृताज्यंहोमाज्यंच द्वंद्वैकवद्भावः । दर्भैर्वेष्टयित्वास्थालीपाकस्योपघातं स्थाल्यांपक्वचरोर्भागंजुहोति। होममंत्रानाह ॥ अग्नयइत्यादिना । सत्यप्रसवाय सत्पुत्रजनयित्रे । हुत्वाहुतशेषमुद्धृत्यप्राश्नातिस्वयंप्राश्येतरस्याःजाया

अथयइच्छेत्पुत्रोमेपंडितोविजिगीथःसमितिंगमःशुश्रूषितांवाचंभाषिताजायेतसर्वान्वेदाननुब्रुवीतसर्वमायुरियादितिमांसौदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौजनयितवैऔक्षेणवार्षभेणवा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातेरवस्थालीपाकावृताज्यंवेष्टित्वास्थालीपाकस्योपघातंजुहोत्यग्नयेस्वाहानुमतयेस्वाहादेवायसवित्रेसत्यप्रसवायस्वाहेतिहुत्वोद्धृत्यप्राश्नातिप्राश्येतरस्याःप्रयच्छतिप्रक्षाल्यपाणीउदपात्रंपूरयित्वातेनैनांत्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातोविश्वावसोन्यामिच्छप्रभर्व्यांसंजायांपत्यासहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यतअमोहमस्मिसात्वं सात्वमस्यमोहं सामाहमस्मिऋक्त्वंद्यौरहंपृथिवीत्वंतावेहिसꣳरभावहैसहरेतोदधावहैपुंसेपुत्रायवित्तयइति ॥ २० ॥

यैप्रयच्छतिददाति । प्रक्षाल्यपाणीउदपात्रंपूरयित्वातेनपुण्याहोदकेनैनांत्रिरभ्युक्षति। अभ्युक्षणेमंत्रमाह ॥ उत्तिष्ठेति। हेविश्वावसोगंधर्वअतःमद्भार्यातःउत्तिष्ठअन्यामुद्वाह्यामिच्छ पत्यामयासहजायांसंयोजयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ विश्वावसुप्रार्थनानंतरंभार्यांप्रतिवक्तव्यंवक्तुमाह ॥ अथैनामिति। अभिपद्यतेप्राप्नोति। वक्तव्यमाह ॥ अमोहमिति। अमःअहमस्मित्वं

साअसिवाग्वैसाऽमएषःसाचअमश्चेतिसामेतिपूर्वत्रतृतीयाध्यायेउक्तयाहंप्राणसंनिधियुतः त्वंवाणीसन्निधानयुतासीत्यर्थः । एवमग्रेपि । व्यत्यासेनाप्याह ॥ **सेति** । त्वंसाअहंअमोस्मीतिब्रूयादित्यर्थः । एवंसामेत्यवांतरंविभागेनोक्त्वाइदानीमविभागे नाह ॥ **सामेति** । अहंसामास्मि त्वंऋगसि द्यौरहंपृथिवीत्वं एहि आगच्छ । तौएवमर्धनारीपुमात्मनास्थितसामर्गादिशब्द वाच्यवाणीवाणीशसन्निधियुतावावामितिशेषः । संरभावहै संरंभंउपहासंकुर्वः । रेतःसहदधावहैमिलितंकुर्वः । किमर्थंपु त्रायपुंनामकनरकात्त्रात्रे वित्तयेविदित्रेपुंसे ज्ञानाढ्यपुत्रोत्पत्तयइतियावत् ॥ ८ ॥ ४ ॥ २० ॥ एवंतांप्रत्युक्त्यनंतरंकर्तव्य

अथास्याऊरूविहापयतिविजिहाथांद्यावापृथिवीइतितस्यामर्थंनिष्ठायमुखेनमुखंसंधायत्रिरेना मनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिꣳशतु । आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भं दधातुते । गर्भंधेहिसिनीवालिगर्भंधेहिपृथुष्टुके । गर्भंतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

माह ॥ **अथेति** । अनंतरंद्यावापृथिवीविजिहाथां । ओहाकृत्यागे विभक्तेभवतमितिमंत्रेणअस्याऊरूविहापयतिविभक्तौक रोति । तस्यामर्थंगुह्येंद्रियं निष्ठायनिधायमुखेनमुखंसंधायत्रिःत्रिवारमेतांअनुलोमांशिरआरभ्यानुमार्ष्टि हस्तेनानुमार्जनं करोति । तत्रमंत्रमाह ॥ **विष्णुरिति** । विष्णुर्वासुदेवात्मायोनिंकल्पयतुशुद्धांकरोतु । त्वष्टात्वष्टृनामकःसंकर्षणःरूपाण्यं गानिपिंशतुकरोतु । प्रजापतिःप्रद्युम्नआसिंचतुरेतइतियोज्यं ॥ धाताऽनिरुद्धःतेगर्भंदधात्वित्यनेनमंत्रेणानुमृज्यादित्यर्थः । तदुक्तं योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्रूपंसंकर्षणाद्भवेत् । आसेककर्मप्रद्युम्नादनिरुद्धाच्चधारणमितिछांदोग्यभाष्येद्वितीयाध्याये ।

सिनीवालीचतुर्दशीमिश्रिताअमावास्या तद्देवताप्रत्युच्यते । हेसिनीवालिगर्भंधेहि कुरु । पृथुष्टुकेतिकाचिद्देवतातस्याःसंबुद्धिः । अश्विनौकृष्णरामौपद्मामालिनौकृष्णरामौतथाश्विनाविवितिछांदोग्यभाष्योक्तेः । देवौतेगर्भआधत्तांकुरुतां ॥ २१ ॥ हिरण्मयीहिरण्मय्यौऽरणीअरण्यौआवामितिशेषः । याभ्यामावाभ्यांअश्विनौकृष्णरामौतेत्वयिगर्भंनिर्मंथतांमश्नतः । अतः दशमेमासिसूतवेपुत्रप्रसवाय । त्वांवयंहवामहे । तंतेगर्भमित्युक्तंसदृष्टांतमाह ॥ यथेति । पृथिवीयथाअग्निगर्भाबहुव्रीहिः ।

हिरण्मयीअरणीयाभ्यांनिर्मंथतामश्विनौ । तंतेगर्भंहवामहेदशमेमासिसूतवे ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवीयथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्दिशांयथागर्भएवंगर्भंदधामितेसाविति ॥ २२ ॥ सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षतियथावायुःपुष्करिर्णींसमिंजयतिसर्वतएवातेगर्भएजतुसहावैतुजरायुणा । इंद्रस्यायंव्रजःकृतःसार्गलःसपरिश्रयस्तमिंद्रनिर्जहिगर्भेणसावरांसहेति ॥ २३ ॥

असावित्यस्यबुद्धिस्थैतन्नामकैतद्गुणकैतद्रूपंगर्भमित्येवंप्रागुक्तशुक्लपिंगलादिरूपादिनिर्देशोर्थः ॥ २२ ॥ प्रसवकालेकर्तव्यमाह ॥ सोष्यंतीमिति । अद्भिरभ्युक्षति तत्रमंत्रमाह ॥ यथेति । यथावायुःपुष्करिर्णींसरोवरंसर्वतएवसमिंजयतिकंपयति । तथातेगर्भःसूतिकावायुनाएजतुस्थानाच्चलतु। तदनंतरंजरायुणावैतुअधःपततु । इंद्रस्यइंद्रेणायंव्रजोगर्भदुर्गःसार्गलः निरोधसहितःसपरिश्रयोरक्षकसहितश्चकृतः । हेइंद्रतंव्रजंनिर्जहिनिवर्तय । गर्भेणसहसावरांइतिमंत्रेणअभ्युक्षतीत्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ ४ ॥ २३ ॥ प्रसवानंतरंकर्तव्यमाह ॥ जातइति । अंकेपुत्रंसमाधायेत्यर्थः । कंसे पात्रविशेषे पृषदाज्यंसंस्कृताज्यं सन्नीयनिक्षिप्य । पृषदाज्यस्योपघातंभागंजुहोति । होममंत्रमाह ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्स्वगृहेएधमानोवर्धमानःसहस्रंपुष्यासंभूयासंअस्येमामुपसद्यांप्राप्तिंप्रजयापशुभिश्चसहमाच्छेत्सीः नछेदय । स्वाहामयिस्थितान्प्राणान्मनसासहत्वयिजु

जातेग्निमुपसमाधायांकआधायकꣳसेपृषदाज्यंसन्नीयपृषदाज्यस्योपघातंजुहोतिअस्मिन्सहस्रंपुष्यासमेधमानःस्वेगृहे । अस्योपसद्यामाच्छेत्सीःप्रजयाचपशुभिश्चस्वाहामयिप्राणाꣳस्त्वयिमनसाजुहोमिस्वाहा यत्कर्मणात्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳसुहुतंकरोतुनःस्वाहेति ॥२४॥ अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायवाग्वागितित्रिरथदधिमधुघृतंसंनीयानंतर्हितेनजातरूपेणप्राशयतिभूस्तेदधामिभुवस्तेदधामिस्वस्तेदधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामीति२९

होमित्वद्विषयान्करोमिस्वाहा । कर्मणायदत्यरीरिचं । यदधिकंयद्वान्यूनमिहाकरं । तत्सर्वंविद्वान्जानन्स्विष्टकृन्नामाग्निः नोऽस्माकंस्विष्टं अत्यंतमिष्टं । सुहुतंकरोतुस्वाहेतिमंत्रेणजुहोतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ स्विष्टकृद्धोमानंतरंकर्तव्यमाह ॥ अथेति । अस्यकुमारस्यदक्षिणंकर्णमभिनिधाय दक्षिणकर्णेप्रतिमुखंनिधाय । वाग्वागितित्रिर्जपेदितिशेषः । अथानंतरंदधि

मधुघृतं द्वंद्वैकवद्भावः । संनीय मेलयित्वानंतर्हितेनवस्त्रादिनाऽनाच्छादितेनजातरूपेण स्वर्णेन । प्राशयतिभोजयति । तत्रमंत्रमाह ॥ भूरिति ॥ ८ ॥ ४ ॥ २५ ॥ अथानंतरमस्यपुत्रस्यवेदोसीतिनामकरोति । तच्छास्त्रप्रसिद्धंतद्वेदइतिनामास्यगुह्यं रहस्यंभवति ॥ २६ ॥ अथनामकरणानंतरंएनंपुत्रंमात्रेप्रदायस्तनंप्रदापयेत् । तत्रमंत्रमाह ॥ यस्तइति । हेसरस्वति ।

अथास्यनामकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यमेवनामभवति ॥२६॥ अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छति यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः । येनविश्वापुष्यसि(भार्या)वार्याणिसरस्वतितमिहधातवेकरिति ॥ २७ ॥ अथास्यमातरमभिमंत्रयतइलासिमैत्रावरुणीवीरेवीरमजीजनत् । सात्वंवीरवतीभवयास्मान्वीरवतोकरदिति तंवाएतमाहुरतिपिताबताभू रतिपितामहोबताभूः परमांबतकाष्ठांप्रापच्छ्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतइति ॥ २८ ॥ चतुर्थब्राह्मणं ॥ ८ ॥ ४ ॥

यस्तेस्तनःशशयःशेमुखेशेतइतिशशयः । योमयोभूः मयासुखंभावयतीतिमयोभूः । योरत्नधाः आभरणरूपरत्नंदधत् । यश्चवसुविंदतेप्राप्नोतीतिवसुवित् । यश्चसुदत्रःसम्यक्दातारक्षकश्चयेनचस्तनेनविश्वा विश्वानिभार्याणिभरणीयानिब्रह्मादीनि । पुष्यसि पुष्णासि । तंस्तनंशिशोःधातवेपातुंअकःअकार्षीरितिमंत्रेणस्तनंप्रयच्छतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अथानंतरंअस्य

शिशोर्मातरमभिमंत्रयते । तत्रमंत्रमाह ॥ इलासीति । हेवीरेमित्रावरुणयोःपुत्रीमैत्रावरुणी । इलात्वमसि । वीरंकुमारं

अथवंशःपौतिमाषीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रोगौतमीपुत्रात्गौतमीपुत्रोभारद्वाजी
पुत्रात्भारद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रऔपस्वस्तीपुत्रात्औपस्वस्तीपुत्रःकात्यायनी
पुत्रात्कात्यायनीपुत्रःकौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्रआलंबीपुत्राच्चवैयाघ्रपदीपुत्राच्चवैयाघ्रपदीपुत्रः
काण्वीपुत्राच्चकापीपुत्राच्चकापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोभार
द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोवात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रःवार्कारुणीपुत्राद्वा
र्कारुणीपुत्रआर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रःशौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रःसांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्रआ
लंबायनीपुत्रादालंबायनीपुत्रआलंबिनीपुत्रादालंबिनीपुत्रोजायंतीपुत्राज्जायंतीपुत्रोमांडूकायनी
पुत्रान्मांडूकायनीपुत्रोमांडूकीपुत्रान्मांडूकीपुत्रःशांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रोराथीतरीपुत्राद्रा
थीतरीपुत्रोभालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रःक्रौंचिकीपुत्राभ्यांक्रौंचिकीपुत्रौवैधृपतीपुत्राद्वैधृपतीपुत्रः
कार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रःप्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रःसांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः
प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनःप्राश्नीयपुत्राआसुरायणादासुरायणआसुरेरासुरिः ॥ २ ॥

अजीजनत् । भवतीतिशेषः । साताद्दशीत्वंपुनश्चवीरवतीभव । यात्वमस्मान्वीरवतोकरत् । अकार्षीरित्यभिमंत्रयतेइत्य

न्वयः । शिशुंप्रतिज्ञातिभिर्वक्तव्यमाह ॥ तमिति । हेपुत्र त्वंअतिपिता पितरमतिक्रांतोभूः । बतहर्षे । पितामहमतिक्रांतः अतिपितामहोभूः । श्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनपरमांकाष्ठांउन्नतिंप्रापदिति तमेतंशिशुंप्रति ज्ञातयआहुरित्यर्थः । यएवंपु

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणउपवेशेरुपवेशिःकुश्रेःकुश्रिर्वाजश्रवसोवा
जश्रवाजिह्वावतोबाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोसिताद्वार्षगणादसितोवार्षगणोहरितात्कश्यपा
द्धरितःकश्यपःशिल्पात्कश्यपात्शिल्पःकश्यपःकश्यपात्नैध्रुवेःकश्यपोनैध्रुविर्वाचोवागंभिण्या
अंभिण्यादित्यादादित्यानीमानिशुक्लानियजूंषिवाजसनीयेनयाज्ञवल्क्येनाख्यायंते ॥ ३ ॥
समानःसांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रोमांडूकायनेर्मांडूकायनिर्मांडव्यान्मांडव्यःकौत्सात्कौत्सो
माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणःशांडिल्याच्छांडिल्योवात्स्याद्वात्स्यःकुश्रेःकुश्रिर्य
ज्ञवर्चसोराजस्तंबायनाद्यज्ञवर्चाराजस्तंबायनस्तुरात्कावषेयात्तुरःकावषेयःप्रजापतेःप्रजापतिःब्र
ह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ४ ॥ पञ्चमंब्राह्मणं ॥८५॥

त्रोत्पादनप्रकारंवेदतस्यविदःजानतःब्राह्मणस्यपुत्रो । नरकात्त्रातापुत्रोजायतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ४ ॥ २८ ॥ इतिचतुर्थब्रा ह्मणंसमाप्तं ॥ अथवंशब्राह्मणं ॥ अध्यायद्वयोक्तविद्याप्रवर्तकपरंपराप्रस्तावपूर्वमाह ॥ अथवंशइत्यादिना । अत्रपंच

इतिबृहदारण्यकेअष्टमोध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ इतिश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीः ॥

म्यंताउपदेष्टारःप्रथमांताउपदेश्याःइतिज्ञेयाः । ब्रह्मास्वयंभूःस्वतंत्रःसर्वज्ञइतिवा ॥ श्रीमत्कण्वोपनिषदोभाष्याद्युक्तार्थसंग्रहः । राघवेंद्रेणयतिनाकृतस्सज्जनसंविदे ॥ ७ ॥ इतिअष्टमाध्यायःसंपूर्णः ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागर-
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः शके १८२२.

॥ बृहदारण्यकोपनिषत्खंडार्थः संपूर्णः ॥